

Keshet
69
Feb 75
[Signature]

קשת

ספרות עיון וביקורת

סט
סתו 1975

STATE
UNIVERSITY
1976
LIBRARY

אהרון
אמיד

הכינור והחרב

11

קשת

קשת

העורך:

אהרן אמיר

חברי המערכת:

אברהם ב. יהושע

יהושע קנז

בן-עמי שרפשטיין

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עמ-הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה: 45 ל"י; בחוץ-לארץ: 9.00\$. חוברת בודדת: 15.00 ל"י; בחוץ-לארץ: 3.00\$. מחיר המודעות: 900 ל"י לעמוד שלם; 500 ל"י לחצי עמוד; 300 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוללת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עמ-הספר בע"מ.

התוכן:

אהרן אמיר : הכינור והחרב	5
יצחק זילברשלג : קלחס (שירים)	45
ליב קופרשטיין : ארמונות אירופיים, מרתפים יהודיים מקרא באלבר כהן	46
אנטון שמאס : אודבון, סרטי-תעודה (שירים)	65
מרים יחיל : ערוגות	67
גיל עשרוני : עונות הרמזורים (שירים)	74
שמעון בלס : בעיר התחתית	76
רבקה מרים : חמישה שירים	86
פאול נוימרקט : תוף-הפח של גינטר גראס— ביטוי צלמו השבור של האדם המודרני	88
פנחס יסעור : מראות סיני (שירים)	100
ראובן מירן : אבק-כוכבים	102
שלומית כהן : ארבעה שירים	110
דוד שיץ : שני סיפורים (שומר הספרים ; מלאכים)	112
פתחי פוראני : שני שירים על ליה	120
נסים רג'ואן : אלי כדורי והגיוון של החוויה היהודית המודרנית	122
אבי שושני : שני שירים	136
ששון סומך : חוסיין פאוזי—סופר ומדען מצרי	138
עליזה שנהר : כתונת-פסים (שירים)	155
איווט לוריא : גרמני—מחבר המחזה הרוסי הראשון	156
בקרות קצרות	163
המשתתפים בחוברת	188

אהרן אמיר: הכינור והחרב

I am a part of all that I have met.

— Alfred, Lord Tennyson: "Ulysses"

פתיחה: גבירתנו מציון

בבוקר-סתיו שרבי אני יושב בעין-כרם שליד ירושלים, באכסניה של מגזר גבירתנו-מציון. גבר בן 52. מצחיק, אבל עובדה.

אתמול אחר-הצהריים הגעתי הנה וימים אחדים, אולי שבעה, אולי תשעה, אני אומר לשהות כאן. לפחות עד שאגמור את העבודה אשר לשמה באתי הנה.

המקום, על-כל-פנים, יאה לכך למדי. התנאים הסביבתיים, כמו שמקובל לומר כיום, הולמים. האוויר צלול וצח, בעפאֵי העצים הציפרים נותנות קולן לפרקים, הזובבים אינם מטרידים הרבה, האכסנאים מועטים, הנוזרות, הקשישות ברזבן, מהן בבגדי-חול ומהן בבגדי-קודש, עושות מעשיהן בצניעות תכליתית, הדוקת-שפתיים.

השולחן שאני יושב אליו וכותב עשוי ששה לווחים מדובקים של עץ פשוט נשענים על שני סדנים מזה ומזה והכיסא שאני יושב עליו הוא כיסא-מתקפל שדוף-שנים, מוצק ורב-גרם, ומשקלו ודאי שני קילוגרמים לפחות, לא מעט בשביל כיסא מתקפל. מעל ראשי—אחת מעשר קשתותיו של סטיו ארוך, כ-25 מטר לפי אומדן-העין, שכל-כולו אומר פשטות וחוסן. המרצפת עשויה אבני-גוויל מלבניות בלתי-שוות, מהן

בהירות ומהן כהות יותר, מהן זבודות ומהן שחומות-אדמדמות. נכחי—החומה המקיפה את אדמת המגזר סביב סביב, חומה עבה ומשוננת שרובה אבני-שדה מטויחות ומיעוטה בטון סתם, וביני לבינה חלקת-גן, רק מטרים אחדים רחבה, שאינה מרהיבת-עין לא ביפיה ולא בגיוונה ולא בעיבודה ואף-על-פי-כן יש בה שיפעה יחסית של גשירים ודקלים ועצי-נוֹי וגפני-הדליה שבעות-ימים ופרחים ושיחים וקופים וסורחים ומטפסים. עמודי הסטיו והחומה העפרורית אשר מנגד והנטיעות אשר בתווך מפיקים שלנה עד כדי כך שטירטור הטרראקטור העושה מלאכתו לא הרחק מכאן וניסור המטוס העושה דרכו בשמיים מעל (בוחילה כמעט), כמו גם עיסוקי-הבוקר של הנוזרות ומשמשותיהן בסידור החדרים ובהכנות לארוחת-הצהריים, ואפילו דינדונו של השעון המתנשא במבואת האכסניה כארון-אדירים לגובה שני מטרים וחצי (לפחות) ומבחר את רצף הזמן לשעות ולרבעי-שעות, כל אלה כמו נבלעים בשלנה הניצחת לבלתי השביתה, ולא נודע כי באו אל קרבנה.

חדרי כאן הוא, כמדומה, ככל החדרים אשר כאן. הוא וצידו נוזריים בפשטותם (אם גם לא עד כדי סגפנות, חלילה). חלון קטן לו, כפול, נשקף מזרחה, בתוך גומחה, וְאֵדוּ לוֹ גדול ורחב-ידיים. את כל הספרים והמסמכים שהבאתי עמי הלום למקרא

ולעיון פיוזרתי עליו אתמול עם בואי, ואליו ישבתי אמש לעסוק במקראותי ובעיוני עד סמוך לחצות הלילה. הירח היה מלא ובשל ועין-כרם היתה לנגדי כמרבד גבנוני זרוע חשמלים ורוחש קולות-מצהלות נערים ונגינת אקורדיאון וצלילי פופ ונביחת כלבים והמיית מנועי-מכוניות. כאשר כיפיתי את האור לשכב לישון עמדתי מול החלון והבטתי והנה בעץ-התמר היפה אשר אל מול חדרי, באשכולות הפרי שעדיין לא הבשיל עד תום, מפרפר ומנקר עטלף.

לעת ארוחת-הערב באולם-האוכל אשר בקומת-הקרקע ראיתי אמש פתאום אצל אחד השולחנות את שמואל רגולנט. פקחתי עיניים לראות נכוחה: הוא ולא אחר. ניגשתי אליו לומר שלום. אמנם כן, הוא האיש. רק לסעוד הוא בא לכאן עכשיו לפריקם, אמר. בכל עת-מצוא הוא עולה לירושלים לרשום רישומים ממראותיה ואז הוא מתגורר באכסניית טרה-סנטה פה בכפר ופעמים הוא סועד כאן סעודותיו, אמר. אץ לו הדרך ולא ישתהה עמי, התנצל ואמר.

שמואל רגולנט הוא בעלה של אביבה, היא אחותו של אליהו בית-צורי. אותה, ואותו, אני פוגש רק באקראי, אחת לכמה שנים.

מדהים, אמרתי לו, שבערב הראשון לשיבתי כאן אני פוגש בך, שהרי בעצם באתי לכאן כדי לכתוב על אליהו בית-צורי.

אליהו, שזה שלושים שנה איננו בין החיים. שבפעם האחרונה ראיתי לפני שלושים-ואחת שנה, כמעט בדיוק.

מופלא, אמר שמואל רגולנט. אני אספר לאביבה, אמר, בקומו ללכת. מופלא, אבל עובדה.

פרק ראשון: המשפחה הלוחמת

את אביבה, ואת שמואל, ראיתי לאחרונה, בחטיפה, לא מכבר, ולא הרחק מכאן. היה זה בהר-הרצל, הר-המנוחות, כאשר הובא אליהו בית-צורי, יחד עם חברו-למעש-ולתלייה אליהו חכים, למנוחות-עולם, כמו שמקובל לומר, אחרי ששלטונות מצרים העבירו את ארונותיהם מבית-הקברות היהודי בשכונת בסאתין בקאהיר בטכס צבאי לידי שלטונות צה"ל. הטכס גופו נערך על קו-ההפרדה שבין צבאות מצרים וישראל במערבו של חצי-האי סיני, לא הרחק מתעלת-סואץ. הדבר נעשה במסגרת אחת ה"הבנות" שבו באו בעקבות סיומה של מלחמת 1973. במוצאי היום בו נמסרו הארונות, לאחר המתנה של שעות ארוכות בלהט המדבר, ראינו את המעמד בטלביזיה. שם ראינו ושמענו גם את אביבה רגולנט (בית-צורי). סמוך לאחר-כך שודר גם ראיון קצר עם עוזי אורנן, פרופיסור ללשון עברית באוניברסיטה העברית, אחיו של אוריאל שלח (הוא יונתן רטוש)-חבר-לכיתה של אליהו, חברו, וחברי, לדעה. מפיו הובאו כמה משפטים קצרים שהעלו את זכרו של אליהו הנער. רות ("תמי") אַלדן, שכנה וידידה, שצפתה עמנו בטלביזיה, הריעה: "הנה עוזי אורנן, שב-1939 החביאו אותו אצלנו בבית, אחרי שחטפו אותו מבית-החולים דנציגר, כשהוא נפצע בהתפוצצות בבית-המלאכה של האצ"ל".

רות אלדן היא שלקחה אותנו למחרת במכוניתה להר-המנוחות ושם, בחום כבד של אחר-הצהריים, עמדתי והזעתי עם אשתי ליד אחד הברושים בבית-הקברות הצבאי. הרב הראשי לצה"ל נשא תפילת אל-מלא-רחמים. מי-שהיה הרב הראשי לצה"ל, כיום הרב הראשי האשכנזי לארץ-ישראל, הרב שלמה גורן (שבעודו עליו צעיר בירושלים היה מסייע את המחתרת—כך סופר בשפבר-הימים—בדעה ובעצה ובמתן מסתור לצריכים לכך), נשא נאום חוצב-להבות-אש. גאולה כהן, חברת-הכנסת, מי שהיתה הקריינית המלהיבה בשידורי המחתרת של לוחמי-חירות-ישראל (שנתבשה בבית-הכלא לנשים של ממשלת-המנדט בבית-לחם ואנשי לח"י בני הכפר אבו-גוש מילטזה או מבית-החולים הממשלתי), קראה משירי אורי צבי גרינברג ועוד; נאם יצחק שמיר (לשעבר יזרניצקי), חבר-כנסת, בשעתו חבר מרכז-לח"י, שלקח חלק בתיכנון חיסולו של הלורד מוין, השר-התושב של ממשלת בריטניה למזרח התיכון בימי מלחמת-העולם השניה, פעולה שבוצעה בידי שני הבחורים שארונותיהם הם אשר הובאו הלום למנוחות-עולם (הוא האיש שכעבור זמן אף ישב תקופה לא קצרה במעצר בריטי, לאחר שנתפס, מחופש כרב מגודל-זקן, בעת המצוד הגדול שערכו הבריטים בתל-אביב בקיץ 1946); ונאום נסער נשא גם ד"ר ישראל אלדד (שייב), דל-בשר ולבן-בלורית ודק-קול, עיניו כידודי-אש כמאז, הוא ד"ר שייב שנחשב קולמוסה המושחו והיוקד של המחתרת וחבר מרכז-לח"י אף הוא, עורך פירסומיה ובמידה רבה מעצב האידיאולוגיה שלה (שבעת הרצח בקאהיר היה מוטל דווקא, שבור צלעותיו, במעצר, לאחר שניסה להימלט מידי הבריטים בקפיצה מרום שלש הקומות של הגימנסיה "בן-יהודה" בתל-אביב, בה שימש בהוראה, כאשר גודעה להם והותו ובאו לתפסו).

כעשרת-אלפים איש נקבצו ובאו אל טכס-הקבורה הממלכתי שנערך, באיחור של שלושים שנה, לשני הבחורים עולי הגרדום האנגלו-מצרי (לו בחיים הם כי עתה בני-גילי היו לערך, כבחייהם). מר שמעון פרס, שר-הבטחון, כיבד את המעמד בנוכחותו, וכמהו אף מר יגאל אלון, סגן-ראש-הממשלה ושר-החוץ (עתונים, חברי-פרלמנט ופקידי-רשות בריטיים אכן הגיבו על כך למחרת היום בחריפות מופלגת). שלושים שנה קודם-לכן, בתורת מפקד הפלמ"ח, היה יגאל אלון מראשי האחראים למערכה שקידשו "המוסדות הלאומיים" של "היישוב המאורגן" על ארגוני-ה"פורשים" (אם גם למעשה רק על האצ"ל, לא על הלח"י, שהבטיח בפשטות כי על כל מהלומה ישיב אחת-אפיים—ולפי שאנשיו עשו להם שם של פראי-אדם קיבלו את דברם ברצינות והניחום לנפשם).

במערכה זו, הזכורה בכינוי "הסיוון", נפלו מאות אנשי-אצ"ל קרבן למעשי-ליניץ' וייסורי-גוף ממושכים "בפקודה" מידי אחיהם-שוטמיהם, אנשי ארגון-ה"הגנה" (ומהם נמסרו, בהמשך מיבצע גדול של ביעור, לידי שלטונות הכובש, שחבשום בבתי-כלא ובמחנות-מעצר ולימים שילחום למחנה-ריכוז ביבשת אפריקה), ואילו אנשי-לח"י, ובפרט אותם השנים שרצחו את הלורד מוין ומחכים היו למשפטם בקאהיר, נדונו בארצם לליניץ' מילולי בלבד, בשלב ההוא. אחרי עשורתם את המעשה שמקץ חדשים

אחדים עתיד היה להוציאם מארצות-החיים ולהכניסם להיסטוריה היו אלה נדונים לקללה כמעט בפי כל אדם-מן-היישוב בארצנו-דוברי עברית כדוברי אידיש, דוברי רוסית ופולנית וספאניולית כדוברי גרמנית ואנגלית.

נוכחותם של שני השרים ונוספים עליהם בטכס-הקבורה לא היתה בלתי-צפויה. ובוודאי אך טבעי היה הדבר שאפגוש או אֶרָאָה באותו מעמד אנשים שהכרתים בימים ההם, או עם קום המדינה, סמוך לאחר עלייתם מן המחתרת, כמי שהיו מפקדים או אנשי-שורה בלח"י ובאצ"ל, או שכאוהדים ותומכים היו מעורבים, בין רגשית ובין מעשית, במאורעות השנים המסוערות שנסתיימו ביציאת הבריטים מן הארץ הזאת. כך, למשל, אליהו לנקין, חבר מפקדת האצ"ל וכיום פרקליט בירושלים, שהוא עצמו היה מן הבולטים בקרבנות ה"סיוון" שהוגלו לאפריקה, ולימים נתפרסם בבריחתו הדראמטית ממחנה-מעצר בריטי באריתריאה, פיקד על פעולות אצ"ל באירופה וביוני 1948, בהפוגה הראשונה, הגיע לארץ כמפקדה של "אלטלינה" בישת-המזל. כך, למשל, שושנה רזיאל, מחנכת ותיקה, אלמנתו של דוד רזיאל, מפקד האצ"ל ומעצב דמותו בשנים 41-1937, שביוני 1941 נפל בעיראק בפשיטת-קומאנדו שנועדה ללכוד את חאג' אמין, המופתי הירושלמי, במסגרת מלחמתם של הבריטים לדיכוי המרידה של רשיד עלי אל-כילאני. כך יעקב (יואל) עמרמי, לשעבר ראש שירות-הידיעות של האצ"ל, וכיום בעל הוצאת-ספרים. כך יוסף דר, כיום סוכן-ביטוח בירושלים, אחד משמונה-עשר לוחמי-חירות-ישראל שנשבו בהתקפה האומללה על בתי-המלאכה של הרכבות במפרץ-חיפה באביב 1947 בה שילמו 25 מחבריהם בחייהם, אותם שמונה-עשר שנדונו כאיש אחד למיתה על-ידי בית-דין צבאי בריטי ופסק-דינם לא הומר במאסר-עולם אלא בלחץ איומים נמרצים ביותר של ארגונם המחתרת. כך יהושע כהן, שבימים האיומים ביותר לאנשי-לח"י, אחרי רצח מפקדם הראשי ומנהיגם הרוחני, אברהם שטרן (יאיר), ואחר כליאת רוב החברים הפעילים במחנה-המעצר מזרע, גילם בגופו, כמעט יחיד-לנפשו, את המשך המאבק בכובש הזר, עד שב-1943 נתפס, מחופש כערבי ואקדחו בכליו, בבית-קפה בירושלים (ולימים היה ממקימיו של קיבוץ שדה-בוקר ונעשה בן-לוויה ואיש-אמונים לדוד בן-גוריון). כך גם, למשל, מנחם קליין, בעל הדפוס שזה שנים אחדות נדפס בו הרבעון "קשת", שרק במעמד זה נתחוויר לי אל-נכון כי אכן היה אף הוא איש-לח"י בשנים-עברו. כך ידידי ברוך נאדל, העתונאי הנודע במלחמותיו בנגעית של החברה הישראלית, שבעלומיו "ערק" מן הפלמ"ח אל הלח"י ואשר הכרתיו מקרוב כשעבדנו יחד במערכת "מברק", עתון-הצהריים שהקים הלח"י ב-1948 בעלותו מן המחתרת והתמיד בהופעתו עד ספטמבר של אותה שנה, כאשר נרצח הרוזן ברנאדוט, מתווך-האום בסיכסוך המזרח-תיכוני (בעקבות כך פורק הלח"י סופית על-ידי ממשלת ישראל).

אלה, ועוד ועוד זולתם, מסוג הקרויים במינוח הפאתטי של יוצאי-האצ"ל בשם "המשפחה הלוחמת", צפויים היו להיראות באותו מעמד. אפשר היה לשער שבאורח בלתי-רשמי תהיה זו, למעשה, התפקדות של אנשי-המרי משפבר-הימים ונלוויהם;

שכל אחד מהם, אם אך יוכל, יבוא לחלוק כבוד לשני הלוחמים עוליי-הגרדום ולהשתתף במעמד בו ארצם מעניקה סוף-סוף הכרה רשמית לקרבן העליון שהקריבו למענה ולמען חירותה. צפויה הרבה פחות מכך היתה כאן נוכחותו של איש אחד ממודעי, שהבחנתי בו כשהוא עומד לבדו על תלולית אחת קטנה, לא הרחק מן הברוש שבצלו הדל איייתי לי מחסה, והוא הדור-קומה, הדור-שיבה, הדור בחליפה שחורה ובמגבעת-אנתוני-אידן, שחורה אף היא, ועם כל זאת מבהיק מחוס ומזיעה—הדיפלומט בה"א-הידיעה של שירות-החוץ הישראלי מאז ראשיתו, מסייה אמיל (עמיאל) נג'אר, כיום יועץ מיוחד לשר-החוץ ובעבר שגריר ישראל בבריסל, טוקיו ורומא.

מה לך פה ומי לך פה, אני שואל אותו.

בזמנו, כך מתברר, היה האיש נציגה של הסוכנות היהודית בקאהיר, ומטעמה היה משקיף בלתי-רשמי במשפט רצח הלורד מוין. מהלך המשפט, אני נמצא למד, השאיר בו רושם בל-יימחה. רושם כזה הוטבע אז גם בדור שלם של מצרים, צעירים ופחות צעירים. הכל זוכרים את הפגנות הסטודנטים המצרים נגד הוצאת דין-מוות על שני לוחמי-החופש שרצחו את הלורד האנגלי. אבל נג'אר מספר גם על תופיק דוס פחה, למשל, שהיה בשנים ההן מגדולי המשפטנים של ארץ-היאור ועם עוד שנים מעמיתיו נתמנה על-ידי ממשלת קאהיר לשמש סניגור לאליהו בית-צורי ואליהו חכים, שבמהלך המשפט אמר פעם לנג'אר: "אילו היו למצרים עשרים פטריוטים כמו שני הבחורים האלה כי אז נפטרנו כבר משלטון האנגלים".

בדרך שובנו, עוברים על-פני זקיפים חמושים, עולפי-חום, מנערי השירות הסדיר, ראינו את יונתן רטוש, יושב על הארץ בצל אחד האילנות ומסיח עם שמואל רגולנט. בסמוך עמד עוזי אורנן והסיח עם חבר אחד עבדקן. ובפינה אחרת מוצלת ראינו איש כבד-בשר ועב-שפם, ממושקף ולבוש חליפה קיצית, מקשיב בכעין פיזור-נפש לאיש אקזוטי, צעיר ממנו בהרבה, הידוע בציבור בשם "יבוי". בעל החליפה היה האיש שבזמנו-בזמן ש"הלירה היתה לירה"—היה על ראשו פרס של 5000 לא"י, חבר מרכז-לח"י, גיבור משפט-עכו בשנה הראשונה למדינת-ישראל, מי שמקובל היה לראות בו את יורשו של יאיר בהנהגתם של לוחמי-חירות-ישראל: נתן ילין-מור, קודם לכן פרידמן-ילין, או, ככינוי המחתרת, "גרא".

לשעבר היה האיש כמין סמל ל"פרישה". עכשיו, בהיקהל עם רב להתיחד עם זכרם של שנים מן הסרטים-למשמעתו בשכבר-הימים, עמד פרוש ומבודד אף מן הפורשים-לשעבר.

פרק שני: ש בתי וראיתי ונתן אל לבי

מן ההלוויה חזרנו הביתה, לתל-אביב. עייפים היינו מעט, ודומה שהקדמנו לשכב לישון. אף-על-פי-כן נדדה שנתי בלילה ההוא.

יש נדודי-שינה שטורדים ומבלבלים דעתו של אדם. יש אחרים שמסייעים לו להגות מחשבה ולהבהירה לפרטיה, למקד ראייתו ולחדדה. אלה של הלילה ההוא מן הסוג הזה האחרון היו. לילה כזה אדם זוכרו לטובה למחרת היום, ועוד ימים הרבה. יש

בו אף אולי צל-צלו של דמיון, למשל, לאותו ליל ה-23 בנובמבר 1653 אצל בלו פסקאל, כאשר משך שעתיים חש המתמטיקאי בן-השלושים, איש למוד-מכאובים וידוע-חולי, בהיגלות החסד לפניו ובנוח עליו יד האלוהים ובגמול בו ההחלטה לכתוב חיבור-ענק אשר "יבלע עצת כופרים ויוכיח להם את אמיתותה של הנצרות".

אני עצמי יזמרותי צנועות בהרבה, כמובן. אך בלילה ההוא, מכל-מקום, שבתי וראיתי את אליהו בית-צורי כמו-חי לנגד עיניו, בפגישות שנפגשנו ובדברים שגילגלנו בינינו, מגיל שש-עשרה בקירוב ועד גיל 22-21, שנים שהיו לי מה-שקרוי "שנות עיצוב" ואשר לו היו, כמסתבר, שנות חיים אחרונות. ובחוך כך גם ראיתי כמו-חי לנגד עיני את עצמי, בשנים ההן ובשנים שלפניהן ושלאחריהן, וכן אנשים ומקומות ומעמדים שהם כביכול מראות-תשתית של עולמי, נכסי זכרוני ועברי.

כך שבתי וראיתי ונתתי אל לבי כי אם גם לא אוכל להתימר שאי-פעם היה אליהו ידידי הקרוב ביותר הנה אי-כך, גם לפני הישמע אותן יריות ברובע הליזוליס בקאהיר וגם מאז והלאה, שמור היה לו מקום קבוע-ועומד במעגל התודעה האינטימית שלי; ואני סבור שמקום כזה, פחות או יותר, היה גם לי, מטבע הדברים, בתודעתו שלו.

ועוד נתתי אל לבי כי השיזור או ההקבלה של חוט חיינו, אשר קופדו ביד תליין, עם חוט חיי שלי, המתמשכים להם עדיין, יש בהם כדי להעלות, כבשקופיות או בפנס-קסם, לפחות אי-אלה קווים בעלי-משמעות לתמונת פרק בחייו של דור, או דור בקורותיה של פיסת-עולם זו שלנו, עמוסת הקורות.

אותה שעה ברור היה לי כי אם יש דבר שאני חייב לעשותו במהרה-הן לעצמי הן לאליהו הן לזולתנו-הרי זה לאסוף את הקורים השבריריים הללו ולארגן אותם בכתב. בה-במידה גם ברור היה לי שעתיד אני לעשות את הדבר הזה, ובמהרה. גם מתכונת הכתיבה, כמין מעשה-פסיפס, אבן אל אבן, או כמין ערבסקה, קו לפני קו וסילסול לפני סילסול, נהירה היתה לי מעצם השעה ההיא. כי הנה בעודי כותב את השורות האלו יש בי הרגשה, למען האמת, כאילו בונה אני איזה בנין על-פי תכנית מפורשת הפרושה לנגדי, אף כי אין בידי אפילו ראשי-פרקים כלשהם. ויתר על כן: דומה עלי כמעט כאילו אני מעתיק טקסט מן המוכן, או כאילו רק מפתח אני בחדר-החושך שלי תשליל של תצלום השמור בתיבת-הצילום שלי למן הלילה ההוא שלאחר ההלוויה.

עם בוקר, משגיליתי את אזנה של אשתי על-אודות הדברים האלה, הסכימה עמי שאכן יהיה עלי להיפנות ויהי-מה מכל דבר אחר כדי לכתוב את המגילה הזאת. יחד שקלנו אם מוטב יהיה שאסע לימים אחדים לצפת, או לזכרון-יעקב, או לבית-ינאי שעל הים, כדי להיפנות אך לזאת בלבד. בדיעבד עברו שבועות וירחים עד שאמנם עלה בידי להשתחרר מעיסוקים שוטפים למיניהם. בדיעבד טילפנתי לאכסניה של מנזר גבירתנו-מציון להזמין לי בה חדר. וכך אני כאן עכשיו, בעין-כרם.

פרק שלישי: סחור-סחור אל מעיין-הבתולה

שמונה-עשרה שנה מימי-שני-חי עשיתי (בהפסקות) בירושלים. מעת שעמדתי על דעתי, אם אפשר לומר כן, או מעת שסיימתי חוק-לימודי בגימנסיה "הרצליה" ויצאתי את בית הורי בתל-אביב, בסתיו 1940, ללמוד באוניברסיטה העברית על הר- הצופים ולהשתכן ברחוב המידאן שברובע היהודים בעיר העתיקה, בחדר שדמי- שכירותו 50 גא"י לחודש (כולל הנפט למנורה) ושיעורו כשנים-וחצי מטרים רבועים, בפאת החצר ("החאכורה") המרווחת של ברוך דאסה, קצב ותיק ובעל-חוקה בבית- המטבחים שמאחרי הגבעה ה"צרפתית", גברתן משופם שבנעוריו קם והתנדב לגדוד העברי ושירת, בתום מלחמת-העולם הראשונה, תחת פקודתו של הלייטננט ז'בוטינסקי על מעברות-הירדן ובארץ הגלעד (תמונתו של הלייטננט במדיו הבריטיים, מלוא קומתו הקטנה, התנוססה במקום-כבוד ב"חדר הגדול" של המשפחה, שבערב היו שמונה מצעים, אם איני טועה, נפרשים על רצפתו). הוא ברוך דאסה שב-1948 עתיד היה להילקח אחר-קלון, עם שאר גברים וואטוטים מאנשי הרובע, לשבי הלגיון הערבי של המלך עבדאללה, במקרק שממזרח לירדן, בארץ הגלעד.

אותן שנים שעשיתי בירושלים, שלא מבחינה אחת בלבד אני רואה בהן את שנותי הפוריות ביותר (משמע: הטובות ביותר), היו בהן פרקי-זמן שהרביתי לטייל בעיר ובמסיביה, פעמים ביחידות ופעמים בצמד ולעתים בחבורה. לעין-כרם, משום-מה, כמעט לא נשאוני רגלי עד כה מעולם, להוציא פעם אחת או שתיים בימי המנדט ופעמיים-שלש מאז 1948. לפיכך משהגעתי לאכסנייתי זו שבמנזר הרי, לאחר שפירקתי את צרורי והנחתי ספרים וניירות לחוד וכלי-גילוח לחוד ושאר כלים לחוד, יצאתי מיד לשוטט בעין-כרם גופה. שלש או ארבע דקות של הליכה הביאוני למרכזו של הכפר.

הבניינים עודם אלה שמאז, אומרים חוסן ושרשיות פשוטה, לפחות למראית-עין. משהו העשוי להזכיר מרכזו של עיירה כלשהי בהרי האפנינים או האברוצים: חנויות ספרות, סוכנות-דואר דחוייה, מסעדה הונגרית ששמה הולך לפניה, קפה-מסעדה של "הגינגי", חצרו עטורת הפסלים של הפסל אהרן בצלאל, "בית-תה". ובסמוך-הגלריה של רות ואטיין דבל, המתמחה בציירים "נאיביים", ומודרניסטיים, ישראלים. נכנסתי למעין ביקור של נימוסים לגלריה ופיטפטתי כמה דקות עם אטיין, שהגיע לארץ כאיש-תיאטרון ובימאי לפני תריסר שנים ויותר מפלאנדריה מולדתו, ושיתוף-פעולה קרוב היה בינינו לפני כמה שנים, כאשר קיבל עליו אטיין לביים ב"הבימה" את "קאליגולה" לאלבר קאמי ואני תירגמתי אז אותו מחזה, שלדאבון-הלב לא זכה להצלחה שהיה ראוי לה.

משנפרדתי מאטיין הוליכוני רגלי במורדו של כביש וחישי הגעתי לעינות-המים המקלחים מן הסלע והקרויים מעיין-מרים ("עין סית מרים"), שמסגד מוסלמי קטן ושומם מודקר מעליו. לנוכח הבניינים המטופחים והמחודשים שסביב נראתה העוזבה במעיין ובסמיכותו הקרובה מבישה מאד.

ואז זכרתי את החיים השוקקים שפיכתי כאן בימי האמידות והשפע של עין-כרם

המוסלמית-הנוצרית, המשתבחת בזויפיה ובמישמשיה, ובשמלות-הרקמה של מטרון-ניותה ובנותיה, כשהיו ירושלמים לעדותיהם ולכיתותיהם נוהרים לכאן בסופי-שבוע ללגום ספגולים של קפה ולהיפגש זה עם זה ליד המעיין. ולפתע הלמתני העובדה החותכת שפעם יחידה שנקלעתי לכאן לצורך זה דווקא, בשעת אחר-צהריים של שבת, היה זה בחברתו של אליהו.

פז הוצק בשולי מערב, כמו שנאמר בשירים ישנים וכמו שמצויר בתמונות-קודש נוצריות אינ-מספר, ואני החשתי צעדי לשוב אל המנזר כדי שלא אתעה בדרכי חלילה. ובעודי מהלך ראיתי כמו-חי אותו טיול של שבת בחודש פברואר שנת 1943.

אליהו התגורר או בביתה הדל והחשוך של סבתן, בשכונת אבו-בצל הקטנטונת, בין מחנה-יהודה לרוממה, סמוך מאחרי בית-מושב-זקנים-זקנות-המאוחד לעדת הספרדים, ואינני זוכר אל-גכון מה היה עיסוקו ה"אזרחי" בימים ההם. אני עצמי הייתי אז איש משטרת-היישובים-העברים, נוטרים שהתבלטו בעיקר בכובע אוסטרילי רחב-תיתורה, שהיה חלק ממדיהם ובמידה ידועה היה מפלס להם דרך אל לבן של בנות-חווה. נמניתי על גדוד-ירושלים של מי"ע (JSP) החל מן ה-1 באוגוסט 1942 והוצבתי במושב עטרות, ושם הייתי עושה שמונה שעות של תורנות, פעמים ביום ופעמים בלילה. משרדי ה"גדוד" שכנו אז בקומה ג' של בנין ה"פלסטיין פוסט", ברחוב הסולל שבירושלים, כמין שלוחה רשמית-כמעט-לגמרי של משרדי מפקדת-המחוז של ה"הגנה". קמל-המינהלה של ה"גדוד" היה גבר שמנמן ומתולתל-שער, שלמד בערבים בבית-הספר למשפטים של ממשלת-המנדט ולימים נודע ברבים כחיים צדוק, שהוא כיום שר-המשפטים בממשלת ישראל. הוא שהודיעני בימים הללו ממש על אישור בקשתי להשתחרר מן השירות החל ב-1 במרס 1943.

לאמיתו של דבר, בחרתי להתגייס לגדוד-ירושלים מפני שזמן קצר לפני כן, בתקופת התסיסה והתחרדות שליוו את התקדמות ה"אפריקה-קורפס" הגרמני של ארווין רומל במדבר המערבי, עזבתי עבודה מרתקת ומשתלמת בעמק-עיון (מרג'עיון) בבקעת-הלבנון (ה"פתחלנד", ככינויו של האיזור בשנים האחרונות), כמנהל-עבודה בבניית ביצורים שביצעה חברה קבלנית תל-אביבית בשביל הצבא הבריטי, ותוך כדי חיפוש דרך למילוי חובה פטריוטית מסוג מה שתצריך השעה מצאתי את הדרך אל הרעיון ה"עברי". אז, ומשך שנים לאחר-כך, ראיתי בו ובשירותו את ייעודי חיי, ומאז עד היום הוא, לפחות, מרכז-הכובד של חיי. אכן, בהמשך הדברים ודאי אשוב לא אחת לנקודה זו, מזוויות שונות, אך כאן די לי שאומר כי בתוך הקומץ הקטן של נושאי הרעיון-קומץ שכאשר התרחב מעט, מקץ שנה ויותר, הגדיר עצמו כ"ועד לגיבוש הנוער העברי"-חולקו אז, בחודש יולי 1943, לאנשים אחדים "משימות" של עשיית-נפשות במסגרות מאורגנות של גוער מגויס: בנימין תמוז, שהיה אז בן 23, כמדומה, יתגייס לפלמ"ח; ואהרן אמיר, בן ה-19, יילך למשטרת-היישובים-העברים-ומוטב בגדוד-ירושלים, גם כדי שיתמיד במגע קרוב עם אוריאל שלח (י. רטוש) עצמו, אבינו הרוחני, אז בן 34.

כשבאתי לשרת במחוז ירושלים הרי, מתוך מעין-הרגל כמעט, שוב שכרתי לי חדר

ברחוב המידאן בעיר העתיקה, והפעם היה זה טרקלין אפלולי ורחבי-ידים, משופע ספות וכרים וכורסות ומרבדים, בדירתם של זוג זקנים חשוכי-בנים, סניור ומאדאם טיאנו—הוא חייטוט ומטליא-טלאים שלבושו קומבאו כל הימים וקולו דקיק ותנועותיו עצבניות ופניו כעין קלף שקוף עטור זקן-שיבה דליל, והיא עיניה בארות-רשע אפלות ולשונה לשון-נחש נוטפת-אֵרס ומצחה נטויה וצמתה הצבועה "חינה" יורדת על שכמה ופניה קלף מוכהה. הדירה עצמה היתה בגבול הרובע המוסלמי, ומרפסתה הגדולה, הגדושה עציצים, ניבטה היישר אל מול הר-הזיתים וממרומיה גשקפה, כעל כף-יד, חצר הר-הבית עם כותל-הדמעות ובנין ה"מחכמה" המוסלמית הצמודים אליה. (אולי משום שבפועל היתה זו עמדה אסטרטגית שלטת כל-כך היו הזוג טיאנו ראשוני הקרבנות, כמדומה, ב-2 בדצמבר 1947, כשבקבות החלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל החלו המהומות, שהמשכן מלחמת-הקוממיות, שהמשכה במלחמות שלאחריה, שאחריתן מי ישרונה. וזאת אף כי, למען האמת, לא דיברו סניור ומאדאם טיאנו אלא ערבית ביניהם ורוב באי-ביתם—שמעטים היו—מוסלמים היו. עברית לא ידעו כמעט כלל, ולא עוד אלא שמרנגים היו אחרי הגברת שהיא מסייעת את "עוכרי ישראל").

רצה הגורל וחברה אחת מתל-אביב, ה"מאהבת" הראשונה שלי כביכול, באה לבקרני שבוע או שבועיים לאחר שנכנסתי כדייר למעונם של הזוג טיאנו (בשכר לא"י אחת בחודש). כתום הצגת-ערב שניה בקולנוע "אדיסון" נפרדנו, בצומת המפורסם של רחובות יפו והמלך ג'ורג' החמישי, מחברה אחרת שנתלוותה אליה מתל-אביב, ואילו היא ואני עשינו דרכנו ברגל, ברחובות שהיו מואפלים מחמת צוקי-המלחמה אך שטופים אור-סהר חלומי, אל קני המרופד-לנוי בעיר העתיקה. כאשר הגחתי מחדרי עם-בוקר, כתום ליל-אהבים אַקזוטי באמת בתפאורתו, לרחוץ פנים וידיים במימיו של אגן-הרחצה שבמרפסת, כבר ארבה לי מאדאם טיאנו. "שמע-נא", פתחה-נשפה, "אצלנו פה לא בית-זונות. רצונך בנאופים, לך לגור במקום אחר".

"כמו שאַת רוצה", החזרתי, בוש וזעף, "אני אמצא לי מקום אחר". לא ארכה השעה וצמד הנאהבים הנעלב יצא מן ה"אינטריוור" הדילאקרוואסקי—בהרגשה דומה קצת, מן-הסתם, לזו של אדם וחווה עת גורשו מגן-העדן, ועם זאת גם במשהו קורת-רוח כבושה מן הפלפל הדראמטי שנבזק על ליל-עינוגיהם, ובמאמץ מכובד להתגבר על מבוכתם במלים של בדיחות-הדעת—ופנה אל כיכר-בתי-המחסה, בקצה רחוב-היהודים, לאוטובוס מס. 2 שהוליד אל מרכזה של העיר שמחוץ לחומות. ושם, לאחר שטעמו משהו בבית-קפה, העלה אדם את חוה לאוטובוס של "אגד" הנוסע לתל-אביב והוא עצמו, לבוש מדיו וחבוש כובעו האוסטרלי, חש אחרי-כך באוטובוס אחר אל מעונו של אוריאל שלח, רַע ומורה, אשר באחד משני הבתים של עלי אל-ע'ולא הליפתאוי בשכונת שייך-באדר שבמערב העיר (כיום שוכנים בסמיכותו בנייני-האומה מזה והצריפיה של משרד-החוץ הישראלי מזה. הבנין עצמו עזו עומד על תלו ושוכנים בו אי-אלה משרדים ממשלתיים. לא מצאתי שם כל

ציון לעדות כי בשנות ה-40 למאה הזאת התגורר במקום הזה המשורר יונתן רטוש). לאחר ניתוח קצר של המצב נמצא פתרון מידי ומשביע-רצון לבעייתו של אדם עול-הימים. הואיל ואך לא מכבר התפנה בדירת-החדריים של אוריאל חדר אחד בו התגורר קודם ידיד-נעורים בשם חיים אברבאיה עם משפחתו, והואיל ואוריאל ודבורת אשתו וחמן בכורם בן השנתיים אינם צריכים למרחבי-פינוקים שכאלה ויכולים הם בהחלט להסתפק בחדר אחד ללינת-לילה ולא עוד אלא שהשתתפותי בתשלום שכר-הדירה יהיה בה גם משום הקלה ברוכה מנטל כספי כבד, והואיל וממילא רוב הלילות עושה אוריאל (מ-10 בערב עד 6 בבוקר) כפועל בבית-החרושת לביסקוויטים פרומין בגבעת-שאול, יוכל גם יוכל החדר השני לעמוד לרשותי. ומה-גם שמצויים בו מיטה, שולחן, כיסא ומגורה מן המוכן.

עוד באותו יום נפטרתי מן הווג טיאנו וצררתי חפצי בשק גס של בד לבן, שהיה חלק מן הציוד שהונפק לנוטרי ה-JSP, והעתקתי מגורי לחדרי החדש. עד תום שירותי בגדוד-ירושלים נשאיתי דייר-משנה בדירת שלח, ולא דייר-משנה סתם, כמובן. בתקופת החדשים הללו נקשרה מערכת-יחסים שמבחינתי, לפחות, היתה פוריה ביותר, שהאריכה ימים ושנים אף עמדה במבחנים לא מעטים, ושגם לאחר שהסתיימה, למעשה, ודאי עדיין חותמה ניכר באמונותי ובעדותי, בטעמי ובעשיותי.

עד כה וכה תם קורס-הטירונות לנוטרים המתנדבים-בעם, בפיקודם של הסרג'נטים לגנר, אלשטיין, בן-גיאת ואחרים, שהתקיים בימות השבוע מ-8 בבוקר עד 4 אחה"צ בחצר בית-הספר אליאנס שבסמוך למשטרת מחנה-היהודה ולביתו מוקף-החומה של קוקיה, הגביר-הקמצן האגדי של ירושלים, וארך שלושה שבועות, כמדומה. מבין חברי לקורס-טירונים זה זכורים לי יוחאי פישמן מבית-הכרם, הידוע יותר כאלוף (מיל.) יוחאי בן-נון, "גיבור-ישראל" ומפקד חיל-הים לשעבר, דב שטייגר, כיום האלוף דב שיאון, דובר צה"ל וחתנו של משה דיין, ומשה זילברשלג ("מוישי"), לימים מפקדו הנערץ של גוש-עציון הנצור, שנפל שדוד בנפול הגוש בידי הלגיון הערבי, בימים הנוראים של מאי 1948, ערב ההכרזה על הקמת המדינה.

בהיותי כבר נוטר בקיא ורגיל נכנסתי בערב אחד חרפי, צונן ובהיר, לקפה "עטרה" המוסק וההומה והצטרפתי אל שולחננו של שתי גננות, שאחת מהן הכרתי ואל השניה התוודעתי בהזדמנות זו. רינה, שאותה הכרתי קודם, היתה רווקה צנומה ושחרחרת וקשישה ממני בעשר שנים בקירוב. זו שהכרתי עכשיו, דיצה, קטנה-קומה היתה, סגלגלה ובהירה, גרושה, כפי שהתברר, וקשישה ממני בשבע או שמונה שנים בלבד. שתינו קפה, עישנו ופיטפטנו בנעימים. נדמה לי שגיליתי שנינות מרובה מכפי דרכי והרגשתי כי מרגליות-עקצוצים הנושרות מפי זוכות להערכה. רינה אף היא לא טמנה לשונה ולרגעים נתנה קולה בצחוק צרוד ומתנפץ ואילו דיצה היתה מעשנת בשרשרת ומחייכת בהנאה שקטה ובעיניה ליבבתני. לא ארכה השעה ובארות-עיניה נמלאו חיבה וחמדה ועירגון ולבות העלם והאשה נקשרו בעבותות, ואחר החבל הלך דלני. לא ארכו הימים ואת רוב לילותי עשיתי לא עוד על מיטת-ברזל מרסקת-

עצמות בתדרי שפדירתו של אוריאל אלא בערש-הדודים רעננה וצחורה ורכה, חמה ויחומה, בחדרה השכור של דיצה.
וכך אני מתגלגל בחזרה אל אותה שבת חרפית צחה-בצחצחות של ראשית 1943, שבת הטיול לעין-כרם.

תחילתה של אותה שבת בערש-הדודים הנ"ל כאשר בשעה עשר בקירוב מתפרצת חברתנו רינה בקול צחוק ותרועה להפתיע את כותב השורות האלו ואת דיצתו בחדרם מוגף-התריס ומשיגה-האהבים ולצמרר את מערומינו שמתחת לפסת ולשמיכה בבשורה המשמחת שבחוץ בוקר ג-ה-ד-ר וכי אם אין אנו קמים מיד להצטרף אליה לטיול הריהי מתפשטת ומצטרפת אלינו למשכב. אינני זוכר עתה מדוע לא הזדרנו לעשות כמצוותה. היא, מכל-מקום, הזדרזה לממש את אזהרתה: עוד רגע והנה היא עמנו במיטה ואני העלם בתווך בין שתי הנשים המתרפקות, אחת משמאל ואחת מימין, אחת בשקיקה רעבה וחמסנית של חתולת-רחוב ואחת בהתחטאות שבעה ובוטחת של חתולת-בית. ממרחק-הזמן קשה לי להעיד נאמנה אם אסוציאציות מאלבומים של תמונות קלאסיות ואם אסוציאציות מ"בר-אוותיים" של יעקב וסרמן הן שסייעוני להתרומם לגובה השעה. מכל-מקום, שלא כחמורו של בורידאן, ובכובד-ראש מועט משלו, מצאתי דרכי, באורח ספונטאני ופשטני קימעה, אל פתרון שעיקרו "אחוזו בוו וגם מזו אל תנח ירך" וקצתו "כי בתחבולות תעשה לך מלחמה".

כך, משנתקררה דעתנו כולנו, ולאחר שפרחו נשמותינו כמעט מרוב ציחקוקים ודיגדוגים ומימוטים, קמנו אחד-אחד, עליוזים-מתרוננים, ורחצנו והתלבשנו, ופתחנו חלון ותריס, ובמו-עינינו ראינו מה-נאה הבוקר הזה, ושתינו קפה שחור מהביל עם דברי-מאפה. ועד כה וכה כבר הגיעה שעת צהריים ואנו יצאנו לסעוד במסעדה הקואופרטיבית, היא מטבח-הפועלים שבבית-ההסתדרות (מקום חביב למדי בשנים ההן), אלא שמצאנו כי רב מדי הקהל המצטופף בה, ופנינו להלך בשובה ונחת בואכה בנין-ג'נרלי, וחזרנו למסעדה, שבינתיים כבר החלה להתרוקן, ושם היטבנו לבנו במאכל ובשחוק עד שקמתי ואמרתי שאם רצוננו לנסוע לשותות קפה בעין-כרם חובה עלינו להזדרו לפי שתחילה צריכים אנו לאסוף בדרך את חברי אליהו בית-צורי שגר בשכונת אבו-בצל.

אינני זוכר אם נדברתי עם אליהו תחילה שניסע לעין-כרם יחדיו. קרוב לוודאי שנדברנו שאבוא לבקרו סתם. אם כה ואם כה, שלפתי מבית סבתו ואני הצגתי לפני חברתי ולפני חברתה של חברתי, שהמתינו על המדרכה ברחוב יפו, ואחר-כך חיכינו כמה דקות בתחנה של קו 10 המוליך לעין-כרם עד שבא האוטובוס הערבי ונעצר ושבע-הפליג בחירוק-מנועים. האוטובוס היה מלא מפה-לפה, וארבעתנו עמדנו במעבר שבין המושבים והתחכמנו וצחקנו כל עת הנסיעה. אולי דבק מצב-הרוח המרומם של השלושה גם ברביעי שבחבורה, אך למען האמת היה אליהו עצמו בחור אהב-שחוק-ומהתלה, איש-לצים-להתלוצץ כל-אימת שהמסגרת יאה לכך, וודאי לא היה זקוק ביותר לגירוי חיצוני כדי שיפרוץ בצחוק מגרגר ומשוחחרר. מובטח אני שבן-גילי העליו, סמוק-הפנים ותכול-העיניים ונעים-ההליכות, ששפם דליל מבצבץ

מעל פיהו ובלוריתו זהובה־משחימה, הניח את דעתו של שתי בנות־לוותנו בטיול ההוא.

ועוד זכורה לי ההרגשה שדיבורינו וליצוצינו ונוכחותנו עשו רושם מסוים בתוך האוטובוס פנימה. טעם אחד לכך היה אולי הניגוד שלמראית־עין בין חזונו לבין מבטאנו. אליהו ואני דיברנו בינינו בהיגוי שלגלגנים קוראים לו "כנעני", שהוא בפשטות היגויה ה"נכון" של הלשון העברית, לפי שהוא מבדיל בין אל"ף לה"א ועי"ן ובין חיי"ת לכ"ף ואפילו בין שווא־נח לשווא־נע, ודומה שאף בין ה"עברים" המעטים של אז (ושמאז) היינו הוא ואני מן המעטים שקיבלו גם את ענין ההיגוי ה"נכון" הלכה־למעשה, כמסקנה טבעית הנגזרת מהשקפת־עולם "עברית" אף כמין סימן־היכר למחזיקיה. גלגל קל היה עלינו במיוחד המעבר המודע להיגוי הזה. לא רק מפני ששינוי התברכנו—למה אכחד!—בחוש לשפה וברגישות לצליליה (בזאת לא נפלינו מרוב אנשי חוגנו המצומצם בימים ההם) אלא, בעיקר, מפני שידענו שנינו ערבית, אף אהבנו לשמעה ולהשמיעה. במידה שהספקנו עד אז ללמוד לימודים סדירים באוניברסיטה (כלומר, בשנת 1940/41), היתה לנו הלשון הערבית וספרותה מקצוע ראשי, ובגילגולינו לאחר שפסקנו מלימודינו היתה לכל אחד משנינו הזדמנות נאותה, איש־איש בגילגוליו, להכיר היטב את הערבית העממית וללמד לשוננו לרוץ בה ולחפבה (אני עצמי, כאשר חידשתי לימודי באוניברסיטה, ימים מעטים לאחר הרצח בהליופוליס, שוב היתה לי הלשון הערבית וספרותה מקצוע ראשי. לעת ההיא כבר הייתי רווי כלי־כך ערבית עממית־מדוברת עד שלא אחת הביעו מלמדי באוני־ברסיטה מורת־רוח מאוצר־המלים ודפוסי־הביטוי ה"פלאחיים" שלי).

מכל־מקום, דיצה אף היא סיגלה לה פה־ושם, לפחות במחיצתי, ואולי אף בבלי דעת, משהו מן ההיגוי הזה, ואילו חברתה רינה נסחפה אליו בלי משים לפי שממילא נתגדלה בו מכוח מוצאה ה"עדותי" ולא ניטשטש אצלה אלא בהשפעת החוג החברתי ה"אשכנזי" שבו התערתה. נמצא שבנסיעתנו באוטובוס התמהנו מן הסתם את סובבינו לא רק בריבוי להג ומצהלות אלא גם בריבוי חיי"תים ועי"נים. ואכן, כאשר ירדנו בתחנה הסופית בעין־כרם והתחלנו לדשדש במורד הכביש בכיוון מעיין־מרים שמעתי שנים בחורים דוברי־ערבית, עונדי־עניבות ולובשי חליפות־פסים ושערם תלתלים גם משוח־בברילנטין, כמנהג הימים ההם במחוזותינו, והנה הם מתזיזים זה אל זה, ספק בליגלוג ספק בהנאה: "מוסתעריבה!" לאמור: "מסתעריבים הם אלה, מנסים לדבר כמונו, להידמות אלינו, הערבים..."

כמו מאלינו הסיבנו ראשינו אליהם, אליהו ואני, ובנימה של מחנך טוב־מזג אך גם של יריב שש־לקרב זרקתי לעומת צאצאי־המסתעריבים הללו:

"לא, יא עאמי, מוש מוסתעריבה—מוסתעפרה!"

לאמור: לא, דודי ורעי, לא מסתעריבים כי אם "מסתעריבים".

אליהו ואני צחקנו איש אל רעהו והללו לא השיבו דבר. אבל, כביטוי האנגלי, "the point was made".

ובסימן זה הגענו אל המעיין המפפה, אל שרפרי־הקש ואל ספלוני השחור־השחור.

פרק רביעי: על הדברים האלה אין מדברים

אימתי הבחנתי באליהו לראשונה ואימתי הכרתיו לראשונה לא אזכור. אולי ראיתו לפרקים כשהייתי הולך לגימנסיה "הרצליה" או חוזר ממנה, שעה שהוא היה הולך לגימנסיה "בלפור" שברחוב מזא"ה או חוזר ממנה. אולי כן ואולי לא. אף שתל-אביב זו שבה גדלנו שנינו "קטנה" היא בעינינו ובשיגרת-לשוננו, לא היתה קטנה עד כדי כך שכל אזרחיה הכירו איש את רעהו. אף לא כל בני-צעירים שבה. אף לא כל תלמידי-גימנסיות שבה.

ברי לי כי מי שאצלו התודענו זה אל זה היה דניאל אלירם (אז: דויטש) וכי התודעות זו חלה בשלהי שנת 1939, כאשר אליהו התכונן לבחינות-אקסטרו ואני הייתי תלמיד השמינית ואילו דניאל, בן-גילו של אליהו, שגדול היה ממני בשנה וחצי בקירוב, כבר גמר את הגימנסיה (וגימנסיה "סתם" משמעה, כמוכן, כאז כן עתה, "הרצליה"). וכאשר פגשתיו בחדרו של דניאל, חדר גפרד שכבש לו על גג ביתם של הוריו, באלנבי קרן אידלסון, ובו חי בחירות גאלונה, נדמה היה לי שאכן זכור הוא לי מקודם. קרוב לוודאי, מיום ה-29 ביוני 1938. שנה אחת וחצי קודם-לכן.

זה היה היום בו תלו הבריטים במבצר-עכו את שלמה בן-יוסף, עולה-הגרדום הראשון של היישוב העברי. נדמה לי שבקורות התפתחותה המדינית-הרגשית של ארצנו עד לקום המדינה זהו אחד מאותם תאריכי-מפתח-והלם-בדומה ל-19 באפריל 1936, יום פרוץ ה"מאורעות" של 39-1936, או ה-17 במאי 1939, יום פירסומו של "הספר הלבן" הידוע של ממשלת ה. מ., או בדומה ל"שבת השחורה" של הדיכוי הצבאי הבריטי, ה-29 ביוני 1946. בלי ספק היה ה-29 ביוני 1938 תאריך-מפתח בהתפתחותה של המתרת הלוחמת, תאריך שזירו את הפנייתה לכיוון של מאבק-שיתרוך חד-משמעי נגד מעצמת-הכיבוש (פחות או יותר ברוח הקונטרס "עינינו נשואות אל השלטון", שפירסם זמן קצר אחרי-כן אוריאל שלח, האיש שמקץ עוד שנה אחת הגיע, בהמשך התפתחותו הרעיונית, לגיבושם ולניסוחם של עיקרי האידיאולוגיה ה"עברית").

כמה שבועות לפני כן יצא שלמה בן-יוסף, כידוע, עם עוד שני חברים מ"פלוגת-הגיוס" של בית"ר בראש-פינה שבגליל, "לשבור את ההבלגה", כלומר את הקו של התגוננות סבילה, של "השבת מלחמה שערה" לכנופיות-הטרור הערביות תוך כדי "שמירה על טוהר הנשק", ולמעשה תוך הישענות על נשקה ורצועה הטוב של ממשלת-המנדט מזה ועל מצפון העולם מזה-משענות שנתערערו והלכו מיום ליום. שלושת הבחורים ביקשו לחולל את ה"שבירה" הזאת במעשה ממשי של התקפת-מארב יזומה על מכונית-נוסעים ערבית. לפי אמות-מידה ארצישראליות "מקצועיות" מתקופות מאוחרות יותר היה התיכנון חובבני והביצוע כושל, ומיד לאחר מעשה נפלו השלושה בידי סיור של משטרת פלשתינה (א"י), נכלאו והועמדו לדין צבאי. אחד נדון לכמה שנות מאסר, אחד למאסר-עולם, ואחד, הוא בן-יוסף-חניך בית"ר בפולין, שאך שנה קודם-לכן הגיע לחופי הארץ-נדון למיתה. לחצים והשתדלויות-בארץ, בבריטניה, ברחבי העולם-שהופעלו למניעת תקדים הרה-גורל והרת-משמעות מעין

זה עלו בתוהו. הישובים מדיניים הגיוניים כשלעצמם, לרבות הרצון להביא לקיטוב הניגודים בין ה"הגנה" לאצ"ל, בין מחנה ה"שמאל" למחנה ה"ימין" ביישוב העברי, הניעו את הבריטים למצות את מידת הדין, ללמד לקח ברור ובכך להקדים ולעקור את ניצני היזמה המדינית-האסטרטגית של הכוח העברי, שעד אז היה בלום ומנוטרל למעשה. ראוי גם להוסיף אולי שהנציב-העליון הבריטי כבר היה אז סיר הארולד מק-מייקל, הידוע לדיראון בתולדות הארץ.

בן-יוסף עצמו צעד אל הגרדום בקומה זקופה ועלה לתלייה בשירת "התקוה" על שפתיו. כעבור כשבע שנים שימשה דרך הליכתו אל המוות דוגמה ומתכונת לאליהו חכים ואליהו בית-צורי בקאהיר, הבאים אחריו בשורת עולי-הגרדום של תנועת-השיחרור העברית המזוינת.

אבל ביום תלייתו של בן-יוסף היה אליהו בית-צורי אחד ממאות ואלפים בני-נוער שיצאו בלא רשות מבתי-ספר תיכוניים ובתי-מלאכה ובתי הורים לרחובות הראשיים של תל-אביב בוערים אחרות בארץ, להשבית את מהלך החיים, למחות, להפגין, להרעיש, לצאת לעימות עם שלטון-הגרדומים הזר. בצאתן עתה מתחת קולמוסי יש למלים אלו צילצול תיאטרלי מעט, אך אני משתדל להביע בהן את התחושה של השעות הללו—ורגעים תיאטראליים אף הם יכירם מקומם, אחרי ככלות הכל, בביורפיה שלנו, הפרטית והציבורית כאחת.

עומדים היינו אז בשבועות האחרונים של שנת-הלימודים ואני נער בן חמש-עשרה בכיתה הששית של הגימנסיה (במגמה החקלאית). הבוקר היה חם מאד ממילא, ועל החום נתוסף כמין מיתח חשמלי בשיעורים ובהפסקות בחצרותיה הנרחבות של הגימנסיה הישנה. המיתח עלה לשיאו משהגיעה הידיעה כי גזר-הדין אכן בוצע, אבל הנהלת הגמנסיה פסקה—ודאי בפקודתם של מוסדות "היישוב המאורגן"—שהלימודים לא יושבתו. זכור לי שהגיעה לחצרנו חבורה גועשת של תלמידים מבית-הספר-התיכוני-למסחר ("מסחרה", כנינויו בפי תלמידי "הרצליה") שתבעו מאתנו בקול-י-קולות לצאת אל הרחוב (בתוכם אני זוכר היטב את מיכאל פירון, שהוא כיום פרקליט נודע ויו"ר מועצת-המנהלים של התעשייה האווירית). אחדים נענו לקריאה, ואני בתוכם. זכור לי מראהו של רחוב אלגבי שכל חנויותיו סגורות ותנועה אין בו, להוציא טנדרים של שוטרים חמושים באלות ובאקדחים החולפים בו בחפזה, והוא מופקר למעשה לשליטת חבורות של בני-נוער המלווים את הטנדרים החולפים, מתגודדים בקרנות-הרחובות בציפיה ל"פעולה", עונים מדי-פעם במקלה אחר צעקן בעל-יזמה המגבע כפות-ידיו אל פיו וקורא: "בוז לממשלת-המנדט!" או "בוז למשטרה!" או "בוז להבלגה!"

"הפעולה הישרה" היתה היולית, בלתי-מאורגנת, ודומה שהסתפקמה רק בהתפתשויות של מה-בכך ובמספר מעצרים. אבל השבתת מהלך-החיים בגדולה בערי הארץ היתה לה ודאי משמעות פוליטית בעיני השלטון, ובלי ספק היתה לה השפעה על גיבושם של הלכירוח אקטיביסטיים בחוגי הנוער.

ביום ההוא, למשל, בשלה בזאטוט שכמוני ההחלטה (אולי יהיה זה מוגזם לומר "ה'הכרה") שמקומו בשורות הארגון-הצבאי-הלאומי-בארץ-ישראל ("רק כך!"). חרף רוח שנותי, כבר היה פירושה של החלטה זו פרישה בפועל-ממש, במובנה הארגוני של המלה. שכן שבועות אחדים קודם-לכן, בימי חופש-הפסח, בערב שרבי מעיק ואפל, בעליית-הגג של הגימנסיה, בחדר-הפיזיקה שבו היינו לומדים על גלי-אור וגלי-קול מפי האינג'נייר ויז'נסקי הזקן והרגזני, שבלורית שיבה מצהיבה שמוטה לו על מצחו ושפמותיו הלבנים מצהיבים מטבק וקולו ניחר מעישון ומשנים ארוכות של הוראה קולנית ("על שלושה דברים העולם עומד: על פיזיקה, על פיזיקה ועל פיזיקה!")—שם, בחדר ההוא שווילונותיו השחורים שולשלו להגדיל חשכה ולהאדיר רושם, אל מול פנס מסנוור אדיר-עצמה, חזרתי בקול צלול ואיתן, מכסה על ספקות ואי-אמון סורר, אחר מלים שהשמיעני קול מתכתי מבוגר, מלות השבועה של המתקבלים כחברים בארגון-ה"הגנה".

כך נספחתי אל פלוגות-הנוער של ה"הגנה" בגימנסיה.

ברדתי אחרי-כן במדרגות בלב הומה, נושך שפתי להבליג על התרגשותי, נתקלתי בצביה, בת-כיתתי ואהבתי ה"רצינית" הראשונה, הגדולה ממני בשנתיים ויותר. יחד שטפנו-ירדנו במדרגות. גם היא, משמע, הושבעה עכשיו. יחד אנו נושאים רגלינו במעלה השומם-מאדם של רחוב אחד-העם. עכשיו, משמע, הושבעה גם היא. ורוחה הנה טובה עליה כתמול-שלושם, צחוקה הצרדרד משתבר כמכיתות זוככות, מידרדר כחצץ שפוף. אני מקנא בה על שוויון-נפשה, על יכלתה לעבור בקלילות שכזאת אל סדר-היום. אני צוחק עמה, אנו מתלוצצים על מורים, הורים, חברים, קרובי-משפחה. אבל אף לא מלה על הטכס שטיפסו לנו עכשיו לשנינו, שזכרו מחלחל כחול סמיך תחת שטף פיטפוטנו המקלח. אין מדברים על הדברים ה"כלליים", אולי מפני שהם הדברים העתידיים להיות חשובים באמת. שומרי-סוד הננו, כי כך נשבענו להיות. שנינו, משמע, הושבענו עכשיו. ועל הדברים האלה אין אנו מדברים.

אחרי-כן באו מיסדרים בבקרי-שבת עם השכמה. יש מיסדרים של פלוגות-הגימנסיה בלבד, מאות-מאות נער ונערה באולם הנרחב בבנין-ההתעמלות הנרחב והאפור, המקורה גג-רעפים. חולצות-ח'אקי, מכנסי-ח'אקי, גרבי-ח'אקי גבוהות. המפקד העל-יון: האגרונום ד"ר יונה שוורטפינגר, מורה לעבודת-גן לכיתות ה, ו, ז וכעין "קציין-קשר" בין המגמה החקלאית בכיתות הגבוהות לבין בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל, שמגמה זו משולבת בו. תמוה מעט למצוא שגבר בלתי-מוזיק זה, המוכר כמי שמראה לפעוטות כיצד עובדים במגרפה או איך שותלים צנוניות, הוא הממונה על פעילותם החשאית של נערים מתבגרים, שעוד מעט יועסקו, ככל הידוע, בתפקידי קישור ואיתות בעיצומן של פעולות-האיבה בין תל-אביב לבין יפו השכנה ובנותיה, ואולי אפילו יתחילו בלימודים צבאיים שונים. אכן, יש אומרים שכאשר קיבל המורה-המפקד את הכשרתו כאגרונום באיטליה קיבל גם הכשרה מסוג אחר באקדמיה צבאית איטלקית בבולוניה העיר.

יש גם מיסדרים רבי-עם יותר. באצטדיון שלחוף הירקון. אלפיים, שלושה אלפים

בני-נוער לבושי-ח'אקי, מחלקי-עיר שונים, מוסדות-חינוך שונים, שכבות שונות. פירושו של דבר לקום עם זריחה כמעט, לטעום משהו בחטיפה, לצעוד קרוב לשעה ברגל בצינת-השכמה, לראות מרגע לרגע יותר ויותר בני-נוער לבושי-ח'אקי, מצוח-צחים ומגוהצים כמוך, שופעים וגולשים מרחובות צדדיים אל שדרות בן-ציון, רחוב המלך ג'ורג', רחוב דיזנגוף, מגרשי "יריד המזרח". פירושו של דבר גם לשמוע את שתיקתם הדרוכה של אבא ואמא באפלולית חדר-משכבם, שאינם שואלים לאן אתה הולך ועל מה זה אתה משכים כל-כך פתאום, שאינם שואלים היכן היית ועל מה כה איחרת לשוב, שאינם מדברים אתך בכל הנושא הזה מטוב ועד רע. פשוט מפני שעל הדברים האלה אין מדברים.

במיסדרים האלה, בקטנים ובגדולים כאחד, יש הרבה עמידות-דום ועמידות-נות, ו"קפיצות-לדום" ומעברים ל"חפשית". והרבה המתנות בין פקודה לפקודה, בין עמידה אחת לחברתה. יש צעידות בשלשות, בטורים צפופים או רוחים, ויש קריצות-סרק וגיוחוכים בטלים בתוך השורות בפרקי-הביניים הממושכים של "גוח" ו"חפשית", ויש ליחשופים והקנטות ונגיחות-מרפק משועממות. אחרי הכל, עדיין אין אנו אלא בני אותה כיתה או אותה שכבת-גיל, וכולנו מכירים זה את זה היטב מן החיים ה"אזרחיים", בשיעורים ולאחריהם.

יש גם דיבורים. דיבורי מפקדים גבוהים ונמוכים, המושמעים בתקיפות נחרצה ו/או במתינות בוטחת, גאה. יש דברי המרצה ודירבון, יש דברי אוהרה ואיום (מוסווה אך במעט), יש גם תיאורי-רקע ודברי-הסבר על "המצב" בכלל ובפרט, לרבות גיבוי-ירתת להתנקשויות הנתעבות בערכים הולכי-בדרך-לתומם, אנשי-שלום-ועמל-כמונו, התנקשויות שאותן ביצעו פורקי-העול ומפירי-המשמעת, אנשי האצ"ל, היורדים לשפל דרגתן המוסרית של חיות-אדם מכנופיות הפורעים. לעתים יש אף איזה דיקלום מפי תלמיד או תלמידה בעלי חיתוך-דיבור ברור ונפעם די הצורך. אך מכל מקום, גם אז אין זו הנעימה של מסיבות-ראש-חודש או חגיגות-ביכורים בגימנסיה, לשמה ולכבודה של הקרן הקיימת לישראל, הגואלת אדמתנו.

כן, יש גם "פעולות" בימי-חול. מללקות מסתדרות לחוד בשורות, ומרבים לארגן ולשבץ מחדש. ונערכים לקראת התארגנות ושיבוץ. וישועים שבקרוב נחזיל באימונים "מעשיים", בפירוק "כלים" והרכבתם. ותוהים אם יהיה זה "תופי" או "פי.פי." או שמא "משור", הוא התחת-בצורת-אקדח-מאוזר. ויש בנו מפליגים בדמיונם ומעלים סברות שנקבל "חביות", כלומר רימונים, לפירוק ולהרכבה ולזריקה, ומסיחים בנשימה עצורה על "שטאיירים" ועל "גיפטים" ו"גרנירים" ו"רובים אנגלים", ואפילו על מכונות-יריה כגון "ויקס" ו"מילס" ו"שווארצלזוה", ובהעמדת פנים של ידענים מגלגלים בהשוואת מעלותיהם וחסרונותיהם ושימושיהם של כל אלה. ופעמים מושיבים אותנו על ספסלים—בחדר-הפיזיקה, שמאז ליל-ההשבעה לבש בכל-זאת איזו לוית-הוד בעינינו, או באיזו כיתה אחרת—ושם אנו שומעים, למשל, פרק בטופוגרפיה מפי פלוגי ד"ר הלל בירגר, המסביר בקול מתמשך ויבש, קטוע הימהומים וגימגומים, מהו "מכתש" ומהו "אופף" בשטח ומהו "קו-גובה" ומהו "קואורדינאטה", ומלמדנו

לקרוא מפה של 1:10,000 ולעשות תרשים טופוגראפי "בשדה".
 הנה כ יכן, כשלאחר אותו יום ה־29 ביוני ניגש אלי יום אחד בחצר הגימנסיה, בשעת
 "התפסקה הגדולה", בחר אחד מן השביעית, גבוה ומגולח, זהוב־תלתלים ותכול־
 עין ומאופק בדיבורו, וכמסיח לפי תומו שאלני אם אני הנני אני, ומשנענה בחיוב
 אמר ששמו דניאל דויטש, והוסיף ושאל אם אינני חושב שבמצב הנוכחי פשטה
 מדיניות ה"הבלגה" את הרגל, וכיוצא באלו שאלות, הבינותי מיד במה המדובר.
 לא היה עליו לשכנע אותי הרבה. אמרתי שאני רוצה ומוכן להתגייס לאצ"ל. הוא
 העלה חיוך תמים ומאומץ ופיזל מבט הצדה ואמר שימסור על כך במקום שצריך
 וכעבור זמן־מה יקראוני להתיצב בפני "ועדת־קבלה".

חדשים ארוכים המתנתי לאותה קריאה ל"ועדת־קבלה" של הארגון־הצבאי־הלאומי.
 בינתיים הפסיקו להעביר אלי "קשר" לבוא ל"פעולות" של פלוגות־הנוער. חברי־
 לכיתה היו באים בבוקר ללימודים אדומי־עיניים, דרומים־למחצה, או באיחור של
 חצי שעה ושעה, ולשאלתו של מורה או מחנך היו משיבים שהיו להם "עניינים".
 הם הסתודדו ביניהם ודיברו על לילות של איתות מעל גגות בשכונות־"ספר" או
 על העברת "קשרים" מסוכנים בשעות של עוצר־לילה, ואילו אני—לא־כלום. בצורות
 שונות היה מצב זה עתיד להישנות כמה פעמים במהלך חיי עד כה.

בשעתו ודאי תמהתי על כך; ודאי גם שלא הצגתי שאלות. רק לפני ימים מספר,
 באיחור של כשלושים־ושמונה שנה, התברר לי הדבר באקראי כאשר שמעתי חבר־
 לכיתה, מאיר ברֶאֱלִי שמו, כיום איש מערכת דבר, מספר לפי תומו: "למשל, ידענו
 שאהרן הוא איש־אצ"ל, אבל אף פעם לא דיברנו אתו על זה. על דברים כאלה פשוט
 לא דיברו אז".

בסוף חופשת־הקיץ, ואני עדיין לא קיבלתי את הקריאה המצופה והמובטחת, הייתי
 מהלך פעם ברחוב סמוך לבית מגורי ונתקלתי ביעקב חילברץ, איש כבן 30 שאך
 לא מכבר הגיע לארץ מליטא והיה בא לבקר אצל הורי. עתה־זה שוחרר האיש
 ממעצר בכלא עכו, שאליו הוטל יחד עם הרבה עשרות פעילים ועסקנים רביוזניסטים
 ואחרים, סמוך למועד תלייתו של שלמה בן־יוסף. בעקבות שיחה "רצינית" שקיים
 אתי זמן קצר לפני מעצרו, בה סיפר לי גם בהתפעלות מעוררת־אמון על בתי־הזונות
 ספוני־השיש של טריאָסטָה בהם השתלם בדרכו לארץ, שאל אותי עכשיו אם כבר
 החלטתי, סוף־סוף, להתגייס ל"ארגון". בשתי מלים יכולתי כבר להבטיחו, בטרם
 נמשיך איש בדרכו, ש"זה מסודר". פניו אורו והוא פלט נהימה של קורת־רוח. בפרטים
 לא נכנסתי אתו, לא אז ולא אחרי־כן. כי הרי על דברים כאלה פשוט לא דיברו אז.
 הוא אף הוא לא נכנס אתי בפרטים, אף כי לעתים לא רחוקות הייתי בא לגלגל
 עמו שיחה, כורה אוזן קשבת לסיפוריו ול"ניתוחיו", תחילה בחדרו שבשדרות־
 רוטשילד, בתל־אביב, אחרי־כן בחדרו שבזכרון־משה, בירושלים. לא בתל־אביב ולא
 בירושלים, בהיותי סטודנט־מתחיל והוא אז ממונה על "קרן תל־חי" של ההסתדרות־
 הציונית־החדשה, גבר רב־פעלים, מהדר בלבושו, שטוף במשחקי־קלפים ובעסקי־
 נשים, לא סח לי האיש מעולם כי עם שיחרורו מן הכלא היה לסוכן שתול של הבולשת

הבריטית וכי הוא הממציא בקביעות ל־C.I.D. שמות וכתבות של חברי ה"ארגון". על דברים כאלה ודאי אין מדברים.

האיש עצמו נעלם מעין רואים, כזכור, בבוקר שבת אחד באביב 1944, בעצם השעות בהן בוצע מצוד נרחב ויעיל על מפקדים ואנשי־שורה מן האצ"ל, על־פי רשימה מדויקת שהכין יעקב חילביץ' (תמורת 5,000 לא"י, כפי שזופר—הוֹן־עתק בערכי הימים ההם). הוא הוטס בדחיפות לארצות־הברית (זה היה חלק מן העיסקה, כנראה), וככל הידוע שם הוא מסתתר מאז ועד עתה.

אכן, לא פעם היררהתי כי צירוף נאות של בימאי, תסריטאי ושחקן יוכל להפיק סרט נהדר על גורלו של ברנש זה. העלילה, ההסתבכות האישית עד למעשה־המסירה הגדול, תוכל לתפוס 15 עד 20 דקות מ־100 דקותיו של הסרט, לרבות הקטע של הדהירה במכונית "האמבר" שחורה לשדה־התעופה הקרתני והמונומנט של לוד, הטיסה הבהולה, במירוץ עם הזמן, מלוד לקאהיר ומשם, בתנאי־החירום של העת הדיא, לניו־יורק. זה יספיק, נדמה לי. מכאן והלאה—30 שנה בארצות־הברית, בקאלידוסקופ שעיקרו פסיכולוגיה.

איך, החל ממעשה מסוים שעשה, החל מאיוו נקודת־שבירה־וכשלון, כל חייו של אדם, שהיה במבחר שנותיו בשעת מעשה, שוב אינם מתנהלים אלא כפועל־ייוצא של אותו מעשה. פחד היד הנוקמת, שאולי כבר הפך לו טבע שני. ייסורי־מצפון, או לפחות היררהורים של חרטה מטעמים אישיים אנוכיים ביותר. הזכרונות, ההשערות, האסוציאציות כשהוא מתקשה להירדם בלילה, מדליק מזורת־שולחן, מדליק סיגריה, משעין ראשו על מרפקו ועיניו הפוזלות עוקבות אחר סילסולי העשן, חוזר ובודק במחשבתו, מתון־מתון וקר־רות, את החישובים של אז. במה טעה? היכן יכול היה להיעצר בגלישה הנחרצה לנקודה שאין לשוב ממנה? האם בשלב כלשהו יכול היה עוד בכלל לצאת מן הסבך? אילו, למשל, דקה אחת לפני שעת־האפס, אילו אז גילה מצפוניו לחבריו הבוטחים בו, או הנלחמים עם החשדות המפציעים—האם היה ה"ארגון" יכול עוד למחול לו על מה שהספיק לעולל קודם, כל־שפן למלטו ולגונן עליו מפני ידה הארוכה של הבולשת הבריטית?—הרי גם בעבור קטנות מאלו חוסלו מלשינים ובוגדים, או חשוּדי־בגידה, על־פי פסק־דין "מהפכני" של האצ"ל או הלח"י, אולצו להתאבד או הומתו בירייה או שוקעו ואבן כבדה קשורה לרגלם על קרקעית הירקון. (הודעות משוכפלות לאקוניות היו מופיעות אחר־כך ברחובות ומבשרות על כך לציבור. "ולמלשינים לא תהי תקוה", או "למען ישמעו וייראו". זוכר?)

כך ימים, שבועות, חדשים, שנה, שנים, עשר שנים, עשרים, שלושים. ויותר. באיזה רגשות מעורבים הוא קורא בעתון על חטיפתו של אדולף אייכמן בידי סוכנים ישראלים ועל העמדתו־לדין בישראל. באיזה רגשות מעורבים הוא קורא על נצחונה המוחץ של ישראל במלחמת־67. ואיך כשהוא יושב אל הדלפק בפונדק־דרכים אי־שם במדינת ניו־המשייר ואוכל המבורגר הוא שומע פתאום בסמוך אליו שני אנשים מדברים עברית ביניהם, איך הוא מאזין רגע כמוקסס, מתקשה אולי לקלוט כמה מלים שנתחדשו בלשון מאז, מעיף מבט גנוב לראות מה צורה יש להם, מה גילם

לערך, האם אפשר ש... והוא מעדיף לא לסיים אכילתו, משלם ופונה בצעדים מדודים, בשליטה-עצמית מאומצת, אל מכונית הקרייזלר שלו שקנה לא מכבר "מיד שניה", ויושב אחר-כך ליד ההגה ומתניע, וממתין עד שתשוך הלמות-לבו החרדה. איך הוא יוצא מהצגה של סרטי-זימה בטיימס-סקוור בניו-יורק, גבר כבן ששים-וחמש, שמגמן ובעל-פימה ואולי קירח לגמרי, ממצמץ חשדנית מול האורות הנדלקים מעברים, מול חדשות-הניאון והפרסמות המתרוצצות, נצמד אל איזו פרוצה כושית שפיתא-שער בלונדינית לראשה, הולך אחריה אל קופתה המחליאה, וחשק קם בו פתאום לספר לה את סיפור-חיי המזור. ואיך הוא מחשק שפתיו ומבליג, פושט בגדיו ומבליג. ומביט על שחור מערומיה הכחושים, ומתיפח פתאום כמו ילד. ואיך היא מעקמת שפתיה ומפטירה: Hey, funny guy... What's eatin' you up... go on, say somethin'... אך על הדברים הללו אין לדבר. עדיין לא.

פרק חמישי: ואיש הישר בעיניו יעשה

דניאל אלירם ודאי יקרא את המגילה הזאת, כולל הדברים שיבואו בזה. אולי יחניפו לו ואולי יפגעו בו. אינני יכול לדעת אל-נכון, כי זה קרוב לשלושים שנה נפרדו דרכינו כליל ולא היה כמעט מגע בינינו. מכל-מקום, אכתוב את הדברים. משך קרוב לשלש שנים, כפי שמתחוויר לי אגב מבט-לאחור, היה לי הבחור לא רק רע וידיד בוגר אלא, בעיקר, סולם ופיגום. לא די שהוא ש"גייס" אותי ל"ארגון", כאמור, אלא ככל שהתקרבותי אליו אף הצטייר לי כדמות בוגרת ובשלה של איש "חזק", אינדיבידואליסט קיצוני, מיוסר יצרים אדירים ומרקיע-שחקים בשאפתנות, קנאי לבדידותו הנשרית ולרצונו הריבוני, איתן בייחודו ומלא את ה"אגו" שלו. נפש מזרמה-מעם ההוגה בוז ושאת ל"הוי פולוי", לאספסוף, לזעיר-בורגנים, לפיליסטרים, למחוקי-פרצוף ומעוכי-אופי, מקבלי-עול והולכי-תלם. מפיק-סמכות ומטיל-מרות על סביבו כבאפס-יד, נשכני אך מעודן באירוניה שלו, חורץ משפטו בביטחה שקטה וללא היסוס בהוויות אדם ועולם, ספרות ואמנות, מוזיקה וחינוך, ומה-לא. גאה על סולם-ערכיו העצמי, שעמו הוא שלם ללא פשרה. בן-חורין במלוא מובגו של הביטוי, וכמין התגלמות חיה של הצירוף הז'בוטינסקאי, "גאון ונדיב ואכזר", של מי ש"נולד בן-מלך" (אף זו מטבע של ז'בוטינסקי). ונוסף על כל אלה: עטור הילה של איש-מחותרת מגוסה ומחושל, שבדמיוני רקמתי לו עלילות של גבורה וחירוף-נפש. בחדר-הכביסה שאותו כבש לו על גג ביתו של אביו-רופא-ילדים קשיש ועריץ למדי, שנשא לו אשה בגיל מבוגר הרבה מכפי המקובל-שם חי לו, בשנת-לימודיו האחרונה בגימנסיה ובשנה שעשה לאחריה בחיבוק-ידיים ועם זאת במיתח רוחני אינטנסיבי, כמין "זין כריסטוף" צעיר המכין עצמו לייעודו האמנותי. כתב, צייר, שמע מוזיקה, קרא ספרים ובישל לו "חוויות". בעליית-גג זו, כמדומה, התודעתית אל הסימפוניות של בטהובן, אל הביוגרפיה של פרסי ביש שלי ("אריאל") לאגדרה

מוראה, אל עיקרי המחשבה הניטשיאנית, אל דמויותיהם של ענקי הרנסאנס. שיחותינו, שהיו בעיקרן מונולוגים שלו, פתחו לי אפקים – ביטוי גדוש אך הולם את הענין. הן שעוררוני, מן הסתם, מיד עם תום בחינות-הבגרות שלי, להעפיל אל פסגותיו של "כה אמר זרתוסטרא" בתרגומו הנפלא של דוד פרישמן, ובמקביל לכך לעשות בקרים שלמים, מסחריים לא פחות, בספריה של מוזיאון תל-אביב הישן (ירושתו של ראש-העיר מאיר דיזנגוף לעירו, הבית שלימים נערך בו טכס ההכרזה על הקמתה של מדינת-ישראל), יחיד-לנפשי בחדר-הקריאה האפלולי, מעיין כמכושף באלבומים של גדולי האמנות המערבית, מג'וטו עד ון-גוך, ריפרודוקציות וטקסט כאחד. כל זאת, ניתנת האמת להיאמר, בקיץ 1940 – ימי נצחונותיו של היטלר, ימי דונקרק ו"המערכה על בריטיניה", וההתכתשויות הראשונות בין איטלקים לבריטים בים התיכון ובמדבר המערבי. וימי הפילוג הגדול באצ"ל.

אני נתקבלתי לאצ"ל כדת וכדין בהיותי תלמיד השביעית, בערב אחד בדצמבר 1938, בקומה השנייה של בית-הספר העירוני ברחוב קלישר, סמוך לשוק-הכרמל. פרט לחשכה שבחדר-המדרגות, ולמסירת "סיסמה" בכניסה לחצר ושוב בכניסה לבנין, היתה האווירה בלת-קונספירטיבית עד להפתיע. מספר לא קטן של צעירים ישבו על ספסלים במסדרון מואר כמו בתור אצל רופא-שיניים, ובתוכם זיהיתי את דוד דנון, חברו של אליהו מגימנסיה "בלפור" (לימים שליח האצ"ל בבירות ובז'נבה וכיום מדען בעל-שם במכון-וייצמן-למדע). אחד-אחד נכנסו לבדיקה אצל רופא צעיר, ממושקף ושופע הומור "מקצועי", אחרי-כן מסרנו פרטים אישיים על עצמנו שנרשמו בטופס כלשהו, ורק לבסוף הוכנסנו אחד-אחד לחדר חשוך ומול הפנס המסנוור המסורתי נשבענו אמונים עד מוות ל"ארגון" ולמטרותיו. אינני זוכר את מלות השבועה, אבל זכור לי שעם כל הרגשת התגייגות שהמעמד מחייב חזרתי על המלים בקרירות מודגשת, בעמידה נינוחה, בפיתחון של מי שה"קונץ" הזה, לפחות, כבר מופר לו מהזדמנות קודמת...

ה"פעולות" וה"מיסדרים" באצ"ל נראו לי רציניים יותר, צבאיים יותר, תכליתיים יותר מאלה שהכרתי בפלוגות-הנוער של ה"הגנה". גם המפקדים, או הגונדרים, עשו רושם יותר, לא דווקא משום גיבונזי צבאיות אלא משום גישתם העניינית. אבל תקופת חברותי הפעילה ב"ארגון" אף היא לא הצטיינה בפעילות מרובה. כמה חדשים עברו מאז "ועדת-הקבלה" ועד שנקראתי לפעילות סדירה בכלל, וזו התבטאה בתירגול קבוצתי חד-פעמי בפירוק והרכבה של אקדח ("פי.בי.", אם איני טועה, או אולי פאראבלום) שנערך בערב מיוזע, באור-חשמל מלא, במרתף ביתו של רופא-העיניים ד"ר שטיין ברחוב הס, ובכמה התכנסויות בבקרי-שבת בבית-הספר קלישר. בקיץ 1939 הוציאו אותנו לחופשה, למעשה, אולי מפני שפעילותו המיבצעית של ה"ארגון" הגיעה אז לשיאים שלא ידעתם לפני כן אך אולי גם מפני כמה כשלונות קשים בשמירת החשאיות, כגון המעשה בקורס-המפקדים במשמר-הירדן שכל אנשיו, 39 במספר, נתפסו במצוד משטרתי ונדונו לתקופות מאסר ממושכות (בתוכם, זכור לי, היה גם בחור בוגר הגימנסיה, שמואל מייטין שמו). שנת-הלימודים החדשה החלה

בסימן התפרצותה של מלחמת-העולם השנייה והשתוק הגמור בפעולות האצ"ל לאחר שבאור ל-1 בספטמבר 1939 נאסרה המפקדה כולה בתל-אביב, ולאחר-מכן שוחררה בזכות עיסקה של "שביתת-נשק", בתיווכו של פנחס רוטנברג, בין ממשלת המנדט לארגון-הצבאי-הלאומי (עיסקה שהיא עצמה היתה אחרי-כן משרשי הפילוג הגדול במערכות הארגון). רק בראשית החורף, אם אין זכרוננו מטעה אותי, התחילו להזמין אותנו שוב לבקרי-שבת בבית-הספר קלישר, ובראשית האביב 1940 כבר ניכרו אותות המשבר הפנימי בפיקוד-שסיבותיו נפלאו מאתנו, גורי-המחותרת, אלא שעד-מהרה נגלו תוצאותיו בכינוסים המוניים עצבניים, גלויים עד להתמיה, בחצרו הגדולה של אותו בית-ספר, שבהם שמענו דברי-הסבר-ושידול מפי מפקדים גבוהים על רקע מציאות של פילוג.

ברי היה לי, בן ה-17 שסוף-סוף התחיל להתגלח, שעלי להצטרף לאחד משני הפלגים-לארגון-הצבאי-הלאומי-בארץ-ישראל, או לארגון-הצבאי-הלאומי-בישראל ("הפלג", ולימים: לוחמי-חרות-ישראל)-וברי היה לי שהחלטה חשובה לפני, אולי החלטה חשובה ראשונה שעלי לקבל. אלא שהיה לי רק מושג קלוש ביותר על מה המחלוקת ועל-פי איזה נתונים אכריע לכאן או לכאן. כמוני כחברי בני-גילי ואנשי ה"גונדה" שלי, זכיתי ששליחים משני הצדדים יחזרו אחרי וינמקו לפני את עמדתם במשבר. אנשי-הרוב הבחירו לי, על-כל-פנים, שהם הרוב, ושגם רוב נשקו של הארגון נשאר ברשותם, חרף כמה נסיונות-נפל נפשעים של ה"פלג" להשתלט על "מחסנים". למרבה-התמיהה השפיע עלי נימוק זה השפעה הפוכה. אולי מתוך איוו נימה של "דווקאיות" שבמזג, אולי מתוך רומנטיזציה של צידקת הבודדים ויתרון המעטים, אמרתי בלבי שאם אנשי ה"פלג" הם המעטים הרי הדעת נותנת שהם הצד הצודק במחלוקת ו"האמת" על צדם. וכאשר נוסף על כך תפסני יום אחד בקיץ 1940 בכיכר-מגן-דוד, ליד בתי-השימוש הציבוריים, חבר אחד מן ה"גונדה", נער-שליח שחרחר ומקורול, יליד טריפוליטניה, מן ההולכים עם ה"רוב", והבהיר לי שה"פלג" דוגל באוריינטציה על איטליה-שעתה-זה, בנפול צרפת, הצטרפה למלחמה על צדה של גרמניה-ושכוונתו להציע לאיטלקים שותפות בדחיקת-רגליהם של הבריטים מן האזור הזה שלנו, הרי בעיני נראה רעיון זה חדשני, מעניין ומסעיר-"פוליטיקה" של ממש. את לשוני נצרתי ולא התחייבתי לפני החבר הזה לא לכאן ולא לכאן, אך בלבי פנימה ברור היה לי אותו רגע שדרך ה"פלג" היא דרכי.

אני עצמי קל לי יותר להבין את תגובתי בשעה ההיא כשאני מעלה לפני את זכרה של הרפתקה קודמת שלי, יומתי הפרטית בהחלט, באפריל 1940, על סף בחינות-הבגרות ולגונכת ההתפוררות במערכות ה"ארגון". חשק גדול היה לי להיפטר מענשן של הבחינות הללו, לא בגלל פחדי מפניהן אלא מפני שהחדרתי בעצמי את הרגשת רוממותה ההיסטורית של תקופת המלחמה הגדולה אשר נתרגשה ובאה עלינו, תהרגשה שצעיר בעל הכרה לאומית בארץ הזאת חייב לכונן דעתו ומעשיו לגודל השעה ולספונות סיכווייה ולא לפרוט את הדינר הגדול לפרוטות של הכנה לבחינות-בגרות ומאמץ להשגת ציונים טובים. מכל-מקום, הבשיל בי הרעיון שעלי להציע את

מועמדותי ללימודים באקדמיה צבאית איטלקית, כדי שבבוא המרד הגדול והמיוחל נגד השלטון הבריטי אהיה כשר למלא בו תפקיד הולם. סמוך לפני כן גם סיימתי במסגרת הגימנסיה "עבודה" מקיפה, בה השקעתי הרבה מרץ והתלהבות, על ה"ריסורג'ימנטו" האיטלקי, ועיסוק זה אך הוסיף על הקסם שהילכו עלי עוד קודם, משום-מה, צלילי השפה האיטלקית מזה ועברה הרומאני-הקיסרי של איטליה מזה. נוסף על כך שייכנעתי עצמי, מתוך "הערכת-מצב שקולה" ובלתי-תלויה, שאיטליה לא תצטרף אל גרמניה הנאצית (ואכן, מי שיער אז שבתוך כחדשיים תהיה פאריז בידי הגרמנים והיסוסיו של מוסוליני ימוגו כענן-בוקר) – ושהיא תהיה מעוניינת בטיפוח סמוי של "קאדר" מבני-הנוער של ארץ-ישראל.

חבר טוב וחביב היה לי בגימנסיה, שמעון שמו, "א-פוליטי" לגמרי, שבסוף השביעית כשל כוח-סבלו והפסיק את לימודיו הסדירים והחל לעזור עלי-יד אביו ואחיו בניהול פרדסם הגדול בסצ'יונה. לא התקשיתי הרבה, כמדומה, לשכנעו בהגיון הטמון ביסוד היומה שלי, וכך נלווה אלי בבוקר-שבת אחד לטיול אל הקונסוליה האיטלקית בيفו. ביקשנו לראות את הקונסול, ולאחר המתנה קצרה הזמינונו להיכנס אל לשכתו. הקונסול, איש צעיר למדי שמשקפי-מצבתיים על חטמו (מורקוס היה שמו, נודע לי כעבור שנים הרבה, ממפחה נוצרית ידועה בירושלים), ישב קשוי מולנו מעבר למכתבתו ובפנים קפואים הקשיב להצעה המעשית שלי ולניתוחי המדיניים. בנימה שקצתה פליאה וקצתה קוצר-רוח העיר שככל הידוע לו אין ממשלת איטליה מקבלת נתיני-חוץ לבתי-הספר של פרחי-קציניה, ואילו אני העזתי להעיר, באנגלית מהוססת למדי, כי לי ידוע על אנשים מן הארץ שקיבלו הכשרה צבאית באיטליה, ונדמה לי שהזכרתי אפילו את בית-הספר הימי שקיימה תנועת בית"ר שנים אחדות לפני כן בצ'יביטאווקיה, בתיאום עם ממשלת רומא. "אולי", חתך הקונסול, "אבל זה היה מוזן. עכשיו, לא". אף-על-פי-כן נתרצה ואמר שיבדוק את הענין שוב. הוא רשם את שמותינו וכתבותינו, והבטיח שאם יתברר כי אמנם יש אפשרות מעשית – יודיע לנו. אני מסופק מאד אם "בדק" את הענין אי-פעם. מעולם לא כתב אלינו והקונסוליה עצמה ממילא נסגרה כעבור חדשיים, לאחר שב-11 ביוני הכריזה איטליה מלחמה על בריטניה הגדולה ועל צרפת הנופלת.

הנטייה ה"איטלקית" שיוחסה לאנשי ה"פלג" הפורש, יחד עם מיעוט מספרם הוודאי, הם אפוא שהכריעו אצילי את הכף לטובתם. מצאתי את הדרך אל אחד מהם, ובאמצעותו נספחתי אל ה"פלג". לא היה כל טכס, ועם שום חבר גם לא החלפתי דעות בנידון, אף לא עם דניאל. מפיו רק ידעתי שהוא נשאר עם ה"רוב", אך לא הגבתי על כך. גם באשר לאליהו בית-צורי, שפגשתי בו פעם או פעמיים בתקופה ההיא, לא ידעתי לאן החליט לפנות. מעולם גם לא שאלתיו מפורשות. דניאל אמנם סיפר לי שהוא נשאר "בחוף", כרבים אחרים, שלא הצטרפו אף אל אחד משני המחנות, אבל ידעתי שאין זה בהכרח כך באמת, שהרי גם אני אמרתי לדניאל שנשארתי "בחוף". כל כמה שהיתה הידידות בינינו אמיצה, לא היה לה תוקף בתחום ה"קונספירטיבי". ולא עוד אלא שכעבור חדשים, כשדרנו שנינו בשכונת בירושלים העתיקה, הוא בבית

טיאנו ואני אצל משפחת דאסה, וכאחד המפקדים באצ"ל בירושלים היה מסיח לי לפעמים מן המתרחש במחנה, הייתי מקשיב לו היטב, אם גם בלי גלגות כל ענין מיוחד, ומדוות על כך נאמנה, בלי צל של היסוס, לראש ה"תא" שלי בארגון היריב. פעם יחידה באותו קיץ מיוסר קרוב הייתי לשתף מישהו זולתי בענין הכרעתי האישית בין המתפלגים. היה זה בליל-ירח אחד בגן-הדסה, גן-הנאהבים בתל-אביב של אז (הוא גן-החיות של היום), כשאהובתי בעת ההיא, חברה שחרחרת ללימודים ולמחזור, חבוקה בזרועותי, ובין לחישה מתרפקת אחת לחברתה, לקול מצהלות הצרצרים סביב, מצאתי לשאול אם אין היא סבורה, כמוני, שכאשר רבים נחלקים עם מעטים הרי הצדק מן הדין שיהיה עם המעטים. אינני זוכר מה השיבה, אבל זכור לי שכעין עננה חלפה על פניה. אני מניח שנבוכה קימעה, ואני עברתי לענין אחר. לא יספתי לדבר עוד עמה בענין הזה. היא היתה, אחרי הכל, חברה ב"הגנה".

הארגון הפורש נבנה על תאים זעירים, חשאיים ביותר, בכל תא שלושה חברים וראש-תא, וכולם ידועים זה לזה בכינויים בלבד. ראש התא שלי בתחילה היה גבר מוצק ונמוך-קומה ומקריח, כבן שלושים, מצחו צר ושפתיו עבות ואפו שרוע, מטיפוס פועל-הבנין המצוי של הימים ההם, בתוספת נופך של קשיחות פשטנית, "מסוכנת". שני חברי-לתא לא השאירו בי רושם. זמן-מה היינו מתכנסים בשעת בין-ערביים באחד משני החדרים של דירתנו ברחוב מוא"ה, אחת לשבוע או לשבועיים. במטושטש זכור לי שהיינו עוסקים בעיקר בכללים של התנהגות חשאית, מעקב אחר יריבים או שוטרים ובלשים, ומסירת "אינפורמציה". ראש-התא, מכל-מקום, הוא שהיה מדבר אלינו, חרש ככל האפשר, לפי פתקים שהיה שולף מכיס-החזה של חולצתו. זכור לי שצלוחית של ספירט היתה חייבת להימצא על השולחן בכל פגישה כזאת, ולא היינו מתפורים בטרם נעלה בה אש ונשרוף לאַפּר את כל הניירות שבהם הסתייע בדברו אלינו. אחרי צאתם הייתי מטיל את האַפּר לפח-האשפה שבמטבח. הרגשתי שהורי מודאגים לנוכח המתרחש בדירתם, אך מעולם לא העירו מאומה ולא שאלו שאלות.

משעברתי לירושלים, לגור וללמוד בה, צורפתי לתא עם עוד שני סטודנטים תלמידי שנה א'. במשך החורף של 41-1940 נפגשנו כמה פעמים ברחביה, בחדרו המרווח של אחד מאתנו, עלם רחובותי מטופח וצהוב-שער, אנגלי מאד בחזותו, בשם בן-ציון מילר (כיום: טחן), שידעתי כי הוא בנו של ט. ז. מילר, דמות ידועה ומכובדת מן המחנה ה"אזרחי" בארץ-ישראל של אז, סופר ופרדסן, שיחד עם משה סמילנסקי היה מראשי התאחדות-האיכרים ומעורכי בטאונה המשובח, השבועון "בוסתנאי". מלבד שנינו היה עמנו בתא בחור מבוגר מעט מאתנו שלא מכבר מילט גפשו מפולין הכבושה, כמדומה, יחזקאל שמו (או שמא כינויו היה זה), חיזור ושברירי וחבוש-קסקט, מצחו רחב ועיניו בוערות, טיפוס שופע רוחניות של תלמיד-חכם, שדיבורו בלחש ובמתק-שפתיים ואין רבב על לבושו הדל, שאיש לא היה עלול לחשדו בשייכות לארגון-המחתרת ה"פראי" ביותר. כבר אז היה המוות נסוך על פניו, וב-1946 במדומה מת בסרטן, שקט וערירי, והלח"י פירסם הודעת-אבל על מותו. בפגישות בירושלים קרא לפנינו ראש-התא את "ארבעה-עשר עיקרי התחייה", מצעו

הרעיוני של ה"פלג" (שיערנו או שמחברם הוא המשורר אורי צבי גרינברג, אך לא היתה זו האמת לדיוקה, כפי שנתברר כעבור זמן), והוא הרחיב את הדיבור על משמעותו של כל אחד מן העיקרים. היו שאלות, והיו גם הבהרות, אך נדמה לי שלא ראש-התא ולא חברי-התא לא ייחסו חשיבות יתירה לדיקודקיי-עניות שבניסוח. פרט לכך היינו שומעים הסברים על פעולות ארגונו, שכמה מן האלימות שבהן הנחילוהו או שגאה מרה מאין כמותה מצד כל שכבות ה"ישוב", שגאה שאפשר אולי להשוותה לזו שעוררו עליהם אנשי גילי במלחמת-העולם הראשונה, משנגלו פעולות הריגול שלהם ברבים. נמצאנו למדים שארגון מהפכני כמו שלנו אינו בורר, ואינו רשאי לברור, באמצעים. כן גם היינו מקבלים "אינפורמציה" על המתרחש במחנה האויב – כלומר: ממשלת המנדט, המשטרה והבולשת, הערבים, ה"הגנה" והאצ"ל – ומוסרים ידיעות על מה שראו עינינו ושמעו אזנינו. אחר-כך היינו פורשים אחד-אחד, איש לעבור, וכשנתקלנו זה בזה באקראי, בעיר או באוניברסיטה, מובן שהיינו כורים גמורים איש לרעהו. רק לפעמים היה שביב חם של אחוות-סוד ניצת בעין.

אם כה ואם כה, תעטוקה "מיבצעית" לא נמצאה לנו משך כל אותם חדשים, אף לא בגיוס חברים חדשים או בהדבקת כרוזים והודעות, ונדמה לי שאף פעם אחת לא ניתן לנו "כלי" להחזיקו בידינו, אף לא לשם תירגול בפירוק והרכבה. הרדיפות על הארגון הזעיר החריפו מיום ליום, והקשר אל ה"תא" ובתוכו – וממילא הקשר אל הארגון כולו – דלל עד שניתק לגמרי. תהליך דומה לזה פקד אז, כמדומה, גם את האצ"ל, אם גם לא מאותם טעמים דווקא.

פ ר ק ש ש י : מ פ ח ה

למען האמת, הרי בסיכומי של דבר שקוע הייתי כל אותה שנה, הראשונה לחירותי ולעצמאותי כפרט, כגזול שפרח מקינו, בחיים פנימיים איטנסביים ושלמים-לעצמם שכמותם לא ידעתי מאז, ובוודאי לא לפני כן. זיקתי לארגון-המחתרת הנדרף הפכה להיות, פאראדוקסלית כלשהו, פשוט מעין קשר יחיד כמעט אל העולם ה"אזרחי" שמחוץ לתחום עיסוקי האישיים, הפנימיים, משהו קרוב אולי לזיקתו של צעיר שוייצר בעל-נפש ובעל-משמעת אל שירות-המילואים שלו – ו"עיקרי התחייה" כשלעצמם, משום-מה, לא היה בהם, במקרה שלי, כדי להעלות זיקה זו למדרגה גבוהה יותר של התקדשות מסורה ולוהטת מעין זו שלימים ציינה, כמדומה, את פעילותי ב"ועד לגיבוש הגווער העברי", בעריכת הירחון "אלף" וב"מרכז העברים הצעירים" (ואחר-כך, במחצית השניה של שנות ה-60, ב"מועדון למחשבה עברית" וב"מטה-הפעולה להחזקת השטחים").

חיצוניות עוד יותר היתה זיקתי ללימודי באוניברסיטה. הם היו לי בבחינת מצוות-אנשים-מלומדה, עיסוק פיליסטרי למדי, אף כי האמת היא שפשוט לא הייתי בשל להם עדיין – שהרי עובדה היא שכאשר חידשתי את לימודי, לאחר הפסקה של שלש שנים וחצי, גיליתי ענין ושקידה לאין-ערוך יותר. בהרצאות הקשבתי ורשמתי רשימות כדרוש, את החומר המומלץ לקריאה קראתי בנאמנות, אך כמעט מעולם לא התעוררתי

להשתתפות פעילה – לא בשיעורי הערבית של ד"ר יוסף יואל ריבלין, הרצופים הומור וסיפורי-מעשיות, לא בשיעורי הספרות הערבית של פרופ' ד. צ. בנעט, הניגרים כמי-השילוח-ההולכים-לאט, לא בהרצאות של פרופ' ב. צ. דינבורג (הוא דינור) וד"ר ארתור רופין בסוציולוגיה-של-היהודים ולא בהרצאותיו העמקניות של פרופ' מרטין בובר בסוציולוגיה-של-התרבות, שבוודאי היו למעלה מהשגתי, ואין צריך לומר אף לא בהרצאות שאליהן הלכתי כשומע חפשי – בפסיכולוגיה מפי פרופ' בונאוונטורה, יהודי-איטלקי חובש-כיפה שמבטאו העברי המשעשע, עתיר-הדגשים, כופל את העיצורים שבסופי מלים (הוא נרצח בשיירה האומללה להר-הצופים באפריל 1948), ובספרות עברית חדשה מפי פרופ' ד"ר יוסף קלוזנר, אדם שופע רגש והמית-לב, שפעמים היה מגיע עד סף-דמעה בתארו, בקול חם ורועד מהתרגשות, את מר-גורלו של מחבר קשה-יום מכותבי העברית נתיני הצאר או הקיר"ה בראשית המאה שעברה.

הדברים אשר להם הייתי נתון באמת, כל-כולי, היו, מצד אחד, ספיגתה וקליטתה של המציאות החמרית והאנושית אשר סביבי והנסיון לעבדה ולזקקה במלים של ספרות, ומצד שני – גיבוש ה"אני" שלי, חישולו והעשרתו, והנסיון לבטא אף אותו במלים של ספרות. בדצמבר 194 נדפס ב"גליונות", ירחונו הספרותי של המשורר המסוגף, עבד הספרות והשירה, יצחק למדן, מעין סיפור קצר ראשון מפרי עטי, "קינה על מות התינוק", שנכתב כשנה קודם-לכן, ומובן שלגבי היה בכך משום אישור חיזוני, "אובייקטיבי", לייעודי כסופר (אף כי ביני לבני לא ראיתי עצמי זקוק לגושפנקה מעין זו). אך כל ימי שבתי בקיטוני המך והטחוב שבחצרה של משפחת דאסה לא היה כמדומה יום בו לא ישבתי אל שולחני הגס לכתוב בלי לכוון כלל לפירסום: רשמי יום-יום בפנקס קטן; רשימות-יומן במחברת כרסתנית שחורת-כריכה; אפוריזמים (ממוספרים) על גוי ואלוהיו, על ספרות ואמנות, על גבר ואשה, על היסטוריה ופוליטיקה, במחברת מיוחדת לדבר; ועל דפי-שורות נפרדים – דברי-פרוזה למיניהם, ארוכים וקצרים, תרגומי-שירה להגאה, פעמים גם פואימות ארוכות, "נבואיות" מאד, וכן ליקוטים ראויים-להיזכר שהעתקתי ממקראותי.

באולם-הקריאה המרווח ורם-התקרה של בית-הספרים הלאומי על הר-הצופים, המוסק היטב בימי מטר וכפור והצונן בימי חום ושרב, הייתי יושב שעות רצופות ובולע כרכים של רבעונים וירחונים ספרותיים משנים-עברו: "השילוח" ו"התקופה", "מאזניים" ו"כנסת" ו"גליונות" ועוד. ואילו ממחלקת-ההשאלה של בית-הספרים הייתי נושא פעם או פעמיים בשבוע אל מאורתי ספרים שרק מיעוטם היתה לו איזו נגיעה לחוגי-לימודי הפורמאליים. קודם-כל, ובעיקר, שאלתי כל מה שאפשר היה להשיג בתרגום אנגלי מספרי פרידריך גיטשה, כתבים ואיגרות שאותם בלעתי בשקיקה אך גם בדי-עמל, בעזרת מילון. לאחר-מכן, גיאורג ברנדיס ויעקב בורקהארט, שאותם הזכיר פת-ושם לטובה. ונוסף על כך, מכל אשר זימן לי המקרה ומכל אשר ננעץ בו מזלגה של סקרנות צמאת-דעת ונטולת-הבחנה: מרקוס אורליוס ומקיאבל, א. צ. גרינברג ומתתיהו שהם, ויקטור הוגו וקנט המסון וג'ק לונדון, דיוראלי

(הרומנים) וברנרד שו (כתיב-התעמולה), וולט ויטמן ולונגפלו, א. א. קבק וי. ח. ברנר, אדגר פו ואמרסון, ברש ושופמן, אלדוס האקסלי והיפוליט טן וג'ורג' פרייזר, מסות של הזליט וביוגרפיות של מרז'קובסקי וסטון, אנדרה מורואה ואמיל לודוויג. לעתים לא רחוקות הצלחתי להשלות את עצמי שאני מבין במה הכתוב מדבר. ויותר משנבניתי מן המקראות הללו נבניתי מן השכנות הקרובה אל דניאל, ידיד בוגר ונערץ. הוא למד אז ציור ב"בצלאל", ובחדרו הגדול בבית טיאנו היה מורח צבע על בדים גדולים (כשצייר לא הייתי עורב את לבי להיכנס אצלו), בדרך-כלל שכבות עבות ומחוספסות של צבעים דראמטיים נמרצים (שחור ואדום, צהוב ואפור-עז). התמונות היו קשורות תמיד באיזו חוויה רגשית או יצרית מסעירה של האמן, ובעמדי נכחן הייתי לפעמים כחגב בעיני. אינני יודע אם משהו מכל אלו נותר אצלו לפליטה כנכס של קיים, אבל יודע אני שאם יש בי מידה של רגישות והבחנה בתחום האמנות הפלאסטית—על המיגבלות שהושרשו בהן, מן הסתם—חייב אני לזקוף אותה לא במעט לזכותן (או לחובתן) של שיחות עם מציירן של התמונות הללו, האווירה בה הקיף את עשייתו הציורית, והשתתפותי הלהוטה ברקע החווייתי שהצמיחן (או שאמור היה להצמיחן). גם בתחום הכתיבה—שירה ופרוזה כאחת—נראָה לי הבחור אשף ורב-מג המפליא לעשות, ועד היום אני בטוח שהיה בו כשרון ססגוני ומתפרץ, אך אולי "בארזיקי" מדי לאקלים הרוחני של התקופה, וזאת ללא החוסן הפנימי שבזכותו יוצאי-דופן מובהקים (ולא דווקא "אוואנגארדיים") מצליחים לפעמים גם לעמוד בייחודם, גם להתמיד בפעלם וגם לבסס להם פינה מוגדרת משלהם בסביבה נכריה אף עוינת. במבט-לאחור יכול אני לספם לעצמי שכצוירו כך אף כתיבתו צבעונית היו מאד, רוויות אותם צבעים דראמטיים נמרצים, עבות ומחוספסות ב"מריחתן", חוגגות על גבנוני-פסגות ומתפלשות בתהום עד-דפא, כביכול כולן נושמות הרואיקה של מזג, רגשות, יצרים, סגולות-אופי בוטות וקונפליקטים חדים. ובכנות, שאינה פטורה מלואי של אי-נוחות, חייב אני להודות כי אף בתחום זה של שיכלול כלי-ביטוי ועיצוב הטעם והשיפוט נמצא כי, אף בלי שאכוון לכך תחילה את מהלך הדברים, הרי בדיעבד שימש לי כמין סולם ופיגום שאתה מסתייע בו בכברת-דרך מסוימת ולאחר-מכן הינך שזמטו מתחת לרגליך בלי הביט לאחור ושוב לא תיזקק לו אף לא תחוש בחסרונו בהמשכו של נתיב-הנפתולים העולה הרים ויורד בקעות. אם למזלי ואם לבשתי, לא היה הוא האחרון שפך שימשני בימי-חלדי. אפשר פשוט כך דרכו של עולם.

ועוד יותר משמילאוני הכתיבה והמקראות והידידות נבניתי באותה שנה אקדמית ראשונה שלי מן החיים המפפים סביבי. כמו זר משתאה, למוד-גסיון ושבע-חיים אך גם קצר-בינות, אני שב עתה להסתכל באותו גור שהייתי אז שכביכול כל נקובויות שבעורו וכל תא שבתודעתו הגולמנית מצטרפים לכלל מגננון הפתוח לראות ולטעום ולשמוע, לספוג ולקלוט ולמוץ, לבלוע ולעפל, לטחון ולנחול. כך הייתי מהלך עד בלי די שוב ושוב בסימטות העיר העתיקה אשר אייתי למושב לי וברחובות העיר שמחוץ לחומות ובהרים ובגיאיות שמחוץ לעיר, מתבונן בארחם-ורבעם ובמשאם-

ומתנם של רוכלים ותגרים, אטליזנים ואוישכפים, אופים ושולחנים, סבלים ופונדקאים, מצחצחינעליים ומוכריי"סוס", נזירים ונזירות, חמרים ורכבים, תיירים ומורי־דרך, חיילים וקצינים בני שבעים אומה ולשון שהיו סובבים או בירושלים, שוטרים ונהגים, פקיד־רשות ורועי־זונות, דרדקים ואחיות רחמניות, מקוששי־עצים ושואבי־מים, פלאחים ופלאחות, בדווים ובדוויות, מלצרים ובגנים, מוכרי־ספרים וכותבי־מוזות, שיכורים ופושטי־יד, סטודנטים ופרחי־כהונה, בלשים ופחחים, שמשים וגבאים, צבעים וזגים, בסמים ובורסקים, סומים וחולי־נכפים, צלמי־רחוב ומתקני־דרכים, משוגעים וקוביוסטוסים, בנאים וסתתים, הגמונים ואמאים, קדרים וחלבנים, כותבי־בקשות וקולעי־שרפרפים, פחמים ועגלונים, חבשים וארמנים, סודאנים ואשורים, חסידים ותלמידי־ישיבות, חייטים וגלבים. כך הייתי קונה לי שביתה בבתי־המשפט שבמגרש־הרוסים ומאזין למהלכם של משפטים תפלים ומסעירים, אזרחיים ופוליטיים ומדיניים (בבימ"ש השלום, במחוזי ובעליון), עוקב אחר מנהגם של שופטים ושפטים, עורכי־דין ובעלי־דין, מאשימים ונאשמים. כך הייתי מסתופף בכנסיות ובתי־כנסת, מסגדים ובתי־מדרש, גונב "פתקים" באשון־לילה מחגווי הכותל המערבי ומצותת לצידי־נפשות למיניהם. כך הייתי הולך לעצרות־התעוררות בחצר הפנימית של בתי־המחסה, לתפילת־חג בחורבת ר' יהודה החסיד ולליל חג־המולד בכנסיית־הלידה בבית־לחם, לאסיפות־עם של מפא"י והשומר־הצעיר והצה"ר, לקונצרטים למחוסרי־עבודה, למיפגשים של קומוניסטים (מוסווים) ודתיים (גלויים), ולוויכותים פוליטיים במועדון־הסטודנטים שליד קולנוע "אוריון". וכל זאת, כמעט תמיד, ביחידות.

ונוסף על כל אלה, ותכופות למעלה מכל אלה, הייתי מזין עיני ונפשי בזיו זריחה ורודה־תרוגה ובדליקתה של שקיעה ארגמנית, שזלה כוכבים מהבהבים ממצולת שמי־לילה, עוקב נפעם אחר מרוצת עננים רדופי־רוח בליל־זעף חרפי, צופה עד־בוש ממרומי ה־הצופים על ה־הבית הרוחץ בזהרורי חמה של אחר־הצהריים או על חמוקי הגבעות החווריניות של מדבר־יהודה ועל חלקתו העמומה של ים־המלח ועל חומת ההר אשר מעבר, נזהה אחר ירח השם עבים רכובו ואחר עזים הגולשות מן הגבעה, כורה אזני לשריקת סופה ולדינדונם של פעמוני תפילה, שואב את הקרה ואת להט השרב, פוסע, רוה ורטוב וצוחק לנפשי, בגשם הסוחף.

וכל זאת אגב הסתפקות־במועט ומשמעת־עצמית קישחה בכל הנוגע לצרכי החומר. אבי, שהוא עצמו היה שרוי או בדחוקת, הפריש לי 2.50 לא"י לחודש לכל הצטרכויותי, לרבות דמי־שכירות (חצי לא"י בחודש, כאמור למעלה) והוצאות נסיעה לתל־אביב ובחזרה אחת לשלושה או ארבעה שבועות (בדרך־כלל ברכבת, 8 גא"י לכל כיוון). למעשה קיבלתי לפעמים רק 2.40 לא"י או 2.25 לא"י בחודש, כי זה מה שהיה, ולפעמים היתה הקצובה מגיעה לא באחד בחודש כי אם בחמישה או אף בעשרה בו, ואז היו עוברים עלי כמה ימים שבהם הייתי משתדל בפרוש למעט ביציאות מפוך־מעוני כדי למעט בהוצאות וכדי שלא לבוא לידי התבזות בפגישה עם חבר או מודע. בכללו של דבר היה עלי לבנות לי תקציב הוצאות של 60 עד 65 מיל ביום, בעיקר ממאכל (לרבות 5 עד 7 סיגריות ביום). לפיכך הייתי מקפיד לרשום כל הוצאה ומחשב

מדי-ערב, על-פי פנקסי, היכן אני עומד מבחינה "תקציבית". אינני אומר שהיתה זו, בסביבה בה התגוררתי ובמסביבות הזמן ההוא, משימה בלתי-אפשרית, ואין לי ספק שהיו עוד סטודנטים שבאו לירושלים וחיו על רמת-הוצאות כזאת או קרובה לזאת, בפרט אם בחרו שלא להשתפר למחיתם או שלא יכלו למצוא להם עבודה מכניסה. אבל קשה לי להאמין שהיה בהם מי שחי על רמת-הוצאות נמוכה מזה.

תקציבי הוא גם שקבע, למעשה, את משטר-יומי. הואיל ולא היתה ידי משגת לסעוד (ודאי לא דרך-קבע) אפילו במסעדת-הסטודנטים הזולה שעל הר-הצופים, הייתי מכוון בדרך-כלל את יציאתי מחדרי בדרך לאוניברסיטה לשעה 11 בקירוב, שעה שכבר היתה ארוחתי מזומנת לי בבית-האוכל הקטן שבקרן המידאן ורחוב-היהודים (בדרך-כלל במחיר גרוש אחד, לכל היותר גרוש וחצי, ובדרך-כלל קערה חמה ומהבילה, מרחיבת-דעת ומצהילת-מעיים, של אורז-בשעועית, שעד היום טעמנו שמור עמי לטובה, ובגוסף לזה מגה כרובית, או לזביה, או במיה, או שעועית ירוקה, או חצילים, לפי העונה), וכך הייתי מספיק להגיע אל ראש ההר (ברגל) בצהרי היום. אם הייתי צריך להשתתף בשיעור בשעה 9 בבוקר, למשל, ולהישאר על ההר עד שעות אחרי-צהריים, הייתי משתדל להתפטם כמידת האפשר בארוחת-הבוקר כדי שלא תציקני בטני יותר מדי במשך היום, ומובן שלא הייתי מרשה לעצמי עקיפות ופגישות "מחוץ לעיר" אלא מזדרו לכוון צעדי אל מעוני, כדי שאספיק להצטייד אצל הדוכנים שבדרך ולחזק לבסוף את לבי בלחם מרוח במשהו, עם צנון ועגבניה וזיתים, ופרי רענן ויבש, לפי העונה—בתוספת כוס תה חם וריחני שהיתה בעלת-בית, מלכה דאסה הטובה, טורחת להביא לי החדרה, דרך-כלל בידי אחד מילדיה.

ארבעה או חמישה ימים בשבוע, לפחות, הייתי עולה להר-הצופים, ויורד ממנו, ברגל: חוצה את העיר העתיקה לרחבה בואכה שער-שכם, ומשם בדרך-שכם—על-פני כנסיית סן-ג'ורג', שמעון-הצדיק ושייך-ג'ראח—בשביל העובר את ואדי-ג'וז ומתפתל ועולה, על-פני מערת-ניקנור, עד בנין-רוזנבלום למדעי-הרוח במרום ההר—וחוזר חלילה. כארבעים-וחמש דקות לשם, כארבעים דקות בחזרה. לא פעם, אם היו עניינינו על ההר מסתיימים באותה שעה, היה אליהו מתלווה אלי ברידה והיינו עושים יחד ככרת-דרך, עד שמעון-הצדיק בקירוב. שם היה הוא עולה לאוטובוס מס. 9 ונוסע למרכז העיר, על-מנת לשוב אל בית סבתו בשכונת אבוי-בצל, ואני הייתי ממשיך בדרכי אל בין החומות. פעמיים לפחות, ככל הזכור לי, אף גלווה אלי לעיר העתיקה ויחד נכנסנו אצל דניאל ושהינו שם כמה ששהינו. (לקיטוני שלי לא הייתי יכול להזמין חברים, לא מחמת רגש כלשהו של בושה או שנאת-הבריות אלא פשוט מפני שאפילו שני אנשים היו מתקשים להסתדר בו בנוח).

גם לאליהו וגם לי, כאמור, היתה השפה הערבית וספרותה חוג-לימודים ראשי באוני-ברסיטה, ובשיעורים אלה היינו משתתפים יחד. דומה כי הרגלי הקונספירציה של הימים ההם שמו איוזו מחיצה בינינו בחדרי-הלימודים ובמסדרונות, אף כי בשום פנים אין לומר שהתנכרו זה לזה מכל-וכל, כפי שאולי היינו נוהגים אילו השתייכנו אז לאותו תא, או לאותה גונדה, באותה מחתרת. דומה כי גם איוזו ביישנות נערי

פעלה פעולתה ביחסינו זה אל זה, ביישנות שאצלי, לפחות, נסתייעה אולי גם בהרגשת-פחיתות מסוימת כלפיו שעלתה בי, ברנש עני-ממעש, עקב מה שקלטה אזני בינתיים על מעלליו ב"ארגון" בשנות 39-1938. לא מפיו, כמובן, נגלו לי הדברים אלא מפי דניאל, אשר בשעות-רצון, וברגעים (נדירים למדי) של קירבת-לבבות חמימה באמת, הזדמן לו לספר לי איך בעליית-הגג של דניאל בתל-אביב היו הוא ואליהו מטפלים בחמרי-נפץ להרכבת מוקשים ומכונות-תופת, ואיך בקיץ 1939 הרכיבו שניהם יחד מכונת-תופת גדולה ומילאווה מסמרים (תוספת תושיה שלהם, סברתי) ונתנוה בסל-נצרים שאחרי-כן הובא באוטובוס למקום כלשהו, סמוך לדרך יפו-תל-אביב, ושם הוכנס למכונתו הפרטית של ג. איש-"ארגון" אחר, שאם גם אירופי היה במוצאו, בעל ותק של שנים אחדות בלבד בארץ, הנה בחזותו יכול היה להיחשב ערבי לכל דבר-והוא שהחדיר לשוק של יפו את הפצצה שהפילה עשרות חללים באחת מן המוחצות שבפעולות הטרור הנגדי של האצ"ל בשלהי המאורעות של 39-1936. עם זאת מדמה הייתי בנפשי, בזחיות-דעתי, שמבחינה "רוחנית" אין הבחור נמנה עם ה"קטיגוריה" של דניאל ושלי, למשל, וספק אם יש טעם לנסות ולשתפו בנושאים הגדולים והעמוקים שהיו לחם-חוק לדניאל ולי (רק כעבור זמן נתחוויר לי כמה טעיתי בכך). ברדתנו אפוא בשביל-ההרים מן האוניברסיטה העירה מצטמצמים היינו בדרך-כלל בדיבורים של סתם-שפהם היתה בדיחות-דעתנו משמשת לפעמים כסות למתיחות סתומה-על שיעורים ועל מורים ומרצים, ואולי קצת על המיוחד שבהווי של ירושלים, או בהחלפת-דעות כללית יותר באשר למהלך המלחמה הגדולה, בלי לגעת בנושאים פוליטיים רגישים יותר, קרובים יותר.

אף-על-פי-כן, מעט-מעט יצרו הלימודים המשותפים, הטיוולים המשותפים ברגל, החברות המשותפת עם דניאל-בתוספת כמה קווי-רקע משותפים-מידה של אינ-טימיות בינינו. טיולנו האחרון בצוות בירידה מן ההר בתקופה היא, ביום-קיץ לוחט ויבש, שייר בי הרגשה טובה והוא זכור לי עד היום באווירתו החמימה, הגלויה והנלבבת. "המוסדות הלאומיים" החליטו אז לחייב את מוסדות ההשכלה הגבוהה שלא לאפשר למסרבים "להתנדב" לצבא הבריטי להמשיך בלימודיהם, ואגב הילוך בשביל היורד הסכמנו בינינו, גם אליהו גם אני, שצעד זה מכונן אולי, בתוך השאר, לנטרל דווקא יסודות מרדניים-בכוח בקרב הנוער הלאומי ושמכל-מקום אין זה בא כלל בחשבון שנתגייס ליחידה כלשהי בצבא הבריטי או שנססה ללכת ללשכות-הגיוס של הסוכנות היהודית ולבקש, בתואנה זו או אחרת, שיחרור מחובת-הגיוס "שלהם". שיערנו שמאותם טעמים יוצרך גם דניאל להפסיק את לימודיו ב"בצלאל". ועוד מצאנו שהמצב הכלכלי בבית, גם אצל אליהו וגם אצלי, ירוד כדאי-כך שלא יהיה זה הגון, ואולי גם לא אפשרי כלל, לסמוך על הבית במה שנוגע לשכר-הלימוד באוניברסיטה (10 לא"י לשנה!) ולדמי-הכלכלה. אליהו אמר שהוא מתכוון לצאת לעבוד. יש לו קשרים במחלקת-המדידות הממשלתית, ובעצם כבר עבד בה כמה שבועות בימי חופשת-הפסח, אי-שם בשומרון, השתפר ממון ונהנה מאד בכלל, ואגב כך אף שיפר הרבה את הערבית המדוברת שלו. הוא סיפר לי כמה פרטים שזיכר-לב

על חוויותיו בחבורה קטנה של פועלי-מדידות ערבים, על סיפורים ששמע מהם בלילות ליד מדורה שבצד הדרך, על ניבים ומשלים שקלט מפיהם, ואיזה התנגשויות נפלו בינו לבינם בתחילה, וכמה התחבבו זה על זה לבסוף.

פרק שביעי: כמוץ הרים לפני רוח

שנינו כאחד, אליהו ואני, הפסקנו אפוא את לימודינו האוניברסיטאיים בקיץ 1941 – קיץ של קרבות ואמללים במדבר המערבי, של דיכוי המרד העיראקי והשתלטות לוחמי אוסטרליה, אנגליה ו"צרפת החפשית" על סוריה ולבנון, הקיץ של פלישת הגרמנים לרוסיה ומפלות-הענק של הצבא האדום – ובעוד שנינו כאחד תלושים מכל פעילות מחתרתית פנינו איש-איש לנוע ולגוד, להשתפר לקיומנו, ו"להכיר את החיים". אליהו אכן התחיל לנסוע ממקום למקום עם חבורות של מודדים ואילו אני, לאחר ששבתי לזמן-מה לבית-הורי בתל-אביב ויצאתי לכמה טיולים, ב"טרמפים" וברגל, בצפון הארץ ובדרומה, נתקבלתי לעבודה במחנה האוסטרלים בג'זלים, באחת המכבסות שהפעילו קבלנים תל-אביביים בבסיסים שבדרום הארץ. שכרי היה 3 לא"י בחודש (עם "פנסיון מלא" ו-3 ימים חופשה בכל חודש), ויחד עם עוד חצי תריסר עובדים היה עלי לסמן בדיו מיוחדת מספר מסוים, וזה, על החולצות, הגרביים, התחתונים, הגופיות וכו' שבכל חבילת-כביסה אינדיבידואלית של חייל אוסטרלי. מאחר שהייתי רגיל בכתיבה הרוטה הגעתי להישגים נכבדים במספר החבילות שהספקתי לסמן בכל יום, ובצאתי בתום חודש לחופשתי הראשונה גאה הייתי להביא להורי לא רק קופסות-שימורים אוסטרליות משובחות (תרומה רצויה באותה תקופה של קיצוב וצימצומים) אלא גם את הידיעה שלאות הערכה להספק שלי העלו את משכרתי החדשית ל-4 לא"י.

האידיליה בג'זלים הסתיימה מקץ כשלושה חדשים, כאשר פשטו הקבלנים את הרגל. בעוד אני מתאמץ להוציא מידיהם במשרדם את משפירתי האחרונה קיבלתי הצעה מצודדת מאת מר אדיב קנאזע, נוצרי-אורתודוקסי כבן 40 מחיפה, שמנמן וחלקלק כמו פטר לונה, שיחד עם קרוב-משפחה צעיר ממנו בשם רג'א סייקלי, חיפאי אף הוא (ממוצא רוסי, לדבריו), גבוה ורוזה ומתולתל-שער, הפעיל בצריף קטן באותו מחנה שירות "אקספרס" משלו לכביסה וגיהוץ. מר קנאזע השיג את כתבתי ובא אלי הביתה לתל-אביב. הוא התרשם, כך אמר, מחריצותי ורצינותי בעבודה, ומן הדרך בה התהלכתי עם החיילים האוסטרלים, ורוצה היה מאד שאסכים לעבוד אצלו כמעין פקיד-קבלה, במשכורת של 6 (!) לא"י בחודש עם "פנסיון מלא". גענית לוי בנפש חפצה גם רווייתי נחת מן העבודה, שעיקרה מגע עם הבריות, ובייחוד ששתי כמוצא-שלל על קשרים של היכרות ורעות הן עם חיילים וקצינים אוסטרליים והן עם הכובסים והמגהצים והמשרתים הערבים מבני דרום הארץ, יושבי בית-דרס ופאלוג'ה ובאר-שבע, שבמחיצתם עשיתי ימים כלילות.

אף כאן העלו את שכרי כעבור חודש ימים, וקרוב-לוודאי שהייתי ממשיך עוד בעבודתי לולא התברר לי כי מר קנאזע הוגה אי-אלו כוונות זרות כלפי פקידו היעיל

המסור. האיש נעים-ההליכות, שממילא כבר גרם לי מבוכת-מה בספרו לי מדי-פעם, בהתלהבות שקטה, גלוית-לב אף ברוכת-דמיון—בצריף-הכביסה המחומם, הרווי עשן של סיגריות-וירגיניה מובחרות, מול זוגיות החלונות עוטי-ההבל ורחוצי-הגשם—על החוויות האירוטיות המגוונות שאותן ליקט, בחדנה רעננה בל-תלאה, מאז הגיעו לפרקו, ביקש עתה להוסיף ממד של אינטימיות גופנית ליחסים הגינוחים שנקרמו בינינו כטבע הדברים בהווי היומיומי שלנו. הוא תמה על סירובי ההחלטת, הציע לי עוד העלאה במשכורת—עד 10 (עשר) לא"י בחודש—אך למחרת בבוקר השפם נטלתי את צוררי ואת יתרת המגיע לי, ועזבתי את מחנה גזלים לבלי שוב עוד.

כעבור שבוע שוב הייתי בדרכים. היה צורך בפקידים אורחים יודעי אנגלית וחשבון בכסיס-האפסנאות הבריטי הגדול שקם אז בגבול הדרום, ברפיח (B.O.D. 2). גרשמתי במקום שנרשמתי, וב-1 במרס 1942 ירדתי לרפיח והתיצבתי עם עוד כמה עשרות מועמדים בצריף השלישות. המאיור באגלי, אנגלי אדמוני, עבות-שפם, קצרי-קומה ונמרץ בחזותו, עסוק היה אותה שעה בנסיון לחקור איזה בדווי חשוד וכמה "גפירים" מצריים בקשר למעשה-גניבה שאותו עלוב נתפס בו, כפי הנראה. נוכח קשיים שנתגלעו בתקשורת בין הצדדים, התנדבתי לשמש מליץ ביניהם. משהגיע תורי להיכנס אל המאיור לראיון אישי, כבר ידע להעריך את כשרונותי. הוא שאל אותי כמה שפות אני יודע, וענית: "חמש". לבקשתו, פירטתי: עברית, ערבית, אנגלית (לשונות המנדט, שבהן אכן התמצאתי), רוסית, גרמנית (שבהן גיליתי את ידיעתי רק לצורך אותה שעה). בו-במקום החליט להעלותני מסוג "הפקידים הפשוטים" (8 לא"י בחודש + פנסיון) אל סוג "הפקידים הראשיים" (במשכורת 12 לא"י + פנסיון). הפקידים העברים שזכנו במחנה-אהלים מיוחד משלהם בחולות, באחת מפינותיו של הבסיס הענקי, שמונה או עשרה אנשים בכל אוהל. חופשה היינו אמורים לקבל רק אחת בחדישיים, לשלושה ימים, ובסופי-השבוע הארוכים, מיום שבת ב-1 עד בוקר יום-ב', היינו משתדלים לבדר את עצמנו כמידת יכלתנו. הואיל ונחשבנו "ציבור" של אורחים עובדי-צבא, שלח לנו המרכז-לתרבות של ההסתדרות הכללית פעם אחת את שמואל רודנסקי לבדר אותנו בערב-שבת ואז שמעתיו לראשונה במונולוג "שמואליק חציץ", שהיה לו מעין סמל מסחרי בשנים ההן. בסך-הכל נדמה לי שהיינו כולנו שבעים ומרוצים, והעבודה, גם אם היתה חדגונית קימעה, קשה ודאי לא היתה. אבל היו אלה ימי הנצחונות האדירים של היפאנים, השתלטותם של צנחני גרמניה על האי כרתים, התבססות הוורמאכט במרחבי הדרום של רוסיה האירופית, הפצצות רצחניות על ערי אנגליה ועל מלטה, וציפייה לחידוש הלחימה במדבר המערבי במלוא היקפה. באוויר היתה אימתה של חדירת-מלקחיים גרמנית לפינת-עולם זו שלנו, מפרתים ומגבול מצרים. אחרי הכל, היו אלה הימים הקודרים ביותר כמעט בכל מהלך המלחמה העולמית, ואף עמיתי הבריטים לעבודה גילו דיכודך-רוח ציני ומריר, וההומור המפורסם שלהם נעלם כמעט כלא-היה.

אף שאותם חדשים של גילגולים בעבודות הצבא בדרום הארץ היו לי לברכה באשר

כמו הורידוגי באחת מספירות עליגות אל מה שקרוי "קרקע המציאות" – ובתוך כך נתנו סיפוק מסוים לצמאון־ההרפתקה שלי, אוששוני בגוף וברוח וחיוקו את בטחוני־העצמי – בכל־זאת חשתי אל־נכון כי ברחבי עולם, בסמיכותי הקרובה ובתוכי פנימה, קרבה לבוא השעה בה לא אוכל עוד להוסיף ולשים מעייני בשיכלולי־העצמי ובחתייה לקראת שלמות־המידות על־פי איזה מירשם פרטי משלי; כי בקרוב מאד יהיה עלי, אם מרצוני ואם בעל־כרחי, לשרת – ולא את עצמי בלבד; לרתום את האני היקר שלי, היחיד והמיוחד כלי־כך, לשירותם של קיום, ערך או מרות כלליים יותר.

אך בטרם יבשילו הדברים עד כדי הכרעה חד־משמעית זומן לי עוד אינטרמצו אחד. אחד מחברי לבלרות סח לי שעבד לפני כן כמה חדשים אצל חברת "פלרוד", חברה קבלנית לסלילת כבישים ובניית ביצורים, בסוריה ובלבנון, שזאת עבודה מעניינת ומשתלמת, ואם אני מעוניין אוכל לפנות אל משרדי החברה ברחוב נחלת־בגמין בתל־אביב. כשהגיע מועדה של חופשה דו־חדשית ראשונה באנו כולנו כתום יום־עבודה לתחנת־הרכבת המסכנה של רפיח, ושם חיכינו עד־בוש לרכבת מקנטרה, שאיחרה הרבה. מקץ מסע זחלני אל תוך הלילה ברכבת הצפופה והמואפלת, ולאחר החלפת רכבות בלוד המעטירה, כמשפט הימים ההם, הגענו סמוך לחצות לתל־אביב. למחרת שמתי פעמי למשרדי "פלרוד". אכן, יש להם מקום למנהל־עבודה בעמק־עיון, במשפורת של 25 לא"י בתוספת מגורים וכלכלה (וסוס־רכיבה), אך עלי להגיע לג'דידה ב־1 ביוני, כלומר בעוד יומיים. הסכמתי, אף כי לא ידעתי עדיין אל־נכון איך אעמוד בכך, כי בבסיס־האפסנאות הבריטי חתם כל אחד מאתנו על חוזה־עבודה לשנה תמימה. למחרת חזרתי אפוא ברכבת־הבוקר לרפיח והתיצבתי בשלישות המחנה. זכרתי ששמעתי אומרים כי המבקש להתגייס כחייל לכל דבר לצבא הוד־מלכותו מוחלים לו על מילוי כל תקופת החוזה, ובכן כך אמרתי לקמל־התורן. הלה השתדל להביע בנעימת קולו ובארשת־פניו את הערכתו לצעד כזה מצד נתין מן הילידים, חי־שקל נתן לי אישור שאני משוחרר מן החוזה שלי, ואיחל לי הצלחה בשירותי הצבאי לעתיד.

עוד יום, ובשנים־שלושה אוטובוסים אני מגיע לפנות־ערב למטולה הצפונית. משם מעביר אותי טנדר את גבול הלבנון ומביאני בתוך כעשרים דקות לג'דידה יפת־הנוף ואל "המושבה העברית" שבתוכה, משפחת עובדי "פלרוד" – מהנדסים, מודדים, נהגים, שלמים, מנהלי־חשבונות ומנהלי־עבודה – הממונים על חפירת תעלות־ג.ט, סלילת דרכים ובניית ביצורי־שדה לשעה שיהיו צבאות הברית חייבים להיערך כאן מול כוחות הציר בהתקדמותם מדרום. שם, בלב נופים עוצרי־נשימה, בעבודה שכל־כולה מגע עם אוכלוסיה שרשית ומנומרת, שהליכותיה ורוחה משקפות צירופים שונים של יסודות קמאיים ומודרניים, בתוך חבורה צעירה וצוהלת של אנשי־הארץ שגילמה, כמדומה, את מיטב הסגולות שציינו או את החברה הארצישראלית המתהווה, עשיתי חדשים שזכרם שמור בי עם היקרים שבזכרונותי.

אבל ב־30 ביוני 1942 פרשתי מן העבודה בעמק־עיון ואחר־הצהריים שוב הייתי במטולה. במדבר המערבי היו צבאות הקיסרות הבריטית הולכים מדחי אל דחי ומחנהו

של רומל כמו דוהר היה אל הדלתה של מצרים, וממנה—לאן אם לא אליגו? ... למקרא העתונים שהיו מגיעים אלינו יום-יום "מן הארץ", נדמה היה לי כי אכן אין מנוס מלהתגייס לצבא הבריטי ומהילחם, בשורותיו, להגנת הארץ בבוא יום-פקודה. במרפסת של "ש'לג לבנון", מלונו של ברנר, הענק הקשיש, חיפה לי אבי, שכתבתי לו על כוונתי ומן-הסתם ביקש לעצור בי עוד מעט-קט. מצאתי שם גם אנשים דוברי-פולנית, מפליטי הכיבוש הגרמני, למודי פורענות ובריחות. הם ישבו על מזודות, פשוטו כמשמעו, ונראה היה כי אין כוונתם להיעצר במטולה דווקה ולהמתין עד שיפול הפור אלא הם מעוניינים למצוא דרכים להגיע ממושבת-גבול זו לאיראן—או להודו. למחרת, בבוקר לח ומלופף-עננים, דולף בעיצומו של קיץ, יצאנו לתל-אביב.

פרק שמיני: בארגמן

בתל-אביב הלכתי אצל דניאל ומצאתי אותו שרוי גם הוא במיתח גבוה—אבל גם בעיצומה של פעילות שהקיפה או מספר נסיונות-התארגנות של נוער משכיל, רובם בני 20 ומשהו, שעדיין לא היו מגויסים. צצו חוגים שנקראו בשמות כמו "אלומה", "מעצם", "בן-על" וכיוצא באלה. בימים שלאחר-כך נפגשתי עם אחד או שנים מן החוגים הללו, שבכולם היתה הבעיה המרכזית שעל הפרק מה המסגרת שאליה או באמצעותה יש להיחלץ לעזרת העם. אבל יותר ענין מצאתי במה שסיפר לי דניאל על פסל אחד צעיר כבן 23, אף הוא בוגר הגימנסיה, בנימין שמו, שהמיר שם-משפחתו לתמוז. הלז, שדניאל העיד עליו שהוא בחור מעניין ומבריק, נמנה היה על חוג רעיוני מצומצם מאד, חדשני מאד, שהאידיאולוג שלו הוא פלוני אוריאל שלח מירושלים.

באמצעות דניאל התודעתי אפוא אל בנימין תמוז, שעם פגישה ראשונה כבש את לבי, וממנו קיבלתי לקריאה צרור עלי-הגהה של חוברת פרי עטו של אותו אוריאל שלח, שנועדה להידפס (במחותרת ובעילום-שם המדפיס והמחבר) אלא שמחמת חסרון-כיס לא ראתה אור כל-עיקר. את העלים הללו קראתי בקוצר-נשימה. מצאתי בהם גם ניתוח שנון ומפוכח של בעיות-היסוד שלנו ("האנגלית", "הערבית" ו"היהודית"), גם בטחון בכוחנו הסגולי, גם תיאור קולע של הווית האיוור שסביבנו, גם תודעה היסטורית עמוקה, ועל הכל—ניסוח צלול ותכליתי של תהליך התהוותה של אומה חדשה, חילונית ופתוחה, תהליך שאנחנו, בני הארץ וגידוליה, הגנו מוצריו, המצויים גם על מיצוי וגיבושו. תהליך זה של התהוות האומה הוא בתוך כך גם תהליך תחייתה של האומה העברית העתיקה ושל תרבותה הקלאסית, תוך כדי ניתוח הזהות עם הפזורה היהודית העולמית, מורשתה וערכיה, והתנערות מן האידי-אלוגיה הציונית, שהיא בבחינת המכשול הפנימי הגדול להתגבשות האומה החדשה-המתחדשת, הסכנה הגדולה ביותר—מבית—לקיומה של מדינה עברית חפשית, אף אם יצונו במהרה בימינו.

למקרא אותם על־יגהה (שספק אם נשתמר מהם עוד ולו עותק אחד בלבד) חשתי אז, כפי שאני יכול לנתח לעצמי ממרחק של שנים, משום התגלות. ברק־חזיונים משתלח, אשר באחת יגיה חשכת־מרומים וספוגי־טמוגי־חול. רוח גדול וחזק, טהור ומטהר, מעיר כינור־קדומים, קורע אפקי־עתיד, קורא אל ריב וחרב. מענה לתביעות השכל וליצרי־הלב. אך ומשקולת לחיי איש, מגוף לפעול, סדן לייעודו.

ביקשתי מבנימין עוד חומר. עוד חומר מודפס לא היה, למעשה, אך הוא נתן לי "הבהרות" בעל־פה. וכן השאיל לי קונטרס שירים צנום, "חופה שחורה" שמו, בהוצאת "מחברות לספרות", ומחברו פלוני יונתן רטוש. זה, אמר לי, כינויו הספרותי של אותו אוריאל שלח. זכור לי שהתחלתי לקרוא אותו קונטרס של גבישי־שיר קצרים, לטושים עד־גרעינים, בלכתי ברחוב מוגטפיורי, בדרך מביתו של תמוז, בצהרי־קיץ תל־אביביים בוהקים ומיוזעים, ולרגעים עצרתי בלכתי—ספק הלום־יין ספק כמי שמבקש לשוב ולבדוק אם לא שיטו בו עיניו, אם אמנם כל הנפעה הזאת, כל העצמה הזאת, כל קשיות־החלמיש הזאת מצויה שם שחור על גבי לבן.

כעבור ימים אחדים, במוצאי־שבת אחת, ב"קן־הנשרים" של דניאל, היתה לי פגישה ראשונה עם אוריאל שלח, שמשמעה המעשי היה כי "הוסמכתי". אוריאל, שהיה אז כבן 34, כחוש ומשופה־לחיים, נכנס לבוש מקטורן־קיץ שחור וקל והסיר קובע־פקק בצבע ח'אקי מעל ראשו הגלוח למשעי. דניאל הניח אותנו לנפשנו, ואנחנו ישבנו שנינו אל שולחן באורה העז של נורת־חשמל מגולה, לשיחה "אידיאולוגית". ארבע שעות שוחחנו במחנקה־ההאפלה הקיצי, מ־8 בערב עד חצות הלילה. מצבים נותחו, הגדרות נקבעו במסמרות, מאבן־המשחזות התעופפו גצים, סיכויים הובהרו, מטרות הוצבו, השגות נוסחו ונבדקו, הותוו דרכי פעולה.

הואיל ו"בראשית היתה הרעיון" הרי, קודם־כל ועל הכל, יש לגבש צוות של שליחים לרעיון ה"עברי", מיסיונרים שיטיפו לו ויסבירוהו, ישאוהו ויחדירוהו בחוגי "הנוער הנאמן", הנוער המגויס או הלוחם, למסגרותיו השונות, להקים בהן "תאים" שחבריהם יראו עצמם בראש־וראשונה שליחי רעיונו במסגרות שבתוכן הם פועלים, או מכשירים עצמם, לשיחרור המולדת. לטווח ארוך יותר נחתור לחולל מהפך אידיאי פנימי באחת מן המסגרות הללו ולהפוך, בדרך־כלל, את מאבק־השיחרור המזוין לתנועה פאטריוטית־מהפכנית, נושאת ערכי־לאום בתחומי הרוח, החינוך והתרבות, המתיכה למיקשה אחת את הנשק העברי המשחרר עם ההכרה העברית המשחררת. כך תקום, מתוך המאבק לגירוש הכובש הבריטי, מדינתה של אומה, האומה העברית, נושאת חזון גאולתה, קידומה וגיבושה של "ארץ־הפרת" כולה.

מעתה לא כאחד מרבים יתגייס כל אחד מאתנו למסגרות־הלחימה אלא שליחים נהיה בהן, שליחי הרעיון. כך יילכו, למשל, בנימין תמוז ויצחק דנציגר לשורות הפלמ"ח. כך יילך דניאל, למשל, למחנה־הכשרה של בחורי "אלומה" העומד להיפתח בקיבוץ אפיקים, כשלב־הכנה לגיוס למסגרות אחרות. כך אלך אני למשטרת־היישובים־העבריים, ומוטב בגדוד־ירושלים; שם יש ריכוז של נוער בעל כישורים אינטלקטואליים, שם גם אוכל לפעול בסמיכות קרובה לאוריאל ובתיאום עמו. ובכל

אשר יילך כל אחד מאתנו שם ישקוד כמידת היכולת על "עשיית-נפשות", בין מקרב חברים ומודעים בין מקרב אנשים אשר יתודע אליהם כדי למצוא מסילות אל לבם, אל מחשבתם.

אחת ה"נפשות" הראשונות שביקשתי "לעשות", מיד עם בואי לירושלים, היתה נפשו של אליהו בית-צורי. עוד בשבוע הראשון שלי בקורס-הטיירונוט של מ"ע, בבית-הספר אליאנס, נועדתי אתו לפגישה בשעה של אחר-צהריים בבית-הקפה "סטמבול", בפניה ההומה של רחוב יפו וסימטת ואלירו, בו הייתי נפגש תכופות גם עם אוריאל. כשעה וחצי שוחחנו. אחרי-כן קיבל אליהו את "החומר", אחד משנ"ם או שלושה העתקים של עלי-הגהה שהיו אז בידינו להשאלים ל"מועמדים" פוטנציאליים, ולאחר שנפגשנו שוב וקיבלתי מידו את עלי-ההגהה בחזרה יכולתי לדווח לאוריאל כי לנו הנפש הזאת. זמן קצר לאחר-כך הופגש אליהו עם אוריאל.

זכור לי שעוד בתחילת שיחתנו הראשונה היתה לי הרגשה שהדברים מתקבלים על לבו ועל דעתו באורח טבעי, כמובנים-מאליהם, לערך כמו שקיבלתי אני עצמי אך לא מכבר; ולא עוד אלא שבחלקם, לפחות, גם אין הם בשבילו בגדר חידוש גמור. עתה ידוע לי שלפני כן, או במקביל לכך, אמנם שוחח עמו באותם עניינים גם עוזי (אורנן), ידידו של אליהו מנוער ואחיו הצעיר של אוריאל, שהיה חי מגיל שש-עשרה בכעין מחתרת פרטית משלו, לאחר אותה התפוצצות בקיץ 1939 בה נהרג חברו-למחתרת ואילו הוא נפצע והובא לבית-החולים דנציגר ומשם, כאמור, "חטפו" אותו כדי להצילו ממשפט וכליאה. (אני עצמי הכרתיו, כמדומה, רק כעבור שנה וחצי לערך, כשהופיע בביתו של בנימין תמוז כבחור בשם "יעקב", פועל-מוסך שסיים את יום-עבודתו, ש"שמע" על הרעיון העברי והוא "רוצה לעזור". אז היה נשוי כבר לרעייתו, שושנה לבית מלכין, והתגורר עמה אצל הוריה, בביתם בן הקומה האחת ברחוב פינסקר בתל-אביב).

אליהו היה אז כבר לאחר תקופת-זמן שבה חזר לאצ"ל ובמסגרתו השתתף, יחד עם עוזי חברו, בקורס הי"ב ל"ראשי-קבוצות" וזמן קצר אף הדריך באצ"ל, בירושלים. בתקופה זו דווקא דומה שנכזב סופית מרמתה וטיבה של הפעילות באצ"ל של הימים ההם, וכעבור זמן, משחזר לתל-אביב, היה מעורב בתכנית "פרטית" לחטיפת הנציב העליון שהגתה רביעיה של חברים-מנוער, כולם בוגרי אותו מחזור של גימנסיה "בלפור" וחברי אצ"ל, בין לשעבר ובין לשעבר-ולעתיד-כאחד: אליהו ועוזי, דוד דגון ועמיחי פגלין (לימים קצין-המיבצעים של האצ"ל המחודש, בפיקודו העליון של מנחם בגין, עד לכיבוש יפו באביב 1948 ועד בכלל). מאז 1941 היתה המחשבה על חטיפתו של סיר הארולד (או הוצאתו להורג) מרחפת בחלל כביכול ומדייפעם נמצא חוג כלשהו של צעירים, מאורגנים או בלתי-מאורגנים, שנתפס לה ועיבד תכניות לגישומה. תכניות כאלו העסיקו, כידוע, את מפקדות האצ"ל וה"הגנה", ואת יוזמי "עם לחם" - נסיון שנעשה ב-1943, על-ידי אנשים ממסגרות וחוגים שונים, לכונן "אחדות לחמת של היישוב העברי".

אחיד שהתקרב אישית יותר מכל זולתו למימושה של מחשבת ההתנכלות אל הנציב

העליון היה בית-צורי עצמו: כפי הנראה נשא אותה עמו כאשר התגייס לבסוף, בשלהי 1943, לשורות לח"י (שחידש אז את פעילותו בתנופה עם בריחת אנשיו במנהרה ממחנה לטרון), העלה אותה כהצעה לביצוע, ובאוגוסט 1944, זמן-מה לפני קבלו עליו את המשימה בקאהיר, אף פיקד על המארב ששמו אנשי לח"י למכוניתו של הנציב ביציאה מירושלים, למרגלות גבעת-שאול.

רסיס אחד מן הרימונים שהטיל אליהו באוגוסט 1944 לעבר מכוניתו של הנציב העליון ניתז גם אלי כביכול, בצורה גרוטסקית למדי, חדשים אחדים לאחר אותו מעשה. זמן קצר לאחר שכבר ישב אליהו עם חברו לשליחות ולגורל בכלא בקאהיר נמצא בתל-אביב איזה נבל שעקב סיכסוך-שכנים נתעב עם הורי התחכם לטפול עלי, במכתב-הלשנה אנונימי אל ה-C.I.D., את אשמת ההתנקשות בנציב העליון, שמבצעה היה, ככפי שהתברר כעבור זמן, אליהו בית-צורי...

בדצמבר 1944, כאשר שבתי ללמוד על הר-הצופים, נתבקשתי בהודעה בדואר-הסטודנטים לפנות אל מר סגל, במזכירות האקדמית של האוניברסיטה, שסיפר לי כי מטעם הכולשת רוצים לשוחח אתי בתאריך פלוני ב"קישלה" שליד שער-יפו. הימים היו כבר ימי ה"סיוון", דרך הפנייה היתה מזורה, ואני לא מיהרתי להגיב. כעבור שבוע-שבועיים נשנתה הפנייה ואני הוזמנתי במפורש לבוא למקום שהוא "ל"בירור" ביום-א' הקרוב בשעה 4. שקלתי בדעתי והחלטתי שאין טעם להתחמק. נטלתי עמי בתיקי פיג'אמה, תנ"ך עברי למקרא וקוראן ערבי לעיון ולימוד, ועל כל צרה שלא תבוא הלכתי למסור על הענין לחבריני הנלפבים, דניאל הרמן ועזרה זהר, וליטול מהם ברכת-פרידה. בתום-לב סברתי שאני הולך למעצר ממושך לפי שוודאי גילו קשרי חברות, אישיים ו/או רעיוניים, בני לבין רוצחו של הלורד מיון, והעליתי אפילו אפשרות שאנשי "הוועד לגיבוש" הם עתה מועמדים מובהקים למאסר ולגלות (מה-גם שידידו הטוב והקרוב של אליהו, חברנו עוזי אורנן, היה מראשוני ה"מולשנים" שנאסרו בגל הראשון של ה"סיוון").

הסרג'נט ג'ונס המתין לי, דק ועצור כקפיץ דרוך, כשהוא יושב אל שולחן-משרד פשוט מכוסה מפת-לבד ירוקה, בקצה אולם גדול ואטום ב"קישלה". אקדח היה על השולחן לימינו ותיק לפניו, ועל התיק גליון-נייר ארוך מודפס במכונת-כתיבה. לאחר שהנחתי את מעיל-הגשם שלי על הכיסא הניצב אל השולחן מולו ואת תיקי בצד הכיסא וישבתי, פתח הסרג'נט בשיחה בעברית שוטפת ומדויקת, נקיה כמעט מכל מבטא אנגלו-סקסי. קרוב לשעה כילינו כחתול ועכבר, בחקירה מקצועית מלוטשת המוסווית כשיחה נינוחה, מדלגת באקראי מנושא לנושא, מנקודה לנקודה. תוך כדי שיחה היתה שהות בידי לקרוא, במהופך, את מכתב-ההלשנה האנגלי, שפמו הביסח-הדעת נשאר כל אותה עת על השולחן. כתוב היה בו כי פלוני, משמע אנוכי, הוזמד עתה באוניברסיטה העברית, הוא בעצם טרוריסט מסוכן שהיה אחראי באחרונה (א) למיבצע שנודע בשם "שוד הטקסטילים" ממשרד המפקח-על-התעשייה-הקלה בתל-אביב, וכן גם (ב) להתנקשות בחיי הנציב העליון במבואות ירושלים. לקראת סיום השיחה העליתי חיוך על פני חיויתי דעתי באוני הסרג'נט שהואיל והפעולה הראשונה

המיוחסת לי במכתב זה היתה פעולה של האצ"ל ואילו את השגיה ביצע הלח"י, תמיהה היא איך יכול אותו איש להיות אחראי לשתיהן. כמשתאה הפטיר הסרג'נט: "המ... אתה יודע לקרוא הפוך!" אך מיד אחרי-כן כמו הכיר בהגיון שבנקודת-השקפתי והסכים שאמנם אין הענין מתקבל על הדעת ויש כאן, ככל הנראה, נסיון לסילוק חשבונות פרטיים. הוא ביקש סליחה על ההטרדה ושילחני לנפשי.

בחוג הפנימי ביותר של חבורתנו המצומצמת ידענו שאליהו הוא "שלנו", אבל ידענו גם שמידת הקונספירציה, הן מצדנו הן מצדו, מחייבת זהירות במגעים בינו לבינינו. זה או אחר מתוכנו היה נפגש אתו מדי-פעם לשם "תכלית" כלשהי. אני גם הייתי מזדמן אתו לפגישות של סתם, כמו בחורף של 1943/4 כשהייתי בא לחופשה לתל-אביב מעבודתי כשומר-שדות ביישובים של עמק-החולה ונכנס לבקר אצל הצייר משה מטוסובסקי (שזמן-מה בחר להיקרא "מטוסי"), בביתו שברחוב שנקין. גם אליהו גם אני הכרנו אותו צייר רך וענוג, שעניו החולמניות שחורות כבולת ונוצצות כאזמרגדים, על-ידי דניאל. סוגיה אשתו, גוצה פנתרית, צהובת-תלתלים, גבת-עקביים, מושחות-ציפריניים ושיני-טורף בפיה, השתדלה לעשות את בעלה כמין מוקד לאנשי האינטליגנציה ה"אזרחית" או ה"ימנית" של תל-אביב ודאגה להביא לביתם אנשים "מעניינים" (או "מסוכנים"), או צעירים ש"עושים רושם מעניין" (או "מסוכן"). כך הורגלנו לפקוד את מעונם בבקרים של שבת, להתפעל מתמונותיו של הצייר (שהיו בהן עזות-רושם באמת-ובתמים), לשמוע את דעותיו בענייני תרבות ואמנות, וללפן אתו ועם אשתו בפעם העשירית, או החמש-עשרה, עד היכן "יהודי" יכול להיות "עברי" ומאימתי "עברי" פוסק להיות "יהודי". סוגיה גם חשה צורך, כמדומה, לגלם תפקיד של ספק אשת-חברה ספק *femme fatale*, וניכר היה ממנהגה שבסך-הכל תל-אביב "קטנה עליה", כביטוי השגור בימינו בפי כל מיני בעלי-כשרון ובעלי-יזמות. אף שגם היא גם בעלה היו "לאומיים" צרופים, השכילה תמיד לקיים קשרים לבביים עם קציני-צבא גבוהים של בעלי-הברית, ועוד ב-1946 דאגה להישלף מכאן, עם בעלה, לארצות-הברית. (מאז, כמו שאומרים, "לא ראו אותם בסביבה", ואין שומעים מאומה לא עליהם ולא על מפעלותיהם. אשר לבעל, נודע כי מת בקנדה בראשית שנות ה-50).

אחת הפעמים האחרונות בהן פגשתי את אליהו היתה בקיץ 1944, בשעת אחר-צהריים של יום-חול, ליד בנין הוועד-הפועל של ההסתדרות ברחוב אלנבי. שהינו לשוחח כמה דקות, ואם אינני טועה דיברנו על החוברת האידיאולוגית העיקרית שעמדנו להוציא אז במאמץ כספי וארגוני גדול, "משא-הפתיחה במושב הוועד לגיבוש הנוער העברי עם שליחי התאים". הפנס, שאותה חוברת היתה מפירותיו העיקריים, נערך בסוף-שבוע אחד במרס 1944 בדירתו של בנימין תמוז. אליהו הזומן להשתתף, כמוכן, אך עד לרגע האחרון לא ידענו אם יבוא או לא יבוא. בסופו של דבר, העדיף שלא יכירוהו אנשים נוספים על אלה שכבר הכירוהו בחוג שלנו, וזאת מטעמים מובנים שפרוכים היו בפעילותו ה"אחרת" (כמו שהתבטא אז פעם בשיחה עם אחד מפעילי החוג: "אני אתכם בכל, אבל נוסף לזה צריך גם לזרוק פצצות"). קצת בתוקף

המסיבות, קצת אולי גם בתוקף איוו גברוזה שהתפתחה בחוג שלנו, שכה זר ומוזר היה לסובביו, היינו נתפסים תכופות לבולמוס קונספירציה-בתוך-קונספירציה. מכל-מקום, איש מאתנו לא העלה על דעתו לשאול את אליהו מפני-מה לא בא להשתתף בדיוני הכנס, שקיומו היה כעין נקודת-שיא לעבודת-נמלים של שנתיים ויותר. בתקופה ההיא, אגב, היו עוד אנשים במחתרת שראו עצמם "עברים" בהשקפתם, אלא שעד לאחר יציאת הבריטים לא התודעו אלינו, כקבוצה, אף התנורו מכל צל של קשר אלינו, והסתפקו בכך שאחד או שנים, ולכל היותר שלושה, מן החוג ה"פנימי" ביותר שלנו יידעו על קיומם ועל עמדתם. אפילו כיום, מקץ כ-30 שנה, אינני בטוח שיהיו כל אלה מוכנים להניח לאיש כמוני, למשל, להעיד על זיקתם זו הרעיונית בשכבר הימים. גניח להם, אפוא, ויהי רצונם כבודם.

פעם אחרונה ממש פגשתי את אליהו בחיים בסתיו 1944, ביציאה מהצגה שניה בקולנוע-הקיץ "גן-רינה" שתחת כיפת השמיים, שוותיקי תל-אביב עודם זוכרים אותו בחיבה. המלחמה כבר התרחקה אז ממורח הים התיכון והחשמל שב להאיר את רחובותינו בלילות. אותו ערב הלכתי לקולנוע בחברת נער-שעשועים מטורון ויפהפה-בן למשפחה ראש-פינתית שפרצה לה דרך אל עסקים גדולים, שחדשים אחדים לפני כן נודמן לי בכבישי הגליל והסיעני כברת-דרך במכוניתו המפוארת-ונתלוותה אלינו עתה אחת מבענות המחזור שלי, נערה מנומסת וצחקנית בשם רעיה, חברה מילדות ומנוער.

אינני זוכר איזה סרט ראינו, אבל הוא היה מצחיק מאד; אולי, אולי שיחק בו מישה אואר, קומיקן ידוע, רוסי במוצאו, שהיה מפליא להצחיק בארשת-פנים רצינית עד קדרות, נבוכה כלשהו. גיחוך היה שפוך על פני היוצאים מן הסרט, והיו בהם שהזכירו זה לזה בהנאה כמה מן החידודים והתעלולים שעתה-זה בידחו אותם. קרירות נעימה של סתיו עמדה כבר באוויר ושנינו, אליהו ואני, מגחכים היינו כאשר נתקלנו איש ברעהו בצל האילנות, שהיו כעין טרקלין לאותו קולנוע חביב. הוא היה בחברתה של נערה, ידידתו, ככל המסתבר-זו שכעבור ימים אחדים ליוותה אותו בתחנת-הרכבת ברחובות, כאשר יצא, מוסווה כחייל בריטי, למסעו האחרון, לשליחותו האחרונה. כמו שלא שבתי לראותו כך גם אותה לא שבתי לראות עוד מעולם. התלפנו בינינו שאלות ותשובות של סתם. הוא אמר שהוא עובד "כרגיל", ושהוא ממשיך גם בתרגום סיפורים של סארז'אן, שאותם אהב מאד. "להתראות", הפטרנו זה אל זה, ופנינו איש לעברו.

רעיה זו שהיתה עמי עדיין לא הכירה או, כמדומה, את דניאל, הידיד המשותף לאליהו ולי. יצאו שלש שנים והיא נישאה לדניאל ואותי העלו באקראי מן הרחוב להיות להם אחד משני העדים שנדרשו להם כדי שיוכלו להירשם לנישואים, בבנין של ועד-הקהילה ברחוב יבנה בתל-אביב.

ידידי אליהו, שמפגישתנו האחרונה הוא זכור לי כשגיחוך של נועם שפוך על פניו השקטים, היה אז, כפי שהתברר לימים, בין ההתנקשות בנציב-העליון הבריטי לארץ-ישראל להתנקשות בשר-המדינה הבריטי למורח התיכון.

כעבור שבועות אחדים, ביום-ששי 6 בנובמבר, שמעתי אחר-הצהריים בשידור-החדשות כי שני טרוריסטים ארצישראלים רצחו בקאהיר את הלורד מוין ואת נהגו הבריטי. הם נפלו לידי המשטרה המצרית, לאחר חילופי אש, שבהם נפצע אחד מהם בכדור שחדר לצלעותיו. הפצוע, בלונדיני, מוסר כי שמו משה זלצמן. כבדק חלף בי משום-מה ההירהור כי הבלונדיני, זה הפצוע, אינו אלא אליהו שלנו.

כל יום-השבת היתה הארץ כמקחה. בתוך כך ברי היה כי זהותם של המתנקשים בדויה היא, והבהרות נוספות לא באו.

אני הייתי אז בשלבי סיומה של עבודתי במערכת עתון יומי תל-אביבי של התאחדות הציונים הכלליים, "הזמן" היה שמו, שעמד כבר בגסיסתו. כחצי שנה עבדתי שם בלילות, כמתרגם ליד הטלפרינטר של סוכנות רוטרס וכמין עוזר לעורך-החדשות. בשעות הצהריים הייתי נוהג לגשת למועדון-העתונאים שהיה אז בשדרות-רוטשילד, לעבור על העתונים, להיפגש עם עמיתים, לשמוע "מה הולך". ביום-הראשון, 8 בנובמבר, הגעתי לשם סמוך ל-1 וישבתי לקרוא את העתונים. כעבור כמה דקות התפרץ לחדר-הקריאה העתונאי ישראל גינזבורג מ"הבוקר", פניו להבים וכולו חשיבות-עצמית נרגשת: "הבלונדיני הוא בחור מתל-אביב. אחד בשם אליהו בית-צורי. אבא שלו פקיד בדואר".

הידקתי את שרירי לסתותי בכל מאמצי כוח-רצוני. שאר יושבי החדר השליכו עתוניהם מדיהם ועטו עליו בסקרנות שוצפת. אני לא זזתי ממושבי. אחר-כך יצאתי את המקום ושעה ארוכה התהלכתי ברחובות באפס-מטרה ורקותי הולמות.

משפטם של אליהו ואליהו נפתח בקאהיר ב-10 בינואר 1945. ב-18 בחודש נדונו שניהם למיתה על-ידי בית-המשפט המצרי, בצו השלטון הבריטי. בבוקר ה-23 במרס הועלו לגרדום.

בנאום-ההגנה שלו עז-הרושם סיכם אליהו בית-צורי את גישתו ומניעיו לאמור:

טעות היא לחשוב כי מיצגים אנו כאן את הציונות. לא היא. אנו בני הארץ העבריים, בעליה הטבעיים והחוקיים, גמרנו אומר לרכוש את עצמאות מולדתנו מידי השליטים הנכרים שהשתלטו עליה.

כשקראנו אנו, קומץ ה"עבריים", את הדברים האלה בעתונים, ידענו גם ידענו איזו תעודת-זהות הציג בהם אליהו. ידענו למי ביקש לעשות בדברים האלה שירות אחרון, בדרכו הוודאית אל עמוד-התלייה.

חתימה: הדברים כה גדולים
הדברים כה גדולים הם מאתנו—
בלעדיהם אנחנו מוזן יעוף ברוח
וכאגוז המידרדר נומשל
רק מפוחם יש טעם לחיינו
ומפוחם אנחנו עצומים
—כי רק הדברים ירוממונו

עין־כרם, אוקטובר 1975

יצחק זילברשלג: קלחס

קלחס בן תסטור...

הוא אשר ידע מה־הנה, מה היה וכל אשר יהיה...

איליאס א, 69-70

(בתרגום ש. טשרניחובסקי)

קלחס בן תסטור הלך בנתיב ההוה
על פני שדה־הזמן ושלח מבטיו
על פני שבלי־העתיד, על פני שבלי העבר.
קלחס בן תסטור ידע—ואיש לא ידע ולא ידע
ולא יודע תמורות הזמנים כמותו
וצורות הזמנים ותקנם המגון.
מתה הרעת הזו, הרעת מעל לכל דעת
במות קלחס בן תסטור. אֲנַחְנו—צֶאֱצְאִי וְצֶאֱצְאִי—
אֲנַחְנו גְּלִינוּ לְסוּד־הַמְּקוֹם, גְּלִינוּ מְקוֹמוֹ שֶׁל עוֹלָם
בַּמְּקוֹם, אֵךְ אֲנַחְנוּ וְנַחְנוּ עֲצֻמְנוּ, כִּי אֵין בְּן־אָדָם
אֵלָּא בְּן־זְמַן־וְאֵבִיר, יִצְרוּ וְיוֹצְרוּ בְּתוֹכוֹ
מוֹתוֹ וְאֵלְמוֹתוֹ מֵעוֹלָם וְעַד עוֹלָם.

פרוסט על נח

נח נע בתבתו ולא ראה
אלא עולמו בפנים. עולם של חוץ
נגעל בכריח־מים. נח לא ירא
מותו; שברון זכירתו ירא, מותו־בחייו.

בגנח גם ולא גם רוחי בתבת תדרי,
שנפקקה ונפרשה משאון הכרף.
זכירתי היא חיויתי. זכירתי
החזירה ללשונה זמנים לא־אבודים
במשנה חדוה, במשנה איל, במשנה פאר.

זמני הנצלים נדמו לזמניהם
של בני אדם. עברי נמוג בעברם
ונטפסף לתוך הווי ולתוך הויום
כבשם של בינה מארץ הנשיה.

ליב קופרשטיין: ארמונות אירופיים, מרתפים יהודיים

מקרא באלבר כהן

שמש ים-תיכונית, חמה ואמהית מוסיפה לרווח עם בוקר ולשקוע עם לילה על-פני הנוף הססגוני של האי היווני קורפו. יותר משבעים שנה עברו מאז נטשה את האי משפחה יהודית עצובה בת שלש נפשות: אב צנוע ונחבא-אל-הכלים, אשה צעירה ויפה, וילד שחור-תלתלים ובעל עיניים שחורות עמוקות, הצמוד אל שמלת אמו שאהב. משפחה יהודית שפדרכם של מהגרים יהודים נמלטה מפחד הפוגרום שהעיק על קהילה יהודית עתיקה, שהיתה תמיד מוקד פורעניות עד שנעלמה כליל.

לימים יתברר כי יחד עם משפחת שלושת המהגרים שנטשה את האי והפליגה למארסיי הפליגו גם מספר צלליות דמיוניות. זמן רב תהיינה הללו דחוקות לקרן-זוית בתת-ההכרה, עד שתמצאנה פורקן במעבדה הדמיונית של אותו ילד שנצמד נפחד אל שמלת אמו, שדיבר עם הוריו בניב יהודי-ונציאני נדיר וזמן רב היה בטוח שלעולם לא ישלוט בצרפתית.

שם הילד היה אלבר כהן. בן 13 חזר אלבר כהן לקורפו ובילה בה עוד חודשי-ימים, ועל כך סיפר אחרי שנים למראיינו:

הזעזוע שתקף אותי לאחר אותו יופי שנתגלה לי אז עודו נמשך: איי-הפלאים; ריחות היסמין והעזוניות, היערות העבותים, המוכספים מעצי-הזית, הפרדסים בליב-לובם, הנעים לרוחות-הים הצוננות, הברושים העומדים משמר סביב מצודתם של מושלי ונציה העתיקה, הים הסגול על מימיו הרגועים הזפים כעין הצור, מי נדמה לו בצלילותו שממנה נשקפים גני האלמוגים. כזה הוא האי קורפו על רחובותיו המרוצפים והפביסה הצבעונית המרפרפת על החבלים המתוחים מבית אל בית. סמטות צרות, רוחשות תגרי פירות ובעלי בתי-קפה השפופים אל כיריים של פחמי-עץ. רוכלי צברים וגרעינים קלויים.

מאז הופיע ספרו הראשון, הרומן סולאל, ב-1930, עד ספרו "יפהפיית הנסיך" ב-1968, שזיכה אותו ב"פרס הגדול" של האקדמיה הצרפתית, עברו קרוב ל-38 שנה. אותו ספר בן 845 עמוד, הזכיר לעולם כי מאז "סולאל" פירסם אלבר כהן גם מחזה בן מערכה אחת, שהוצג על בימת ה"קומדי פראנסז" ב-1933, ועוד שני כרכים של ספרות יפה: מאנז'קלו (1938) והספר של אמא שלי (1954). לאחר הפרס הופיעו שתי יצירות נוספות: הנועזים והז אחי, בני-אנרש. עם הנועזים נסגר המעגל של היצירה המקיפה—"סולאל", "מאנז'קלו", "יחזקאל" (מחזה), "הנועזים" ו"יפהפיית הנסיך"—כחמישיה בלטריסטית שהיא בבחינת אפופיאה יהודית-ימתיכונית גדולה. מבקרים רציניים לא היססו להעמיד את יצירתו של אלבר כהן בשורה אחת עם גדולי הספרות הצרפתית והעולמית כמו ראבלה, באלזאק, הומירוס וטרואנטס. כל יצירתו של אלבר כהן סובבת, בעצם, סביב ציר גיאוגרפי מוגדר-מן האי

קיפאלוניה, שם נרדף לקורפו מולדתו, בדרך עיר-הנמל היס-תיכונית-מארכי שבצרפת, בה גדל ולמד-וויצבה, המרכז הבינלאומי הגדול של שנות ה-20 וה-30. בויצבה עשה אלבר כהן את ימי עלומיו כסטודנט-למשפטים ובה שימש פקיד בכיר במוסדות חבר-הלאומים, ולסירווגים גם במוסדות ההסתדרות הציונית. וגם פאריז ולונדון תופסות מקום בביוגרפיה שלו. פאריז בראשית שנות ה-20, כאשר יצא בה ספר שירים בשם "אמרות יהודיות", שבזכותו הכיר את וייצמן, שהציע לו אז לערוך כתב-עת יהודי בשם *Revue Juive*. לפאריז חזר ב-1933, להיות נוכח בהצגת מחזהו "יחזקאל" על בימת ה"קומדי פראנסאו" (הוא נתקל אז במחאות-בוז של סטודנטים שוביניים-אנטישמיים). לפאריז חזר ב-1939, כדי לחדש את שיתוף-הפעולה עם וייצמן, כיועץ המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ולאחר-מכן בלונדון, כמקשר מטעם הסוכנות היהודית לצד ממשלות-אירופה-בגולה במשך המלחמה. מ-1944 עד 1947 שימש יועץ משפטי של הוועד הבינלאומי לענייני פליטים. ובין כהונה לכהונה פלש הפליט הקטן מקורפו לספרות הצרפתית וכבש בה מקום נכבד.

נוף-הילדות של אלבר כהן נתגלה לו פעמיים: הנוף של הרחוב היהודי של קורפו בילדותו, שנתחזק כנראה באותו ביקור חוזר באי במלאות לו 13; והנוף השמור בזכרונו מסיפורים ששמע מפי אמא בשנים בהן ישבה המשפחה מבודדת במארכי הורה והקרה.

סמטת-הזהב היתה כולה רחשנית, צעקנית ומהומתנית, מוצפת שמש וזבובים תחת שמיים כחולים וכביסה סגוגית מרפרפת בה על החבלים המתוחים בין בית לבית. על מפתני דלתותיהם רוקעים צורפים צלחות כסף. נגרים תוקעים מסמרים ופיהם אומר שירה. סבלים מהלכים שחוחים וכורעים תחת נטל משאם. קבצנים מנשקים יד גדיבה. קומקומי-הקפה מתחממים על כירות-גחלים. ליד דוכני דגים מטוגנים רכונים בעליהם המסורבלים על מחבתיהם העשנות, המפיצות ריח דגים מוזהבים. אגרופיהם על מתניהם עומדים להם קצבים בפנים סמוקים-מדם ומפטטים מול הכבשים פשוטות-העור, התלויות על הקירות הלבנים המזהירים בצחות משגעת. בעלי-המפולת מקלסים את מרכולתם בקוליי-קולות ומכריזים על תילי המלונים ועל הערימות הקורסות של גבינה לבנה, על דגי הבקלה, על צרורות הבצל, על ראשי-השום, על הפלפלים המחודדים. בעלי המגדניות חולשים על מיני המתקה המדוסדפים והמנטפים.

השמש מביט-הכנסת הגדול מטלטל את הרעשן ומוזהיר את נאמניו לא לשתות הלילה לבל תתפח הפרס. שלושה סבלים שעונים אל הקיר מוצצים איש בתורו מן הנרגילה. ילדים חשופי-שם, מצחצחי-נעליים, מנענעים את יתבותיהם הממוסמרות נחושת והדחוסות צצנות סגוגיות. בקול ציחצוח המספריים מזמין הספר את לקוחותיו.

שתי זקנות בפיאות-נכריות אדמוניות מסיחות במחלות ובנישואים. נכבדים בעלי-גוף צועדים בכובד-ראש אל בית-הכנסת, בליווי משרתים הנושאים אחריהם את נרתיקי-הקטיפה הרקומים זהב וספרי-קודש. שני כרזות מכריזים על מים חיים, כשהם מקישים בספלי הנחושת וקוראים: "הוי כל צמא, לכו ורעננו לשונכם וגרוגסכם. ידידים וקרובים בואו אלי, אל בחירי-לבבכם, חושו יקירי. שלש פעמים

אדיה כוסכם למען הנקיון ולמען יערב לחככם, אתבל אותה בעלי הדרים ואת מימי המתוקים מגבוה אמוגה—ראנה לעיניים. מים משיבי־נפש, שאובים ממעיני הישועה, קלים וטעמים, צחים וצוננים. הוי כל צמא בואו שתו והחיתים נפשותיכם בשיקויי גן־עדן”.

בטלנים מתמקחים להנאתם סתם ומסתלקים ללא קניות. בעומקה של מספרה רוחשת זבובים ויתושים פורט לו הספר על מנדולינה בנקישות חדגוניות. שיכור יוני מהמהם לנפשו שיר־איכרים, מגדף את היהודים, ומסתלק בקול רווי אהבה. מסובים ליד שולחן בצל סככה טועמים גבירים בשתי אצבעות עוגות זבות שמן ודבש, כשהם מפטמים את לסתותיהם המבריקות במעדני־מלכים אלה ומפטירים בכוסות־מים גדולות. הם מקנחים אצבעותיהם בממחטותיהם ומבריחים את הזבובים במניפות זנב־סוס. תלמידי־חכמים כפופי־גב מתפלפלים על פירושו של פסוק. חתולים מופיי־שחין מתפורים במרוצה לכל עבר.

(מתוך “הנועזים”)

להתגלותו של ייחוד זה זכה אלבר כהן דווקא כשהוא רחוק מהנוף הציורי, באותה דירה קטנה ונוגה בה השתקעו ההורים במארסיי. האב היה שלמיאל תמים, שעמל קשה בעיר־הנמל להביא טרף לביתו, בעוד עניני המשפחה נקבעים על־ידי האם. לאחר מות האם כתב אלבר כהן את ספרו הספר של אמא שלי, שהוא מעין דו־שיח בין החיים ומה שמעבר להם. בספר זה מתגלה דיוקנה של אם יהודיה־ספרדיה, והוא מעלה אותה לשיא של רכות, הבנה, סלחנות, הקרבה ואהבה. הילד, שהיה מנוכר גם באותו בית־ספר של גזירות קאתוליות במארסיי, שהתייחסו אליו באהבה ומתוך הרגשת צער אילמת על שהוא יהודי, מצא את כל מעוזה באם. בפיה שבה־חיתה סימטת־הזהב; מפיה שמע את סיפוריה, הכיר את גיבוריה, ולמד לאהבם. באווירה שנוצרה במבצרה הקטן של אמא סג אלבר כהן את האור היהודי שצברה אמו בקהילתה קורפו. באהבה מיוחדת הוא זוכר את אוירת השבתות שיצרה אמא ביחידה המשפחתית המלוכדת. גם כשהיה סטודנט בז'נבה נהנה לחזור הביתה למארסיי ולהתבסס מן השבת.

בכל שבת במארסיי חיכתה לנו אמי, לי ולאבא, כשעמדנו להגיע מבית־הכנסת. היא קישרה את דירתה הצנועה לכבוד שבת; דירה שהיתה הממלכה היהודית שלה ומולדתה הדלה. בדרך ישבה ליד השולחן (הערון לכבוד שבת) וכולה אומרת חג, כשהיא מצפה לבנה ולבעלה... נרגשת כילדה קטנה העומדת לקבל פרס, אמי המזדקנת שציפתה לשתי התכליות של חייה, לבנה ולבעלה.

(מתוך “הספר של אמא שלי”)

אך אין כל זה בא אלא לשמש רקע לנושאו העיקרי של הרומן, לפריצתו הנועזת של סולאל אל העולם הגדול. את נסיונות הפריצה של סולאל תיאר המספר במסגרת קבוצה מיוחדת שאלבר כהן קורא לה “הנועזים” (Les Valereux)—קבוצה קטנה של אנשים שהגיעו בשעתו לאי עם הכיבוש הצרפתי וזכו לאזרחות ולדרכונים צרפתיים והם ידועים בקהילתם בשם “פראנקוס” (וכנראה גם כהן עצמו נמנה עליהם). ל”חמולה” עליזה וסגונית זו שייך, בעצם, גם סולאל, ולפעמים נדמה כאילו אין להפריד ביניהם. אלבר כהן הקדיש להם שני ספרים מיוחדים, מאנזיקלו והנועזים, שבהם התרכזה כל קיפאלוניה של המספר. גיטו יהודי־בלקני־יווני זה,

על כל הייחוד שבו, מזכיר לא מעט את הגיטאות היהודיים בפולין, ביוון או באיטליה. בדומה להם, גם הקיבוץ היהודי בקיפאלוניה נושא עמו מארת חדלון:

לפתע השתתקו וקפאו כולם מאחר שבלינה הזקנה המבהילה, הסגורה תמיד במקומה המוגבה, הופיעה מבעד לחלונה. זו כל טירופה הוא פחדה הרב מן החוץ. פרועה, תמירה ויפה, התירה את שערותיה לאות חורבן ובישרה את בואם של הגרמנים רוצחי היהודים. כך נעלמה וחזרה והופיעה כשהיא חובשת על ראשה את היגומת-הכלה שלה. מלפה זקנה ולה עיניים יפות המצפות לאסון... היא נשאה דבריה לעבר אנשי הרחוב, מפצירה בהם להתכנס בפתים פנימה ולהתבצר, למען אהבת נשותיהם וילדיהם. היא הילכה אימים על הגברים והנשים בעודה מתפרצת בצעקות. "הי גוע אומלל", צעקה בלינה, משפלת ידיה, מגרדתן ושוורתת מאימה. "הו, הטבח קרוב לבוא", צעקה המלכה, ששערה מתבדר וכתרה רדיפות; בטוחה בפורענות הקרבה לבוא ובגרמנים שהופיעו צמאים-לדם. "אלוהינו, הצילנו-נא מידי רשעים. אבינו-מלכנו, אין לנו משען אלא נחת זרועך. עשה באהבה למען שמך, ספל מחשבות אויבך ושמור על ירושתך מחורבן. השיבנו-נא לירושלים עירך"—כך צווחה בלינה המטורפת לתוך הדומיה.

צמידות כרונולוגית זו לשנות ה-30, ימי עלייתו של היטלר, ודאי מקורה בתפיסת הצמידות של הפורענות והאנטישמיות לגורל היהודי. רק לפני שנתיים פירסם אלבר כהן ספר נרגש, ספק-פרווה ספק-תפילה, ושמו זה, אחי בני-אנוש, שהוא מעין מינשר לטובים באומות, מינשר המבקש לגייסם למלחמה נגד האנטישמיות. מתברר שהטראומה האנטישמית היא גם חוויה אישית מילדותו.

ביום אוגוסט אחד בהיר אחר-הצהריים, בשובו מן הגימנסיה, הבחין בהתקהלות, כך הוא מספר באותו ספר. הוא התקרב לקבוצה שהצטופפה מסביב לרוכל שהדגים תכשיר להסרת כתמים. הנער התלהב מדבריו של הרוכל הצהבהב, יחד עם הנקהלים לשמע בדיווחו; הוא התפעל מן הצורה בה נעלמים הכתמים אך גם מן הלהג הצרפתי שערב לאזנו של הזר הקטן, שנחת בגיל חמש מן האי היווני ועדיין לא היתה הצרפתית נשמעת לו. הוא שלף מפיו שלושה פראנקים שהעניקה לו אמו ליום-הולדתו ורצה לרכוש את התכשיר כדי לכבד את אמו בהמצאה כה יפה וכדי להתקרב יותר אל הרוכל הזריר והמפולפל. אך הלז פסק מגאומו, בחן את פניו, חשף אגב חיוך שתי שיניים חותכות ומבט כחול חיוור, ובשירבוב אצבע קרא ואמר: אתה יהודון מלוכלך—מה? אני מבחין בכך לפי פרצופך. אתה אינך אוכל חזיר, מה? חזירים אינם אוכלים איש את בשר רעהו. אתה קמצן, מה? אני מבחין בכך לפי פרצופך. אתה זולל מטבעות-זהב, מה? אתה מעדיף אותן על סופריות, מה? אני מבחין בכך לפי פרצופך. אתה יהודון מלוכלך, מה? יהודי מלוכלך, מה? אתה אוכל לחמם של צרפתים, מה? גבירותי ורבותי, הנני להציג בפניכם ילד של דרייפוס. יהודון קטן. גוע טהור, מובטח על-ידי מיסדר הנמולים. קיצרו לך במקום שצריך? אני מכיר אותם ממבט ראשון... ובכן, במקומותינו אין אנו אוהבים יהודים. זהו גוע מלוכלך. כולם מרגלים מכורים לגרמנים. הנה דרייפוס. חבר-בוגדים אחד, מנוולים, מסוכנים כמו גרדת, עלוקות של האדם המסכן. הוניתועפות להם ומעשנים סיגרים עבים בעוד אנו מהדקים את ההגורה. לא כן, גבירותי ורבותי? אתה יכול להסתלק. די, נמאסת. אין לך מה לעשות אצלנו. לך, לך, הסתלק מכאן.

(מתוך "הו אחי, בני-אנוש")

ב

אותה חמולה עליזה וסגונית של קבוצת "הנועזים" זוכה לתיאור כולל ונרחב בקטע זה מתוך הנועזים:

קשרי קירבה רחוקים מאחדים את מאנז'קלו, שאלתיאל, סולומון, מאתיאס ומישאל, המכונים בפי יהודי קיפאלוניה הנועזים או נועזי צרפת. חמשתם שייכים לענף הצעיר של משפחת סולאל, שהגיעו בסוף המאה ה-18 אחרי דורות של גדודים בצרפת והצטרפו לענף המשפחתי הבכיר שהקדים ובא לקיפאלוניה מספרד 200 שנה לפני כן.

מדור לדור המשיכו הסולאלים הצוערים לדבר צרפתית, בסגנון מיושן ובמלים וניבים שנעלמו מכבר. באורח דיבורם היו מצחיקים את התיירים הצרפתים, שכל פעם שהודמנו לאי זכו מיד בביקורם של הקומפארטיזטים, הנועזים, שהשפיעו עליהם מתנות. נאמנות כזאת לארץ האהובה וללשון העתיקה היתה נוגעת ללב. בלילות חורף הארוכים היו מתישבים סביב האח וקוראים יחד את ויזן, רונסאר, ראבלה ומונטסין, שלא לאבד את ההרגל ל"ניבים מליציים". גאוותם היתה על אזרחותם הצרפתית. מאתיאס, סולומון ושאלתיאל שוחררו מסיבות שונות, בניגוד לרצונם, משירות צבאי בצרפת, ואילו מישאל ומאנז'קלו היו גאים במיוחד על שמילאו את חובת השירות בגדודי-הרגלים 141. מישאל הועלה לדרגת סגן-קצין ואילו מאנז'קלו היה רס"ר מפולפל. כושרי-ההמצאה שלהם, ידידותם, שמם שהלך לפנייהם כפאטריוטים צרפתים, הבקיאות שגילו בפוליטיקה ובספרות, חסר-המומחיות שלהם המבולבל והנלהב, הקנו להם יוקרה רבה בין אחיהם. כך היו מעין אצולה בתוך אותה עדה קטנה נבוכה ונלהבת.

לשונם הנמלצת, שהדהימה יישוב זה של פטפטנים מזרחיים, באה להם בחלקה ממלומד אחד מזה-רעב שאותו הזמינו מפאריז כדי שינחילם לשון-מליצה. רבות קלטו, אך ללא הבחנה מיוחדת.

מכאן יובן אפוא מדוע נזעקו יהודי קיפאלוניה כל-אימת שנועדו מאנז'קלו וחבריו לדבר ולהודיע איש לרעהו חדשות מבריקות.

הרבה יותר מכך אנו למדים מן הדמויות עצמן בארבע מיצירותיו הנזכרות—סולאל, הנועזים, מאנז'קלו ויפהפיית הנסיך.

על אף המשותף שבהם, חמשת הנועזים הם קבוצה הטרוגנית מאד. אלבר כהן מיטיב לעצב לכל גיבור מגיבוריו את אפיו המיוחד והבולט, תוך שהוא שומר על תרומתם וזיקתם לקולקטיב החברתי. וכאלה הם:

מאתיאס—המכונה אצלם הקפיטן של הקמצנים; יבש, רגוע, אזני מרוחקות ומחודדות כמתאיות לקלוט הכל ולהפיק תועלת. ארבעת חבריו נדיבים, וברגע שיש להם כמה דראכמות מיד הם מבזבזים אותן, ואילו מאתיאס אוהב כסף. אך קמצנותו אינה מדירה אותו מהנאות העולם הזה, שהוא דבק בהן ככל ששלומי-אמונים דבקים בדחם.

סלומון—הוא הצעיר שבחבורה. שמן וגוף, מוכר משקאות קלים באביב ובקיץ וסופגניות חמות בחורף ומצחצח בעליים כל ימות השנה. בור ויודע פחות מכל חבריו. חסר-יומרות, נוח-לבריות.

מישאל—שמשו של הרב הראשי—במדי-השרד שלו, כמקובל בקהילה ספר-דית—כשהוא צועד ברחובות השכונה נמשכים אליו מבטי הצעירות, המוקסמות מגיורתו התמירה, מגולגלתו הגוזה, משפמו העבות הצבוע שחור, מזרועותיו השעירות ואגרופיו האיתנים... הללו, ולבושו הטרוני, כובשים לבבות—גברות

שהוא מדיחן... לדבריו, באה אליו באחד הלילות האפלים אף רעייתו של קצין-המחוז היווני בכבודה-ובעצמה.

אבל הבכורה בקבוצת "הנועזים" היא נחלתם של שאלתיאל ומאנוֹ'קלו. מן השנים שאלתיאל הוא המרות המוסרית והרוחנית העליונה לשבט הנועזים. קטן-קומה, תמים וחגיגי הוא, בעל יומרות אינטלקטואליות ומידות נאות של תלמיד-חכם. אף בגיל שבעים-וחמש לא סרה ממנו האופטימיות שלו ולא אבדה תקוותו שהמצאותיו תזכינה פעם בהכרה. הוא הומאניסט וסובלני: "ישוע אדם מושלם, בכל-זאת אחד משלנו". אך בל יטעה איש: משה הוא עדיין "מורנו הנעלה". נוסף לתפילותיו בעד שלום בין יהודים הוא מתפלל גם לשלום הריפובליקה הצרפתית ונשיאה, לשלום הפרוטסטנטים והקאתולים והאנושות כולה; להוציא את היטלר, כמובן. הוא ממליץ לפני הסוציאליסטים שינהגו ביתר מתינות ולא ייחפזו להשיג את כל השינויים בבת-אחת. הוא מתיחס ברצינות לתעלול של מאנוֹ'קלו, השולח לו מברק מבאזל הקרובה בעת שהקבוצה שוהה בז'נבה, ובו וייצמן מטיל עליו כביכול להרכיב ממשלה כראש-ממשלה מיועד לקראת הקמת מדינת-היהודים. ההצעה נדונה בכבוד-ראש בישיבת-קבינט ראשונה של הנועזים, המחלקים ביניהם את התיקים.

אך אין ספק כי מאנוֹ'קלו נשאר הדמות הייצוגית החזקה ביותר, גילומה של דון-קישוטיות קולקטיבית, אוניברסאלית ויהודית. שלל אומנויות בידו: עורר-דין, חזן, מוהל, שדכן, רופא לעת-מצוא (והוא מוכן להיות מורה לקאריבית). כרטיס-הביקור שלו מפרט את כל התפקידים והתארים. בעצם, הוא מסמל את התלישות הכלכלית, התרבותית והחברתית של היהודי, בתוספת אותו ייחוד ים-תיכוני של בן העדה הספרדית. הוא גם הסנצ'ו-פאנסה של עצמו. וכמו שלפעמים הוא עדין וחולמני וכואב ולוחם כך הוא גם בשרי מאד, צמוד למציאות ומוכן להתפשר אתה. דל עליו, אבל נתקף עצבות לעתים, ציני ונלהב, כופר ומאמין. משרתם של כל האדונים ואדון לעצמו, שתלטן אכזר ומלא-רחמים, בעל-גוף ושחפן.

כך, למשל, מאנוֹ'קלו הוא בעל תיאבון והמצאותיו להשגת מזון הן גאוניות. תאבונו שאינו יודע גבול הקנה לו את השם מאנוֹ'קלו, שפירושו אוכל מסמרים, אותם בלע כביכול לעשרות בילדותו בהיותו רעב. אך על הכל מבליט מאנוֹ'קלו בצורה מזעזעת יצר-זלילה של עם רעב לדורותיו. רעבתנות זו היא גם סמל לכל מה שחסר ליהודי משנפקחו עיניו להכיר מרחוק עולם חדש שמעבר לגיטו. זהו אבסורד מיוחד-במינו, המשתקף בגילויים של אפסות הכוח מול עולם שבע, חוגג, שליט, רע, שאין בו ליהודי חלק ונחלה. מכאן גם ההערצה הגדולה והמשיכה שבדמיון אל חורצי-גורלות, לגיבורים היסטוריים—אם זה נפוליאון ואם זה מלך אנגליה, האפיפיור, או ליאון בלום וייצמן. הוא מוכן להתחמם באורם וללקט פירוורים מתחת לשולחנם הרם. אך מה יעשה איש יהודי הקם עם בוקר ומוצא עצמו בשרי-ודם הדומה בכל למלך אנגליה, מחונן לא פחות ממנו, והנה כל מחמדי העולם שייכים למלך אנגליה ולא למאנוֹ'קלו. למה לו חיים אפוא? ובזה הלשון הוא מספיד את עצמו בטרם יאבד עצמו לדעת:

"האציל ביותר והאומלל ביותר מבין בניך אומר לך שלום, הו קיפאלוניה".
 וכמו עלי־מנת ליטול ברכת פרידה מעצמו הוא מתפעל מדמותו הנשקפת בשמשה
 הסדוקה שהיתה לו כראי.

שלום לכם, מראות יקרים של אישיותי—אמר אל דמותו הנשקפת בשמש. אויה לי,
 כך סופם של כל הגאונים—במסכנות ובהתאבדות. החברה יסודה עוול ורוע, ורב
 בה אי־הצדק. יש בני־אדם והם רמי־מעלה ואילו אחרים אינם מקבלים מה שמגיע
 להם. ובהרימו גבותיו מילמל את שורת התארים של מלך אנגליה. בחסד אלוהים,
 מלך הממלכה־מאוחדת של בריטניה־הגדולה, אירלנד הצפונית ועוד נכסים וטרי־

טטוריות למכביר מעבר לימים ולאוקינוסים, ראש חבר־העמים, מגן האומה וכו' וכו'.

ההכרעה נפלה. עוד פעם קרא את הצוואה שערך בלשון מעולה, מחה דמעות, נרגש
 מן העצות הנעלות שהשיא לשאָריו, על מקום ירושה כלשהי. אכן, הוא יכנס את
 בניו, אשתו ובנותיו ויקרא את הצוואה באזניהם בהתייחות חנוקה. אחרי־כן יחץ
 בעדינות את שלושת ילדיו היקרים אל חזהו ויאמר להם שלום. "שלום, אליסון
 משה ויצחק, שלום יקירי, שלום לעולם", דיקלם לפני השמשה הסדוקה, בה הסתכל
 בדיוקנו כשדמעות־שליש זולגות על לחייו. שלום שלושת זאטוטי, בדלי הנר של
 נשמתיה... שלום החיים, שלום קיפאלוניה, אי־מאורותיה של ילדות. שלום מגנוליות,
 עיריות, הדרים, ברושים, צפרייריים בין הפרדסים. ציצות היסמין על אוני, הבצלות
 בין שיני־היום גלה כבודו של מאנז'קלו, ואילו אתם, המעדנים הטובים, תמשיכו
 גם מחר בקיומכם אולם בהיעדרי, בלעדי האדם שפה אהב אתכם. שלום, פירות,
 מנעימי־חך, שכה הבשילו באקלים הנוח; שלום, מלונים יקרים ואבטיחים מקסימים,
 שלום צימוקי קיפאלוניה העבים כשזיפים, שלום צברים קפואים עם שחר, מרענני־
 גרגרת. שלום, המשקה הממצמץ; שלום, הקפה השחור והממותק עם בוקר, בקינוח
 סיגריות מוברחות; שלום, נקניקיות בשר־בקר, מתובלות היטב־היטב; שלום, ביצים
 מטוגנות בשמן־זית רותח, מפולפלות בפלפלים או בכמה נטפי חומץ שמוסיפים
 להן ברגע האחרון. שלום, חלבוני־הביצים הטעימים, התפוחים העסיסיים, ואתם
 חריצי הגבינה המלוחה, קציצות־בתרד, טחול בחומץ ובשום, זנב השור בגבינה
 המתבשל לאַטו מיום־החמישי בבוקר עד יום־הששי בערב. שלום. ואתה, בעיקר,
 מחמד־נפשי, צוואר־אוז ממולא, תאנה ללשון ועונג לפרס. שלום, שלום לצמיתות.
 (מתוך "הנעושים")

אך האהבה לחיים משבשת עליו את התאבדותו ושוב עומד בו הכוח לשוב לחיים
 תמימים־נלהבים על רקע שמי התכלת, באותה אווירה ים־תיכונית ססגונית ומרנינה
 ובאשליה של הסתפקות בתחליפים ועירים וחסרי־ערך, במאבק המתמיד להשיג כמה
 דראכמות, כמה קלחי־תירס בשביל הילדים. וכשהוא מוסיף כמה שורות למכתב
 שידידו המלומד שאלתיאל כותב לנשיא צרפת ומבקש ממנו להעניק אות־לגיון־
 הכבוד לסולאל, בן המשפחה המצליח הנמצא בצרפת, הריהו מבקש לעצמו "אות־
 הצטיינות כלשהו—אדום או סגול, גדול או קטן—הוא יקבלו בהכנעה".

לפתע, בהרימו את ראשו, הבחין מאנז'קלו בסניור יעקב המשתרך לו לאַטו ומתקרב
 לעומתו, סמוך על מקלו שגולת־הזהב בראשו, חבוש כובע משולש־קצוות ומכורבל
 במעיל כחול רחב־שוליים עם כפתורי־נחושת. מצומק ושקוף, בן מאה, בעל ראש
 תיש, נצר אחרון למשפחה משולם הענפה. בהריחו מרחוק ריח כלשהו, התרומם
 מיד, וכשכולו מחייך התחיל לצעוד לאורך שורות עצי האתרוגים והתפוזים בפריחתם,
 שרוח קרירה טיטלה אותם לעבר הישיש הקטנטן, שלצערו שוב אינו מועד לחופה

אלא שניתן בסקרנות חולנית. מאנו'קלו הסיר כובעו, החווה קידה עמוקה, נשק לידו של הישיש ונשא ידו אל לבו במחווה של כנות.

"תזכה לחיים ארוכים ואושר אין-סוף, סניור נכבד. בהן-צדק: רענן אתה כעלם וקוף כברוש. אילו אשה אני, הייתי יודע יפה בידי מי להפקיד לבי ונאמנותי."

"כן. כן. יודע אני כי גוהות הן אחרי כולן", פעה התיש הרוטט, מקנח טיפה מאפו. "ובכן, בני, מה חדש בעולם?"

"חדשה כבירה ויחידה עמי, סניור יעקב."

"אנא ספר לי מיד, בעל הבשורות הטובות, הגידה לי כי אדע, נפשי תצא לחדשות ונצורות."

"ינעם לי לזכותך בכורה כי אהוב אתה עלי, סניור, ואמר לך זאת בגלוי, בכל נפשי ומאודי, בטוהר רגשות ללא כחל ושרק. בחוסן ובגאונה. ממש במזגו של קולונל קצוף-שער."

"יברכך אלוהים, בני. הגדינא מה החדשה בפוך, חישימהר."

"אחד מפלאי העולם, סניור יעקב."

שפתיו של בן המאה הכפוף על מקלו התכווצו בעווית וריר הציפייה זב מפיו. עיניו הועירות, הטמונות למחצה מאחרי עפעפיים קמוטים, רפים ושומטים, הבהיקו מתאנה:

"בני, אל תורידני שאולה בטרם-עת."

"הקשב, סניור טוב שלי, אם תנחש אפס קצה אגלה לך אותה כל-כולה, חינם אין-כסף."

"חדשה על-אודות אחד גדול משלנו? שמה על סניור רוטשילד?"

"סניור, אחד משלנו, אבל עולה עליו על רוטשילד."

"הכיצד, הייתכן מישוה העולה על רוטשילד?"

"לאין שיעור יותר, סניור יעקב."

"אם כן, ספר החדשה, גלה-נא ואדענה בטרם אמות."

"עשר דראכמות, סניור יקר", אומר מאנו'קלו, כשהוא מסלסל בשערות זקנו מעשה-שידול. "והכל רק לכבודך, חי-ראשי. אחרת, חדשה כזאת שוויה יהלום בן ארבעה או אפילו חמישה קאראטים."

"ומה אם אתן לך את הדראכמות והתברר שאין החדשה מרעשה כלל. התחזיר לי אותן?"

"שהדי במרומים."

בידיים שקופות משך הישיש הצנום את הדראכמות מארנקו התלוי על אבנטו והטיל אותן ברטט אל שתי הידיים שהושיט מאנו'קלו פעור-פה.

"ובכן, כולי אוזן, אבל ספר מבראשית", אמר לו, ועיניו הועירות, שהבהיקו בשחור עמוק גתלו בו בחשק.

לאחר שרקק על המטבעות כסגולה לבשורות טובות הכריז מלך השקרים, כדי להרוויח זמן, כי מוטב ללכת והתישב על הספסל במטע הזיתים הקרוב. ראוי הוא סיפור החדשה המופלאה שיספרוהו בנחת ודרך-רעות. תחת השמיים הכחולים להפליא צעדו השננים לאורך המדרון הגירי, שהלבין מאבק ושמש זבשוליו הזדקדו ברושים, אשוחים, עצי-תאנה וצברים. ובעוד יעקב הישיש משהה את העוגג השמור לו בכרסמו שזיפים בסתר, תר מאנו'קלו אחר מעשה מרעיש-עולמות שזשוה למחיר עשר הדראכמות. משהגיעו התישבו על ספסל-אבן יוקד מחום השמש, כשלפניהם עציזית עקום שגזעו חלול נקיקים והים מבהיק בעדם. כשזב אליו רוחו תבע האחרון לבית משולם את החדשה שבעדה שילם מראש. בדומיה זמזומנית, בה ניסרו

במקלה צרצרים צוהלים מאור, פתח מאנו'קלו בסיפורו :
 "דע לך, סניור חכם, נעים-ההליכות ונשוא-הפנים, תבוא עליך ברכת אלוה וישמרך
 מפני הקנאים וצרייהעין. וכך, דע לך כי בדרכי בחזרה מז'נבה, עיר נקיה שתחנת-
 הרכבת נצבעת בה מחדש מדי חודש בחדשו, סרתי ללונדון. זו הדרך המהירה ביותר
 להגיע לקיפאלוניה".

"ברור כשמש", אישר בן המאה, כשסנטרו סמוך על גולת-הזהב של מקלו, "יודע
 אני כי לונדון היא בירת פריגטות-המלחמה".

"דע לך עוד כי לונדון היא עיר-המלוכה, כולה רצופה בשיש עדין ומקושטת
 במזרקות-מים בכל רחוב".

"ידעתי, בני. אבל איפה כאן החדשה על מי שגדול יותר מסניור רוטשילד ?"
 "עיר אשר תושביה עשירים מופלגים, לבושים בגדי-שרד רקומים ומהלכים במרכבות
 מוזהבות. ובכן, הסכת ושמע, סניור יעקב, רק עכשיו הסיפור מתחיל להיות פביר.
 בוקר אחד לא עבות, בשעה עשר-ורבע, עשר-וחצי, בעודי מטייל לי באותו מקום
 הקרוי כיכר-אלף-המזרקות, התחילו להשתולל שמונת הסוסים הרתומים לאחת
 המרכבות. למה השתוללו ? מיוחמים היו. (סניור יעקב חייך חיוך קל ומטומטם.)
 ואז נשמעתי לאומץ-לבי, השלכתי נפשי מנגד והשתלטתי על שמונת הסוסים, אחד-
 אחד, כשאני מקהה באגרוף נמרץ את נחיריהם הוועפים. כך הצלתי את חייה של
 אישיות חשובה שנמצאה בתוך המרכבה. אדם שכולו חיור ורועד כעלה גידף
 שעוטפים בו את המלפפונים החמוצים".

"הה, הנה היא מגיעה, האישיות החשובה", צרח בן המאה המבודח, "והיתה זו
 אישיות רמת-מעלה ? הגד מהר מי הוא, נקוב בשמו, בני..."

"האננים לא ניחשת עדיין", שואל מאנו'קלו בחביבות כמתפלא על שעדיין לא
 גילה.

"בשם מלאכי-עליון, הגד כבר שם האיש".

"אנא, סניור יקר, נסה לנחש".

"איך אוכל, שלומיאל שכמוני, לנחש. חושה-נא והגד מה שמו. הרי נתתי עשר
 דראכמות".

"ובכן, דע לך, נכבדי עתיר-החכמה, הקל כצבי והוריו מפספית, דע לך כי אישיות
 דגולה זו היתה הוד-מלכותו ג'ורג' התשיעי, מלך אנגליה".

"השבח לאל", רעד סניור יעקב. "איזה פלא, איזה מקרה, איזו גבורה ! ואז ?"

"ואז, מאחר שהצלתי ממות בטוח..."

"ועצרת את הסוסים המשתוללים, הנה בני..."

"הוא נשק לי ! ומאז הפכנו ידידים ואני קורא לו ג'ורג'".

"ג'ורג', בלי להוסיף התשיעי ?"

"אכן, עלי להוסיף לקרוא לו התשיעי", אישר מאנו'קלו, בהיסוס-מה, "וזהו דווקא
 ההטרדה היחידה בקשרי-הידידות שלנו, כי על אף האינטימיות שביחסינו, תמיד
 עלי לקרוא לו בכל התארים שלו. כזהו הפרוטוקול".

"הפרוטוקול, הה", התפעל סניור יעקב.

"אפילו אשתו חייבת לכנותו בכל תארו, אפילו בלילה במיטתם".

"פלאי-פלאים—מה שאזני שומעות".

"למשל, באחד הימים באתי להיפרד ממנו. היינו שרויים קצת ברוגז. אבל היה עלי
 לעשות זאת לפי כל גינוני הפרוטוקול. אתה, אמרתי לו, ג'ורג' התשיעי היקר, הנך
 טיפש בחסד עליון, מלך הממלכה-המאוחדת של בריטניה-הגדולה, אירלנד הצפונית
 והממלכות האחרות והטריטוריות מעבר לים ולאוקינוסים. אפילו טיפש מאד אתה,

קיסר של הודו, ראש חברה-עמים, שומר-אמונים".
 "לא יאומן, אחד משלנו, ממוצא שלנו, האומר למלך שהוא טיפוש", התלהב סניור יעקב. "אכן שווה הדבר עשר דראכמות. שמור עליה, בני, והגד-נא לי, ידיד המלך ורעו, האם סעדת פעם בארמונו?"

"תוספת של עשר דראכמות", אומר מאנו-קלו בהושיטו ידו. "תודה, סניור טוב. כן אני סועד לעתים קרובות עם הוד-מלכותו, אבל רק בערב. כי ארוחת-צהריים סועד הוא תמיד בבנק-של-אנגליה, בנק-אוף-אינגלנד, עם אילי-הכסף הגדולים. שם הוא משוחח אתם על ענייני יצוא ויבוא, חוקי מכס, אך בעיקר על הלירה-שטרלינג, שאין דומה לה בעולם."

"ויפוי, כמה הייתי רוצה לזכות לראות ולשמע איך אותו מלך מדבר בקול רם אל אותם אילי-הכסף. הוא, כמובן, סועד בשבתו על כיסא-מלכותו."

"לא, ג'ורג' סועד את ארוחת-הצהריים שלו תמיד רכוב על סוס."

"הא", אמר הישיש, ברחשי כבוד, "אכן, הלא מלך הוא. ואילי-הכסף?"

"הם סועדים על הארץ, מסביב לסוס. על ברכיהם, כמובן."

"מתוך כבוד", הסביר סניור יעקב. "הבנק-של-אנגליה", מילמל כחולם. לאחר דומיה ממושכת, כשפיו פתוח לרווחה, אמר: "הגד לי, בני, הברון רוטשילד משתתף בסעודות אלו עם המלך בבנק-של-אנגליה?"

"לפעמים, אמנם כן, בכל מקרה הוא חובש מגבעת שכולה זהב טהור."

"כמובן, הריהו בעל אמצעים. והגד לי, בני, איזה מאכלים אוכלים בבית המלך בערב?"

"ובכן, מעט מאד. אבל מכינים אותם כהלכה. המלך יושב על כיסא-המלכות הרגיל שלו, המיועד לידידים שהוא מקבל בחוג המשפחה. כיסא-המלכות בתכלית הפשטות. ובכל-זאת, בצלו של עץ המקושט כולו יהלומים וספירים."

"איזו עצמה, איזו עשירות?" קרא סניור יעקב, כשהוא טופח בכפותיו. "ואתה, בני, איפה ישבת?"

"רק על כיסא-כסף", אומר מאנו-קלו, המתחיל להשתעמם וחש כי הזקן דורש תמורה גדולה מדי בעד כספו.

"כיסא-כסף בלבד. יהי כן. ובכל-זאת לכבוד גדול ייחשב הדבר. וקינזי-הסעודה טובים הם?"

"בדרך-כלל, רסק פנינים עדינות; כשהשיחה סובבת על סודות הממלכה, אבל בקול דממה דקה, כדי שהמלכה בעלת המחשוף הגדול לא תשמע. שכן, תבין, כך דרכן של נשים."

"קלות-דעת, טפטפניות וסקרניות, אלוהים ישמרנו מהן."

"ושקרניות מן הסוג הגרוע ביותר."

"צדקת בדברייך, בני. ומה טיבה של זו, המלכה של האנגלים?"

"מפונקת מאד. אחוריים נאים, נעימת-שיחה, עיניים חייכניות וערמומיות. כולה מדושנת עונג על היותה צעירה ויפה."

"אבל ספר-נא עוד ועוד על המלך, כי הוא המעניין אותי ביותר."

"ובכן, תוך שיחה עם המלך ג'ורג' התשיעי, מפה לשם, הכנסתי אותו תחת כנפי האמונה היהודית בדרך השכל הישר ואמרי-שפר. בעצמי מלתי אותו, בבית-הלורדים, לעיני כל האדונים הללו. הוא כלל לא צרח בשעת הניתוח. אדרבה, בעת המילה מילא צחוק פיהו, כה מרוצה היה להיפנס לבריתו של אברהם אבינו."

"יהי שמו מבורך, העושה לנו נסים ונפלאות", קרא סניור יעקב ונשא כפיו אל-על.

"דע לך, הוד-מלכותו הוא יהודי גאמן מאד. מספיק לראות את הטכסים הרשמיים.

תמיד בלבוש יהודי פולני, במעיל־קאפוטא ארוך, במטריה עבה ובפיאות. ביום־הכיפורים הוא עומד על רגליו כל היום כשבנעליו גרגרי אפונה לעיני הגוף... כל החוקים והפקודות חתומים בשם יצחק הראשון, המלך הנמול של אנגליה, לשעבר ג'ורג' התשיעי".

"הללויה, הללויה. אבל הוא־לא להגיד לי, בני יקירי, אותו מלך האמנם הוא אחד משלנו כיום, ממש בן־ברית?"

"וכי לא אמרת לך כי המדובר בחדשה על יהודי גדול, גדול אפילו מרוטשילד".
 ביד רועדת פתח הישיש הקטנטן את ארנקו והריק אותו לתוך חפני ידיו של מאנו'קלו, שמיד התחיל בספירה. בסך־הכל הכניס המלך האנגלי מאה דראכמות.

"כמובן, אחד משלנו, אחד מבני־ברית", חייך סניור יעקב מפויס כלשהו. "וכי מי הוא רוטשילד לעומת מלך על סוס? עפר־ואפר".

"וצואת תרגולת". מאנו'קלו העלה את המחיר. "רוטשילד נעשה בארון רק מדמי־שתייה".

"אבל הגדנא לי, בן פורת יוסף, יהודי טוב שכמותו כיום, מלך אנגליה שלנו, ודאי יחזיר לנו את ירושלים. הוא יחזיר לנו. למעלה מכל ספק, אומר אני לך. שמע, אתה ידיד המלך, קום וטלגרף לו שיחזיר לנו מיד את ירושלים. הסבר לו כי זקנתי, אשלם בעד המברק. הבה נלך שנינו לטלגרף. אני המשלם. הגד לו, בני, שיחזיר לנו את ירושלים".

"הוא מוכן־ומזומן", ענה מאנו'קלו, לאחר שהתחפך בפדחתו. "אבל תראה, לצערנו, המלכה מתנגדת".

"שתניח לו! מה היא מתערבת?"

"תנוח דעתך, סניור טוב, הוא ידבר על לבה, מתון־מתון. בערב. בלילה. בנחת".
 "והיה ולא תרצה, הרי כופים אותה. שתי סטירות־לחי מצלצלות מגיעות לה למרשעת ארוכה זו. לא כך, בני?"

"ודאי, סניור טוב, ודאי. אבל יש להתאזר קצת בסבלנות. הוד־מלכותו אמר לי שהוא זקוק לשלושה או ארבעה חדשים כדי לשכנע את ה'קליפה' בת־הבליעל, כמו שהוא קורא לה".

"שלושה או ארבעה חדשים? אם כך, נפלא, עוד אחיה בעולם הזה. ועוד נזכה לבנות את בית־המקדש, הנה בני".

"ודאי, סניור. הכל בשיש עדין".

"אך למען השם, ללא צבא, ללא תותחים. אלה תועבות הגויים הם".

"כרצונך, סניור טוב, על פיק ישק דבר. אבל אנא, סוד כמוס הוא הדבר ועליך להימנע מלגלותו לאיש אחר, כל עוד לא הוכרעה המלכה".

"הה, איזו צפעונית היא המלכה הזאת. שמע, ברגע שהמרשעת הזאת תאמר דבר, בואה חישה־מה לבשרני, כדי שאזכנה להעתיך נשיקותי על הכותל המערבי. ואז ייאמר: כותל השחוק הוא, כי ביום ההוא יימלא שחוק פיגו", חייך הזקן בנועם.

"להתראות, סניור יעקב היקר, היה בריא", אמר מאנו'קלו לאחר שתיקת־מה, בהסתלקו כנגב...

אך משהגיע אל חלקת עצ־הלימון חזר על עקבותיו במרוצה אל הישיש המצומק שישב על ספסל־האבן ופיזם לעצמו מזמור תהילים שכולו נאמנות לירושלים. לאחר שטפח על שכמו, הסביר לו שלא כדאי לדחוק את הקץ ולשמוח בטרם־עת. אין לדעת אם אמנם יתרחש הדבר. מי יודע אם מלכה שתלטנית זו, המרכיבה משפיים עבות־שריון, לא תחזיר אותו אל חיק דתו הקודמת. אכן, קרוב לוודאי, וכמעט ניתן לומר בבטחון מלא שאין לסמוך יתר על המדה על כופר שפל זה. אין כל

ספק כי נשוב בקרוב לירושלים עיר-קדשנו, במוקדם או מאוחר, ונחכה לדבר גם אם יתמהמה.

"ולסיכום, סניור יקר, בכל הכנות אין ערכה של חדשה זו עולה על חמש דראכמות. ברצוני, אפוא, להשיב לך ללא קבלה עודף גבייה, לאמור תשעים-וחמש דראכמות". משסיים דברו שילשל בכל-זאת רק תשעים דראכמות לתוך ארנקו של סניור יעקב. הלה היה סר וזעף על בגידתו של המלך מאנגליה. ואילו מאנו'קלו, לאחר שנשק לו לישיש בידו השקופה, התרחק בצעדים חפוזים, כל-כולו נכסף לחזור אל רחובו, סימטת-הזהב.

ג

כאמור, הדמות השליטה ביצירתו של אלבר כהן, הציר המרכזי עליו סובב עולמו האמנותי והרעיוני של המשפּר, הוא סולאל. אותו לא היה צריך לשאוב ממראות ילדות בלבד, מחוויית הקשבה לסיפוריה המרתקים של אמא. ואף כי א. כהן עצמו מבטיח, שלא כפּלּוּבּר, כי "סולאל איננו אני", ברור שגיבורו עוצב-בכל-אופן, בחלקו היהודי-מתוך זהות ביוגרפית.

סולאל-כיוצרו, א. כהן-מתנתק מאי-מולדתו וקהילתו היהודית בקפיצה נועזת אל מעבר-לים, אל סביבה לא-יהודית של אירופה המערבית. המרחק בזמן בין הרומן הראשון סולאל מסוף שנות ה-20 לבין המשכו שביפהיית הנפּיּד, לאחר קרוב ל-40 שנה-שגם בו סולאל הוא הגיבור הראשי-נתן שהות למספר להוסיף ולגבש את הדמות, הן מבחינה רעיונית והיסטורית והן מבחינה אמנותית כוללת.

הבה נכיר את סולאל. בגיל עשר הוא דמות עדינה ויוצאת-דופן. הוא גדל בביתו של רב הקהילה, זקן חמור-סבר, ואם שמעיניה נשקף הפחד. כיהודי הוא מתחיל להבין את גורלו המיוחד והוא יודע כי עומס המסורת ודחיסות הסביבה בה גדל מקשים עליו את החיים, ומסתמנת הנטייה להתבוללות קיצונית:

"ובשביל גזע זה נודמן לו להתכתש עם חבריו בגימנסיה הצרפתית. חבריו הנוצרים ירדו לחייו ומתוך קנאה לעגו ליפיו. לשם מה הוא יהודי? ולשם מה האסון הזה? בגיל עשר היה עדיין כה טהור, כה נלהב וטוב. והנה, ביום הטבח ביהודים באו המרירות והדאגה. חצאיות מורמות של נשים הרוגות, מוחות ילדים בשלוליות, כרסים מרוטשות. הוא חייד מתוך לאות. ואמו התהלכה מאז נפחת ומבוהלת. זהירותו הנתעבת. האסון ההופך הרגל. בבוא הזמן יהיה גם הוא בין הדפוקים. בגימנסיה היה סופג מהלומות מתוך לאות. הן האויבים היו תמיד הרוב. ועם זאת, כשרצה להתנער מטיטום זה, כמה אימה היה מטיל עליהם".

(מתוך "סולאל")

הדבר בא לידי ביטוי סמלי וממשי ביום הבר-מצנה שלו, כאשר האב זוכה לביקורת של הגברת ואלדון, רעיית הקונסול הצרפתי, המזמינה את רב הקהילה לקבלת-פנים שהיא עורכת. הרב דוחה את ההזמנה, כי אין הוא סולח לצרפת את עיוות-הדין במשפט דרייפוס. הילד, על סף בגרותו הרוחנית והפיזית, נמשך אל האשה היפה, המסמלת את העולם החיצון, היפה והחפשי. הוא עוקב אחריה מרחוק מתוך סקרנות אירוטית סמויה. הוא מגיע לבית הקונסול וקושר קשרים עם האשה הנערצת, למורת-

רוחו של אביו. לאחר שלש שנים נוטשת האשה בת ה-26 את בעלה ובורחת עם מאהבה בן ה-16 לאירופה. אך שניהם אינם מחזיקים מעמד. הדוד שאלתיאל עולה על עקבותיו ומכניס אותו לפנימייה צרפתית להשלמת לימודיו. חולפות חמש שנים של לימודים, נדחים והרפתקות. ידידתו המבוגרת מתנכרת לו בכל פעם שהוא מנסה לחזור אליה. ודווקא במשפחתה מכיר הוא את אוד, בתו הצעירה של מוסאן— סינאטור בעל-השפעה, ההופך אותו למזכירו ואחר-כך לחתנו. מוסאן דואג להתאזר רחוקו הצרפתי, מקדם אותו במעלות השררה, הוא זוכה לעמדה גבוהה במשרד- החוץ ואחרי-כן לדרגת שר ועורך-עתון. אך בשני המקרים—בשיא ההישגים— מתפוצץ הכל.

סולאל מיצג את עצמו ואת דורו, דור ההתבוללות החדשה של מזרח-אירופה, כפי שראה אותו אלבר כהן בשנת 1930. סולאל הוא נציג ההתבוללות הרופפת, האינדי-בידואלית. הוא אינו רואה בה פתרון חברתי, ציבורי-לאומי; הוא חושב להימלט, להציל את נפשו. הוא הראשון המתנתק מן הכוורת הגדולה של הקהילה היהודית. זינוקיו מלווים שגאה-עצמית ובחילה כלפי סביבתו. מצד שני, אין הוא יכול להינתק מסביבתו כליל. מכאן האמביוואלנטיות שלו, ומכאן עומק הדראמה. לפעמים הוא משליך עצמו לחיים חדשים, אבל חיים אלה גם, בשיאי-שיאיהם, אינם משכיחים ממנו את יהדותו, שאליה הוא נמשך והיא מושכתו.

הרומן סולאל פורסם בשנות ה-30 והוא מתאר לא התבוללות של התפרקות אלא של השלמת החסר בסימטת-הזהב. זוהי השאיפה לחיים טובים יותר שאין בהם בושה, למעורבות בעולם הגדול, להתיצבות בפני מלכים. מובא גם בחשבון האופי האתני של יהדות ספרד, הקרובה יותר למערב. אולי עצם כתיבתו של הרומן בסוף שנות ה-20, בצל בנייניו של חבר-האלאומים, כאשר ההפשרה הליבראלית באירופה יצרה אווירה נוחה ומרככת, מסמלת את האשליה שניתן ליחידים-יהודים ממזרח-אירופה לפרוץ ולהתאזרח במערב.

אומר חתנו של סולאל, אביה של אוד, הסולל את הדרך לפני סולאל:

"עוד היום אצרף אותו לקבינט. ובאשר למשפחתו של בני-ישראל זה, מספר אנשים נשכחים באיוו עיירה רחוקה ודאי לא יטרידו יתר על המידה. הוא מצפצף עליהם ועל העם הנבחר, ובוודאי יתנצר".

ואמנם גם סולאל מוכן להצטרף לאשליה זו, ואף מתנצר. הוא אינו מרגיש עד כמה הזינוק שלו, זינוק היחיד, הופך שליחות, דווקא בגלל אותה מורשת הנגרות לו מאחוריו, דמותו של סולאל היא אגוצנטרית ונברוטית, אולי גם בגלל הטעימה האירוי-טית המוקדמת. לכן טבעי הדבר שסולאל איננו רופא, מהנדס או חוקר, המסתגר בד' אמות של רשות-היחיד, אלא מדינאי ועתונאי. עיסוקים אלה מחייבים מעורבות חברתית וציבורית גדולה. מושכים תשומת-לב וקנאה, וממילא מרובים בהם החישובים והסכנות.

בתיאור סוריאליסטי מעצב אלבר כהן את עולמו החצוי של סולאל: ביום—זו מלכות הממשל של עתונאות, מדיניות, עסקנות ואהבה, ואילו בלילה—זו מלכות המיפגש עם

בני עדתו. סולאל רוכש אחוזה וארמון עתיק, שבמרתפיו הוא דוחס את הקהילה היהודית.

אבל הסדר זה רק מחריף את אי-ההבנות. חרף הצלחותיו על בימת בית-הגבחרים, בהוצאת העתונים שלו, ובסיעה המפלגתית, הוא נעשה יותר ויותר שתקן בביתו והתהום בינו לבין האשה האוהבת מעמיקה והולכת. אשתו אינה מסוגלת לנחש מה הסוד שבעלה מסתיר ולאן הוא נעלם בלילות, לקול מצילה מטילת-אימים. בבדידותה ובמבוכתה היא טוענת:

"אהובי, דבר בפשטות, בכנות. אל תדבר כאילו מישוהו שלישי מקשיב לך. אני רעיתך. אתה מדבר על חיים משלך. הגד לי מהם חיים אלה. קחני בידך ושתף אותי בחיידך."

סולאל מתפתה תחילה להכניסה בסוד עולמו התת-קרקעי. ועל מפתן מרתפיו הוא מגלה לה:

"הלכתי לכרוע ברך לפני אבי, ואב רחום זה סלח לי. הוא שפקד עלי להקים משפן סודי מתחת לביתי. שמעתי בקולו. הוא נבון והוא מבין כי עלי להמשיך בחיי המערביים. הבאתי הנה את בני סולאל מקיפאלוניה וממקומות אחרים. עיר מקראית רוחשת-חיים מתחת למעונו של הודי-מעלתו. ביום הנני במשרד השר, בבית-הגבחרים, באסיפות המפלגה; ובלילה, אני מפליג לארצו. גם ביום וגם בלילה אני עצוב, מאד עצוב. זהו סוד... ביום הם ישנים ומחכים לבואי. בהישמע קול המצילה הם באים אלי במרוצה ומנחים אותי בעצתם. הם שמחים להצלחותי, ומלמדים אותי כיצד לחיות את צרותי. זהו, כאלה הם חיים במרתפים. בני ימי-הביניים סידרו הכל יפה מאד. הרבה חדרים. והנה, כאן, סמוך על כר, כמנהג המזרח, נשאר המיניסטר של הריפובליקה הצרפתית ומתחלק בחייו עם אחיו."

"סולאל, מדוע לא סיפרת לי זאת, לי, לאשת-חייך? למה לא דיברת על לבם שיחיו יחד אתי לאור היום? עליך לשכנע בכך את אביך ואת כל אנשי-שלומך."

הוא הרים אליה את עיניו הנבוכות. הוא לא העז לגלות לה את הסוד לאמתו, שהרי דרושה תבונת-לב רבה כדי לגלות את גדלות אָחיו היהודים. הוא חשש שמא תגלה אשה זו שאהב את בוזת אליהם. הו, כמה קשה היה לגולל את תפארת ישראל בפני זר הרואה בהם יהודים ולא עוד.

היא הבחינה בספר התנ"ך. דיפדפה בו. התעכבה בספר רות, והצביעה על הקטע שקראה בלא לחשוש שתיראה מגוחכת: "עמי עמך ואלוהיך אלוהי".

הוא חייד. הסב ראשו והויל שתי דמעות. הסתכל באהובתו ולחץ אותה אליו. סוף-סוף הביעה את המלים להן חיכה זה זמן רב.

היא הניחה כי ברדתה אל המרתף יתגלה לפניו אותו עולם מופלא שתיאר לפניו אהובה. מתוך רחשי-כבוד צעדה לעבר מלכות הברית הישנה, לעבר הנביאים. היא סברה שתתגייר ואז תהיה ראויה באמת לשאת את שמו היפה—סולאל.

סולאל לא נתבדה בחששותיו. עולם זה לא היה כלל וכלל תנ"כי, כפי ששיערה אוד. היה זה מקלט תת-קרקעי להמון מהומתני, סקרני, חטטני, "גזע מיוזע, יורק, משתעל, גונח, מזיע, מתגרד, מחליף גונים, מעכל, מטלטל, מנפץ בידיו, דוחה, חי... משפחת סולאל, כל שבט הסולאלים, מהנעזים של קיפאלוניה, עד להסתעפויותיו לרוסיה ולפולין, סוחרים שאפתנים, שואבי-מים, תלמידי-חכמים יפירות, ציניקנים וגסים. מטורפים ומילאנכולים, מופי הגורל וההיסטוריה היהודית; נשים שמנות, ביישניות

וגנדרניות, מפורכסות, נשים שפרסן בין שיניהן, עם הקרינוליות המרשרשות, השרשרות המקשקשות, רך נולד שנמול והדם עדיין שותת על שוקיו".
לתוך אותו עולם ריאליסטי וסוריאליסטי ביקש כהן לדחוס את העולם התנ"כי, מתוך צורך להגיע לפחות לשיווי-משקל כלשהו, באותה התנגשות בה המחבר מטלטל את גיבוריו.

הנביאים הזקנים הרציניים, בניו האמיתיים של גוי קדוש, תנועותיהם הרגועות, שפתותיהם החירות—האורחת הציתה את האביב בעיניהם. ידיהם שפעו אור, בעיניהם הבהיקה הציפייה לייסורים, מחאה מלווה בתמימות. הצעירים הקשיבו לאזעקה ממרומים, הירהרו, התעלמו מן העולם ומאיליו המגולוונים. הם טשו זוככת למשקפיים. הכריעו את מאוני העולם לכף חוקי האמת ובתלו בוהב. הללו היו הבנים האמיתיים של גזעו.

אך באינטרמצו מופשט, מליצי כמעט, של הגדרת העבר, אין אלבר כהן מצליח להביא לריהביליטציה של מרבית ההמון התת-קרקעי. גיבורו שאבדה לו דרכו בין הטרקלין למרתף ובין אהובתו ועמו—אינו מצליח להפיג את האכזבה המרה שגרם לאוד אותו עולם של עטלפים, חיות מסונורות, ילידי המנהרות התת-קרקעיות. אביו של סולאל, רבי גמליאל העיור, שואל אותה מיד עם בואה מתי היא מתגיירת, והוא מוסיף—בהרגישו בפיקפוקיה: "והיה אם החלטתך שלילית, אתפלל לאלוהים שיברך את דרכך בחזרה אל שלך, אל חיק משפחתך".
המיפגש נכשל, ואוד טוענת:

"הם או אני—הברירה בידך. לא אשאֵר אם הם יישארו. אל תאבד את חייך בגלם. מה לך ולהם. אתה אציל ויפה. אינך דומה לכל אותם רוחות-רפאים. שלח אותם מכאן".

סולאל משיב במונולוג ארוך נוסף בזכות העם שאליו הוא שייד, מונולוג שספק אם אוד מבינה אותו ואם הוא עצמו מאמין בו בלב שלם:

הוא הבין שכל אותו נושא מחבל באהבתם. אומלל היה ולא ידע מה הוא עושה. או שמא רצה ליסר את עצמו ולספק נימוק נוסף מספיק לאוד שתבחל בו.

בשיאי האהבה בין אריאן וסולאל, שאז כבר היה סגן מזכיר-כללי של חברי-הלאומים המתוארים ביפהפיית הנסיד, משתרבב פרק יוצא-דופן וסוריאליסטי בתכנו ובתיאוריו. בנסינותיו לפעול להצלת יהודים נמצא סולאל שוכב מתאושש במרתף כשלידו גיבנת יפת-עיניים-ושיניים המקדמת פניו בכרכת "שבוע טוב". היא מגלה לו שהבחינה בו לפני רגעים-מספר בעד אשנב שבמרתף לאחר שנפגע קשה על-ידי החיות הפלונדיות הנאציות. דודיה, דרי המרתף, אספווה והביאוהו למקום-מחסה. את המרתף הקים אביה, יעקב זילברשטיין, סוחר-עתיקות ברלינאי עשיר, שעם קרוב הסכנה העמיד פנים שהוא עוזב את הארץ וירד עם משפחתו למרתף.

הגיבנת מסיירת אתו במסתרי המרתף שעל כתליו תלויות תמונות אמנותיות שהצילו מחנות-העתיקות—כלי-גשק, אריגים, בגדים עתיקים, מפות עולם, כלי-זכוכית, שטיי-חם ופסלים. הגיבנת מתארת את החפצים ונוקבת את מחירם. הנה היא מצביעה על פסל גבוה מברזל.

"זוהי הבתולה הגרמנית, הבתולה מנירנברג", הודיעה בלשון נמלצת. "הם סגרו אותנו בפנים והסכינים הארוכים של הדלת נתקעו ביהודי. הם שרפו אותנו, בכל ערי גרמניה, בוויסמבורג, במאגדבורג, בארגשטאט, בקופלנץ, בדנציג, בארפורט. הם היו גאים להיקרא צולי יהודים, יודנבראטר, בלשון זמנם. הו, כמה אני מפתחת... הם שרפו אותנו במאה ה-13; הם שרפו אותנו במאה ה-20. אין לנו תקומה. דע לך, יקירי, הם אוהבים מנהגי-ירשע של בעל-השפם".

(מתוך "יפהפיית הנסיך")

בסיוור זה היא מצביעה על מרכבת אצילים מזהב דהוי, חרוכה פה-ושם, אבל מבריקה, ובה מראות קטנות נוצצות והיא מקושטת בכרובים המחזיקים לפידים.

"מוכרת, מוכרת. סבא שלי, הרבי המופלא והידוע מלודז, היה מטייל במרכבה זו בלילות ברובע היהודי. הוא היה נוסע בעמידה כדי שיוכל לברך את הציבור. ועכשיו הבה נסתכל. אל תפחד. הם רתומים. אלה הם סוסיו של סבא שלי. אבא רצה לשמור עליהם עד יום מותם. מתוך כבוד, מתוך... לפני כן הם היו באורנה למעלה. כיום הם מסתתרים יחד אתנו, המסכנים. שמם יצחק ויעקב. שמע, ברצוני לגלות לך סוד: כשאני לבדי אני רותמת את יצחק ויעקב, אני עולה עליהם, מחזיקה ברסן ומטיילת לי במרתף, כמלכה קטנה, באמת. בוא, עלה למרכבה".

היא פתחה את הפישפש המבריק במראותי והמרובות והתישבה עלי-ידו. בשביעות-רצון טילטלה רגליה הקטנות ופתאום נעצרה ורמוזה לו לשתוק:

"השומע אתה אותם בחוץ? הם אוהבים לצעוד לפי המוזיקה. מטומטמים... האם רצונך לשמוח? יש לנו מסיכות השמורות לחג-הפורים, מסיכות שנקנו קודם לידתי. ראה", צעקה בקול רועד. היא התכופפה והרימה מתחת לדרגש כתר מקרטון, מקושט באבני-אודם מזויפות, וחבשה אותו לראשה.

"בחג-הפורים הייתי תמיד מלכת-אסתר. הייתי חגיגנית ואבא היה נהנה מאד. והנה גם בשבילך אף מלאכותי. שמח. יודע אתה מה טעם השמחה, בור ועם-הארץ שכמוך? ? לזכור את המן, דע לך..."

"כשנכנסת השבת שני הדודים שלי, גם הסוחר וגם הבקיא בתורה, מסתכלים זה בזה ומנסים לחייך קצת. לחייך—על אף האסון שפקד אותנו—שהרי השבת היא יום האלוהים, יום מנוחה, וחובה להיות מאושרים. כאלה הם דודי. תן כבוד להם. הם אפילו לימדו אותי תפילה.

"אנחנו עמך, בני בריתך, בני אברהם אוהבך שנשבעת לו בהר-המוריה. זרע יצחק שנעקד על המזבח. עדת יעקב בנגד בכורך, שמאהבתך אשר אהבת אותו ומשמחתך ששמחת בו קראת שמו ישראל וישורון. לפיכך אנחנו חייבים להודות לך בוקר וערב, לשבחך ולפארך, כי אשרינו ומה-טוב חלקנו ומה-נעים גורלנו ומה-יפה ירושתנו..."

"תפילה יפה, לא כן ?

"גם עלי לחייך בשבת. אני מדגדת את עצמי, תחת בית-שחיי, כדי שאצחק. יפה הוא המרתף העגום שלנו, מלא מסמרים. בכל מקום מסמר. הגדולים לסימון הצרות הגדולות, והקטנים לצרות הקטנות. דודי הסוחר תקע אותם. ציפרניים עקורות—מסמר; אוזן קטועה—מסמר. מין בילוי הוא זה. נחמה שכזאת. המסמרים רבים—מספרם מתקרב למאה".

בבנת ננסית זו, שמישהו ראה בה את דמותה של כנסת-ישראל, מכירה במומה שיש לה, שהיא מכירה באסונה. היא מבינה שאסור ליהודי לטייל בחוצות ברלין. "אינך יודע כי בניו של העם הנבחר צריכים להישאר נחבאים וסגורים, בגלל החיות

שבחוף. הן בברלין זו הכל הפוך. האנושיים מאחרי סוגר והחיות מהלכות חפשיות", היא טוענת.

ומאחר שהיא משוכנעת כי הנצחון לצדה וכי אין למרתף כל תחליף, אומרת היא כמתגרה:

"אני מכוערת, לא כן?" שאלה והגישה את ידה הקטנה במחווה מרגש של קוף מתפנק.

"ענת ונטל את ידה ונשק לה.

הפרק נגמר ברגע שסולאל עומד ליד אשנב המרתף ולפניו צועדים המגפיים הגרמנים. הוא עטוף בטלית משי בפסי כחול, זו הטלית המצויצת שמקורה בעבר מפואר מוכתם ביגון.

ד

יפהפיית הנסרף הוא אפילוג של החמישיה, שעליה הצבענו בתחילת מקראנו. אילו זיקקנו את הרומן מיסודותיו היהודיים כי אז יכולנו להגיע, באמצעות כמה מוקדים מיוחדים, הבולטים ברומן, להגדרתו של רומן אוניברסלי. כאלה הם, למשל, הפרקים הדגים במבנה החברה המערבית ובגילויים של שנות ה-30, על רקע ההווה ותפיסת העולם של אז.

גם האהבה ביצירה זו שייכת לשנות ה-30. סולאל, כמובן, אינו מאהב מעידן-המתירנות, על אף הנימה האירוטית העזה המשוכה עליו. אם בשלבים הראשונים מופיע סולאל כדון-זיואן בהכריוו בראשית החיזור על ציונות נועזת כלפי האשה בה חשקה נפשו, בסופו של דבר עודנו המאהב הקלאסי המגלה אמונה באהבה ומתיחס בכבוד אל האשה אשר אהב. אפשר לומר שבדומה לאישיותו היהודית כך גם דמותו כמאהב מתפצלת בשלבה הראשון: ארבע אהובותיו של סולאל הן נשים נשואות, וכשם שהוא חומד אלוהים אחרים ועם אחר, כך עליו לעמול גם בכיבוש הנשים שאינן יהודיות, בהדחתן וניתוקן מצמידות לבעל, למשפחה, לאורח-חיים, למסורת נוצרית. הדמות של דון-זיואן היא כאן מעין דמות-מופת כמדריכה בעסקי-האהבה של סולאל:

מניין לו לדון-זיואן השגעון של הדחת נשים? לכאורה צנוע הוא ומעריך אך במעט אותם פירפורי-מיטה, שבעיניו הם מונוטוניים ופשוטים, ובעצם מצחיקים ממש. אבל יש בהם הכרח כדי שיאהבו אותו. כאלו הן: הדבר מוצא חן בעיניהן. ואילו הוא לאהבה הוא זקוק. ראשית, בגלל היסח-הדעת שבדבר, המשפיה את המוות... הוא נוקק לאהבת אשה כדי להסיח את דעתו ולחפות על המועקה. שנית, עידוד הוא מחפש. באהבה שהן מעניקות לו הן מנחמות אותו על שהוא חסר בני-אדם, ברגשים כדמותו וכצלמו. כזאת היא הגדלות, שאליה גלווית גברת-כבוד שבדידות שמה-שלישית, הן מנחמות אותו על שאיננו מלך. שהרי הוא למלכות נולד, מבטן-ומלידה וללא כל מאמץ. אין הוא מלך ואין בידו להיות למנהיג מדיני. הרי לשם כך עליו להיבחר על-ידי ההמונים, להיות דומה להם, אחד מהם. לא נותר לו אלא לשלוט על נשים. הוא יבחר בעדינות ובטהורות שבהן, שכן מה הטעם לשעבד טומאה?

(מתוך "יפהפיית הנסרף")

חוסר ההשתייכות ואימת המוות הנשקפת מאהבת-הפשרים צועדים יד ביד:

בושתי לזכות באהבתן הודות ליופי, יופי מרגש המרקיד את עפעפיהן של החביבות, אותו יופי מבחיל בו הן מסברות את אוני מאז גיל 16. הן תתאכזבנה כשצאהיה זקן או, מוטב מכך, כשצאהיה מתחת לאדמה בחברת השרשים והתולעים המתפתלים בדומיה. והן תמצאנה אותי עסיסי פחות ומתאים להן פחות... אורך זה, משקל זה ועצמות אלו אם שלי הם—הרי שהיא תהיה מלאך, בזירת-אהבה שלי, קדושה, אבל אם אינם מופיעים אצלי, אוי-ואבוי לי. אפילו אהיה שיא הטוב וגאון החכמה, כלום אוכל לאהוב אותה? אם אינני יכול להציע לה 150 ס"מ בשר, לא תלך עמדי נשמתה הנצחית. היא לעולם לא תאהב אותי בנשמתה האלמונית. לעולם לא תהיה מלאך, אף לא גיבורה המוכנה לכל קרבן.

בעצם הכרוזה זו יש משום כשלון-הדון-זיואניות. כדי להציג עצמו לראשונה זמן רב לפני שיחה זו הוא חודר אל חדרה כשהוא מחופש לזקן יהודי, חלוש ומסכן, כמבקש לומר: כזה אני, קבליני כך. ורק אחרי-כן הוא מגלה את יפי-העלומים שלו. ואמנם אהבתו של סולאל אל אריאן מתפתחת כאהבה שפל מערכת הטכסיסים והתח-בולות הדון-זיואנית מתמוטטת בפניה בהופיע כאן רקע הגותי, אנטי-דון-זיואני, המבוסס על הקיטוב שבין הערפיות שבאהבה לבין ביטוי תאוות-הבשרים. וכאן מצטט אלבר כהן את אמו:

אינני מלומדת כמורך, בני, אבל האהבה שעליה מסופר בספרים היא ממידות עובדי-עבודה-זרה. בעיני הריהם מתעתעים. הם מתראים רק כשהם מסורקים, לבושים יפה, ממש כמו בתיאטרון. הם אהבים זה את זה, בוכים, שטופים בתועבת הנשיקות פה-אל-פה. אחרי שנה הם מתגרשים. אם כן, היכן האהבה? נישואים המתחילים באהבה הם סימן רע. אותם מאוהבים אדירים שעליהם קוראים בסיפורים, אני שואלת אם יוסיפו לאהוב את המשוררת שלהם אם תהיה חולה, תמיד במיטה, והוא הגבר יהיה נאלץ לדאוג לה כמו שדואגים לילד. הן תבין אותי, דאגות אינן נעימות. ובכן, לדעתי הוא לא יאהב אותה עוד. אהבה גדולה, אם תרצה שאגלה לך, פירושה הרגל, פירושה ההוקין יחד.

תפיסה יהודית זו פוגשת באותה אהבה קיומית שאין הבדל בינה לבין גורל הבשר והגוף, ולו גם יהיה זה אכזרי ביותר. סארטר קורא לכך: "לאהוב את הגוף בדרך הנשמה ואת הנשמה בדרך הגוף". "אם תמות", אומרת אחת הגיבורות של סארטר לאהובה, "אשפב לידך ואשאך שם עד הסוף. לא לאכול, לא לשתות, אתה תירקב בורעותי ואני אוהב את הפגר. כי אין אוהבים כלל אם אין אוהבים את הכל".

אהבה זו, האחרונה בסדרה אצל סולאל, שתחילתה הרפתקנות קצרת-נשימה, נושאת עמה את כל האזהרות הציניות, את כל האַימות הפילוסופיות ואת כל שירת הבשרים החרוץ. הדבר קורה כמאליו, בשיאי האהבה הגדולים, אשר להם א. כהן מקדיש פרקים ליריים שאין רבים כדוגמתם בשירת-האהבה. כאשר מפטרים את סולאל מתפקידו הרם וגם אזרחותו הצרפתית נשללת ממנו, בגלל פעילותו בעניינים יהודיים ערב השואה הנאצית, ניטלת ממנו אשליית קיומו בתוך החברה. סולאל הגדול נשאר ללא מעמד, ללא אזרחות, ואת דרכונו הדיפלומטי מחליפים לו בתעודת-שהיה מניית הניתנת לחסרי-נתינות. אריאן, בתומתה ובהתלהבותה האירוטית, אינה מבחינה בדידות האופפתם. היא מנסה לחפות על גילויים הדוחים אותה, נזהרת מלהתעטש

ומעלימה גיהוקים ושיהוקים. אבל הטיולים, השיחות, הזכרונות, ההסתכלות באלבומים, הקריאה המשותפת, שמיעת התקליטים והטיולים לשפת-הים – כל אלה אינם יכולים לשמש תחליף לחברה. נסיונה של אריאן להקים מעוז קדוש לה ולאהובה עולה בתוהו. חייהם של השניים הופכים מסכת-חיים דלה ומסכנה. אין לאן ללכת, אין לאן לחזור. בשפתיים צרובות ומעלות-קצף היא רואה עצמה נישאת בסערת הוולט – תמירה, נרגשת, אשה אהובה, יפהפיית הנסיד, הנסיד שלה... "חפה לי, אמרה לו: הנה הוא בא, מלפי הנפלא, חייכה כאשר נכנסה לכנסיה. ואילו הוא שכב לידה, נישק את פניה הבתוליים, ואת ידה הצוננת והכבדה שמר בתוך ידו. הוא הביא אותה למרתף בו ננסית מבכה את מלכה היפה והגזוע, המבכה את בניו שלא הצליח להצילם, מה יעשו בלעדיו. ופתאום דרשה ממנו הננסית בקול רוטט לומר את הקריאה האחרונה, ככתוב, שהרי הגיעה השעה".

אנטון שמאס: אודבון, סרטי תעודה

לאורית הוז

1

האנפות החסידות והשקנאים—
אותם תירגמתי מאנגלית לערבית (ועכשיו
אני מעלה זכרם בעברית)—עומדים
מולי על השולחן. מקור
מול תרגום, מקור מול מקור.

ומביטים בי בחשד.

בפינה רובץ הבונה, מעיין במפת
המיתאר. לידו ענפים יבשים,
לבניית האביטאט.

2

שלמה, תיגוק השכנים, שוכב
באותה עת במיטתו. ששים
חסידות עומדות סביבו,
בידיהן רזבים דרוכים.
שלמה שלמה, אומרות לו,
תן לנו משנתך, אנחנו
כל-כך עייפות. והילד,
משעזם עיניו, רואה כוכבים.

3

בינתיים, הבונה שקוע
 במפוחיו. מה אתה עושה,
 הוא מהמהם, בדרך-כלל.
 אני סולל דרכים כל הלילה, אני
 עונה, למנוע התפשטות האש
 ביערות אהבותי.

4

מה הביא אתכם מצפון קנדה,
 אני אומר לשקנאים. ככה זה,
 עונים, אנחנו לא תלויים
 בטיסות-שכר. רק מזג-האוויר,
 בתנודות העונות, בעונות האהבה.
 והחיים, כפי שאומר הקריין,
 קצרים, העיקר הבריאות, אני אומר.
 אל תשקר, עונה זקן השקנאים,
 העיקר הוא למצוא מקום מתאים
 לקינון, שבו אפשר יהיה לגדל
 ילדים. עם זכויות-עולים, כמו
 בנאדם.

5

בינתיים, האנפות מאנפפות
 שיר-ערש קנדי, בליווי
 תרגום סימולטאני מדויק.

מרים יחיל: ערוגות

דנה התעוררה בבוקר, שמונה שנים לאחר ליל המוות, והנה אין היא אשה עוד. הידיעה היתה בה קודם שתפקח את עיניה, אבל הפחד בא עם מפת אור-הבוקר המתחכם לתריסים ורושם פסים נוצצים על שמיכתה וודאי גם על פניה פעורי-העיניים. עיניה היו מפולחות פסי האור המסנוור אך הפחד מנע אותן מלהתבונן בגופה. האמנם חל השינוי בגופה ממש? בקושי התאפקה מלהשפיל מבטה. לשמע צילצול בדלת התכווצו מעיה. "דואר רשום", נשמע קול הדוור. היא לא זעה. מה יהיה אם יראו אנשים מה קרה לי. הדוור שב וצילצל. היא לא הגיבה, עיניה תלויות בתריס, מאומצות עד סנוורים ממש. צעדיו נשמעו מתרחקים במורד המדרגות. שקט. שקט. קולות הרחוב מילמלו משהו מוכר וחסר-פשר מעבר לתריס. עיניה המיוגעות לא החזיקו מעמד עוד, פילבלו ונעצמו. חושך. במצב זה היתה מסוגלת לחשוב ולהחליט לגשת אל הראי ולראות מה בדיוק קרה לה. הרי אין מנוס מזה, במוקדם או במאוחר תיאלץ להכיר את דמותה החדשה. עליה להסתגל. קמה, מגששת, עד שעמדה מול הראי, בודקת בידיה כאותו סומא אם אמנם הגיעה אל יעדה. כן. זהו. כינצה עפעפיה בחזקה ופקחה עיניים.

בראשונה לא ראתה אלא צללית שחורה מנגד. ברכיה פקו כלשהו אבל עיניה הלכו והצטללו והיא הבחינה בפרטי בבואתה בראי. במבט חטוף קלטה את העיקר-גופה גוף אשה כשהיה. אמנם כבר זמן רב לא הסתכלה בגופה הערום, אבל חזותה הכללית היתה מוכרת. אולי זו מראת-קסמים המוליכה אותה שולל. בזהירות הרימה ידה ונגעה בבטנה, בחזה. זו באמת אני. גופה המתוח נתרפה ונינוח על רגליו. אם כך, הרי זה בפנים, השינוי. המנגנון המבדיל זכר מנקבה השתבש בה, כנראה, ויצא מכלל פעולה. המנגנון המפעיל את גירויי המוח המלבישים ומגעילים ומבשמים ומחייכים ומעפסים, ומבלבלים את אברי גופה של אשה ואת פניה, שותק בה. תחושות שניסתה להדחיק זה-מקרוב עלו בזכרונה. עכשיו הן מובנות. זכרה איך נלחמה בהן בשעתן, איך עיפסה ופילבלה בעוז לא משכנע על אפן ועל חמתן. עכשיו זה מובן. גם חרונה מובן. לא כואב, התפלאה. גם לא איכפת לי, בעצם, למרות שנבלתי, התנחכה. אם זה לא נראה לעיני, זה לא יסריע לאף אחד. רק ליזרם המסכן. איך ירגיש כשישפב עם משהו שכבר איננו אשה? אולי לא ירגיש. הוא ירגיש. והוא יסבול.

פניה בראי נפלו. צמרמורת עברה בגופה הערום ועשתה את עורה חדודים חדודים. פנתה להתלבש וזכרה את ימי נשיותה המובהקים. איך כלילה הראשון לאחר מותו, התעוררה בתחושה ברורה של גופו בתוך גופה. ידיה נישאו אז לאחוז בראשו,

וכשלא מצאו אלא את אוויר הלילה החם לפרפר בו התעוררה בבהלה ופרצה ביבבה של אכזבה גוראה—לא בשל כאב מותו אלא משום שלא באה על סיפוקה. אין ספק שאז עדיין היתה אשה. אָשרה וכאבה היו תוצאה ישרה של טובת גופה. היא זכרה את הולם־הדם בדרכי הבטן ואת היובש בפיה כזכור מראה רחוק, אבל הזכרון לא עורר בה התרגשות עכשיו, אף לא כל תגובה בגופה.

לאחר מותו כבר ידעה שלא תוכל לחסר עצמה, אבל גאוותה גברה על יצריה ובסופו של דבר התחזקה כלי־כך עד שמצב החסרון הפך מצב רצוי וממנו מיאנה להיפרד. ומה יהיה על יורם? אולי אפשר להסביר לו. מה, מה להסביר לו? הוא יסתכל בה ברצינות איומה ונעולה, או יפטור את הענין בבדיחה. והיה כי לא יצליח, ישאָנה אל המיטה להניס כל צל של ספק מלבה. הוא אמן ההדחקה, בזה תלוי קיומו וביכלתו זו תלויה שלוות גפשה הבטוחה מרע והמשעממת. אין מה להסביר. כבר היתה לבושה מכנסיים וחולצה, בלי להעיף אפילו מבט אחד בחלקי הלבוש שכיסתה במ את גופה. היא פתחה לרווחה את החלון. אוויר הרחוב היה חם ודחוס כאוויר חדרה. צופרים קצרי־רוח התנסקו מדי־פעם ובדרך־כלל מיהרו להיאלם דום. נערה הדוקה עברה תחת חלונה, כל אבריה שוקקים תנועה.

אם נשיות היא חושניות הרי שכל הענין פשוט מאד. בתום מצב החסרון היה מצב של שפע וחוש־המידה אבד לה כליל. במשך השנים נשחק האורגניזם מרוב שימוש עד שהיום חדל מלהגיב. הפך שריד מדולדל כגון עצם־הזנב או התוספתן, שרק אם הוא חולה או מבאיש זוכרים שהוא קיים. שנותיה האחרונות מרחפות כבנוזל לימפתי ואין היא רואה בעתיד אלא את המשכן בצלמן ובדמותו, ואין היא יכולה אפילו לשנא. תרה היא אחרי הרפתקות גוף ונפש ואינה מצפה לסיפוקם. ודאי יש דרכים לשוב ולהיות לאשה ככל הנשים, אם נשיות ומין אחד הם. להשתיל אורגניזם עם טראנזיסטורים. למען יורם המסכן.

קמה ויצאה. אף לא ראתה את פתק־הדואר שהודבק על דלתה במעוקם. בלכתה ברחוב לא שמעה עוד מילמול אלא רעש גדול ומכריע. פסעה מאחרי משקפ־שמש ועיניה במרחק. משהבחינה לאן הוליכוה רגליה עמדה מלכת. עומדת היתה בשערי בית־הקברות הצבאי. ממש גפלא. איזה אינסטינקט גאוני הביאני לבית־הקברות להעיר ולעורר בי את יצרני שגוועו.

מאז מותו לא באה לכאן.

נכנסה בצל שער־האבן החוּסה על העוברים בכיפת־ברזל מעוותת מעשה חושב, והלכה בשביל המוביל אל קברו. הלמות מקבות נשמעה למרגלות השביל. הלמות מקבות של סתתי המצבות בעבודתם. הם היפו במיקצבים בלתי־קצובים, אחד מהר, אחד יגע, איש כפי כוחו בצדו הנסתר של ההר, סמוך לשביל. גם מן המוות אפשר להתפרנס, אפילו בכבוד, במקומות־ינו. אילו ראתה את בית־הקברות מחלון של רכבת היתה חושבת שזו חממת־פרחים: חלקות־הקבר כערוגות קטנות, צבעוניות. זה הגן היחיד בארץ שאינו זרוע בקבוקים ריקים, קליפות ושאר עקבות בני־עמי. גן

יפה. המצבות השטוחות והנמוכות היטיבו להשתלב בנוף המלבלב, בלי להתבלט, בלי לנתץ את קווי-הראייה. כאן לא איש-הישר-בעיניו-יעשה כדרך קבלני הארץ, כאן הכל שווים לטעמו של המוות, והפרחים מתנשאים מעוצם חיותם. עצים תמירים הקיפו את החלקות והשבילים, יוצרים כיפות צל ומסתירים את ההרים. ירוקים כהים, בני 15, 20 שנה ויותר. תמהה אם גם בימי מלחמת-השיחורור התפנו לנטוע כאן עצים.

הלמות המקבות היתה עמומה ומתמשכת, ללא הד באוויר הצלול. בלכתה הבחינה בחפצים מונחים על כמה מן הקברים, ובסקרנותה קרבה להתבונן באותה חלקה. תיבת-מתכת וחלון לה וטבעת בראשה. הציצה בחלון: פנס, פנס הוא זה. אך לשם מה, מי בא לכאן בלילה? רוחות-רפאים. לא לשם כך, לא להאיר דרכם של המבקרים, יהיו אשר יהיו. וכי כמה זמן יהיה מאיר? על המתכת ראתה כתב: "מאָמא". אמו הביאה, אולי כדי להאיר לו לילה אחד בליל זכרון מותו עלי-פי המועד, כדי שייחם לו לילדה המת, וייאזר, ולו אך לילה אחד. קנאה קשה חילחלה בה וכינצה את זוויות פיה. קינאה באם שהקבר הוא לה ציון להיאחו בו. קינאה בלבנה שמיאן לשים קץ למעשי-אהבתו עם בוא הקץ והמציא לה מזבח.

היא הודקפה. על קבר בשולי החלקה ראתה אגרטל-מתכת שחור, מעשה-שבכה עדין וכבד-למראה ויפה-להפליא. כמה לגשת ולהביט בו ולפתע נדמה היה לה שמישהו מתבונן בה. פנתה במהירות, כמי שנתפס בקלקלתו. גנן היה משקה את החלקה שבטיראסה העליונה, אבל הוא לא הסתכל לעברה וממילא היה רחוק מפדי לראות במה היא מתבוננת. וכי מדוע יביט בה? כבר אינה מפלפלת ומעפסת בחלל העולם, כבר אינה ממלאה את תפקידה. שמא לא נאה לטייל מקבר אל קבר-אך הוא לא הביט בה. ניגשה אל האגרטל המפואר והרימה אותו מן הקבר. באמת היה כבד כפי שנראָה והריקועים הדקים שנרקעו בה כמו בלתי-אפשריים היו. העיטורים הובילו קווים מפותלים לצורות משוכללות, לא-אחידות, שקצותיהן התלכדו בעיקולו של האגרטל. בקרקעיתו היה חרוט עיגול וסביבו כתב-היא קירבה אותו אל עיניה כדי לקרוא-הוא נשמט מידיה ונפל על ערוגת-הקבר כשהוא שובר את צוואריהם העדינים של שלושה סייפנים ורודים ומפה שקעורית בעשב הרך. פגז. זה תרמיל של פגז. בכתובת על מצבת הקבר נאמר: "סגן יובל אור בן רחל ויעקב פוטר, נפל בשנת מילוי תפקידו והוא בן 20", ומישהו קישט את קברו בתרמיל של פגז שירו חבריו, או אולי תרמיל הפגז שהוטח בהם והרגו, את סגן יובל אור...

חשה שידיה רועדות כאילו נגעה בדבר-פיגול. היא כרכה אותן סביב גופה להשקיטן וניסתה לחשוב בלי התרגשות, עד כמה שאפשר. קדמוני מצרים היו טומנים עם החייל המת את נשקו-חרבו ומגיננו ופגיונו, שיתגונן בהם בעולם-האמת. הברברים היו מגיחים על קברות גיבוריהם את נשקו של אויב לאחר שהובס ודמם נוקם. והיהודים עשו שעטנז של דרכי אומות-העולם הנכחדות, והריהם מקשטים קברותיהם בשנת 1975 בתרמילי פגזים משל עצמם או משל אויביהם. עכשו ראתה שגם על מצבות אחרות ניצבים אגרטלי פלדה. מנהג מקובל, מסתבר. ומה חושב על כך יובל

אור—דעתו כבר אינה נשמעת. היא העמידה את תרמיל הפגו על מכונו, אוספת ידיה בחפזה. נשמה עמוקות. המקבות הוסיפו להכות שם באבנים. מכה, ועוד מכה. זר צבעונים אדומים וצהובים, מרהיבי-עין, נפרש לרגליה. אין צבעונים בקיץ, מאזן הביאו אותם? עברה מעל ערוגת קברו של יובל אור, נזהרת שלא להפיל את האגרטה, ורכנה מעל לזר עד שנגע אפה בעלי-הפותרת שהיו נוקשים למגעו. פרחי-פלאסטיק. דנה פרצה בצחוק מרוב הפתעה. פרחי פלאסטיק. המתיחות שמתח תרמיל הפגו בתוכה הופגה בפרץ צחוקה הפתאומי. הנה גם למתים מביאים את נפלאותיו של עידן הפלאסטיק, ללמדך איך יוכל זה ליפי הטבע—אינו נובל, אינו דהה, אינו דורש השקאה... בעיני רוחה קראה אותיות-ניאון בשמיים: "פרחי הפלאסטיק חיים לנצח. נוחה בשלום על משכבך ופרחי פלאסטיק לראשך". צחוקה פסק והיא הוציאה סיגריה מנרתיקה. הלמות המקבות של סתתי-המצבות היתה עכשיו עמומה ומרוחקת, כמיצעד רגליים רבות, מתמהמהות. הגנן ירד מן הטיראסה הגבוהה אל זו שמעל החלקה בה עמדה דנה והוסיף להשקות את ערוגות-הקברים. הוא הציץ בה במבט של חמלה שיגרתית. היא החזירה מבט, הניפה יד לשלום וחיכה. הגנן נבזר, צינור-ההשקאה נידלדל בידי ומימו נזלו על השביל המרוצף. השפיל עיניו ושב והרימן בחטף. מבטו היה תוהה ורוגז כלשהו, מוכיח. עכשיו נבוכה דנה. לא הבינה מה ראה לרגוז עליה וניסתה לשוב ולתפוס את מבטו לפייסו. אך הוא לא הסתכל בה עוד אלא השקה בשקדנות ערוגת-קבר, בתנועות חדות, גבו אליה. היא נחפזה לרמוס את הסיגריה. אולי אסור לעשן. אבל למה—ומה עשיתי? החזרתי לו מבט וחיכתתי. כן. מה לאשה הפוקדת קבר ולחיוך. איזו כסילות. אך אין-אונים היתה לעומת כעסו, לכן הורידה על עיניה את משקפי-השמש שהיו חבושות על ראשה והסתרה.

נעלבת עד עומק נפשה הלכה וירדה משם. בעיני עצמה היתה קשוחה. עלבונות מכוונים פגעו בה לעתים רחוקות בלבד. מין האדם הנוקק לעליבות זולתו אינו מסוגל להכאיב לה, אינו מתרחש בספירה שלה. הטעויות הקטנות, הפירושים המעוותים של זרים גמורים למחוזות ועירים שלה ולהבעות-פניה, הללו עלבו בה עד כדי בכי, ואותם לא יכלה לשכות. היו מצטברים לגושים עבים של כאב בתוך ראשה ובתוך בטנה. אולי גם הם תרמו לכך שאין היא אשה עוד. כמו גידול התפשטו בתוכה והתישבו בכל מקום פנוי, והרחם פנוי היה. ומכיון שלא נותר למנגנון הנשיות שבמוחה אורגאניזם לפעול באמצעותו, התנוון גם הוא ומת. איזה פירוש מפואר לחמלה-עצמית באנאלית. עמדה מלכת והביטה על סביבותיה.

עתה שניצבה לפני החלקות החדשות יותר, שהעצים שניטעו סביבן צעירים היו עדיין מלהסתיר את הנוף, נגלו לעיניה ההרים. ההרים הקשים שאהבה פעם נעשו זרים מחמת הינתקותה מעליהם. עכשיו היו צופים בה בטרוניה כבדה ובאין-אומר, כמו שהיתה אמה הנפגעת-תדיר מביטה בה, על שהלכה מהם וכינזה את זכרונם לצרור דפינייר כתובים. שמחה על משקפי-השמש שהיו לה למסתור מפני שחשה

בפרץ של רגשי-אשם והתנצליות עולה בגרונה ובעיניה, ובעזרתן מיהרה לחסום בעדו.

החלקה היתה מלאה. היא זכרה מדוע באה לכאן אז. סירבו להראות לה את גופו המת בנימוקים בלתי-משכנעים, ולבסוף הסתבר שפשוט נחפזו לקבור אותו ואת האחרים באישון-לילה, שלא יתגלה דבר המוות בראש-חוצות, לבל יילילו לפי שהקרב עודו נמשך. אבל הדבר נודע-עירו היתה קטנה אז- וחברתה אצה אליה בהאפלה מלשכת-המודיעין הצבאית והביאתה עם שחר במכוניתה העירה, כדי שתהיה בקירבתו אם חי הוא ואם מת. בסופו של דבר התירו לבוא אל בית-הקברות. כדי להגיע אל קברו, שהיה אז בקצה חלקה ריקה, עברו על-גבי קרש רחב שהונח על-פי בור ענק, מידותיו כמעט כמידות החלקה כולה. הוא הוכן לקבל את המתים הנהרגים עדיין אי-שם. היא לא יכלה להימנע מן ההירהור שמא לא הוא טמון תחת השלט הצהוב הנושא את סמל הצבא, אשר ננעץ כצלב קטום למראשות גל עפר. וכי היו עתותיהם בידיהם באותה קבורה לילית נחפזת, להתבונן גווית מי מגיחים הם היכן? היא שיערה שוודאי הניחום, את כל הצרורות הלבנים, ואחר-כך הלכו ונעצו את השלטים הצהובים. לא היה איכפת לה. מה-זה-משנה. לא היו כאן אז אותות ריצוף אלא אדמה מהופכת איומה שרבצה על החלקה כולה. צחנת מרחץ-פגרים. גם עתה חשה עצמה כמפקד המתבונן בשדה-הקטל בו שיפל את חילותיו. חשה אשמה על שום שראתה את השחורות האלו טרם בואן, וכאילו בזה גזרה את הגורלות במו-הירהוריה. אז היתה הצחנה קשה מנשוא. מישהו שורר בקול-יקולות "אל מלא רחמים", ובתוכה היתה הרגשת התרוקנות שעה שבני-מעיה התהפכו והיא מיהרה אל הגדר, נתקלת ברגבים התחוחים, והקיאה במורד ההר. גם אז הביט בה מישהו, כמו הגנן הזה, וכעס בעיניו.

אחר-כך השתתקו האנשים האפורים כעין הרמץ, פרושו והלכו. היא נשארה ליד השלט הצהוב והביטה בהרים. זה היה הרגע בו התחילה להינתק מהם. באותו מבט שלה הלכו והפכו זרים. עדים בלתי-רצויים. היא הצטערה בשם זכרונות אחרים, אך לא ניסתה לבלום את ההתרחשות. עיניה שבו להביט בתלולית-העפר. לא יכלה לדמות בעיני רוחה את גופו שם מתחת. צורך דחוף היה בה לראות בבירור דימוי כזה, כאילו בכך תלויה שלוות-נפשה, אך העלתה חרס. לעומת זאת פירפר תחת לבה לחץ חזהו, מתנשם, והיא הניפה ידיה לדחותו מעליה, אך לא נגעה אלא באוויר ואיבדה את שיווי-משקלה והתישבה על האדמה ששקעה תחתיה. נעצה ידיה בעפר הרך והעמיקה עד המרפק, אך לא נגעה אלא באבנים ורגבים. חזקה עליה הצחנה והיא קמה ושבה ריקם על-פי השביל המגשר על הכור המוכן, בזהירות, לבל יאבד שיווי-משקלה על-פי הקבר, ועלתה בשביל המוליך החוצה, יודעת שלא תבוא לכאן עוד. יודעת שנגור עליה שתחבוט באוויר עד שיגע מישהו בידיה.

עתה היתה החלקה מלאה כולה. מצבות-קברים אחידות וערוגות-פרחים כיסו את האדמה, שהיתה מהופכת ומצחינה. ריחות-גן מענגים נדפו חלף צחנת הפגרים מאז. חבור שהיה ריק נמלא כמה עשרות גופות ונחלק גם הוא לערוגות. עתה לא נבדל

עוד מן הקברים האחרים. החלקה היתה לבשר מבשרו המתפרק-בסתר של בית-העולמים. טריותה הצורבת חלפה. עתה היו צעירות ממנה מגיחות ממורד ההר, פעורות עפר תחוח וממתין. גם על קברו עלו דשא ופרחים, ועציצים שהביאה אמו. רגליה כאבו מרוב הליכה והיא יושבה על שפת-האבן של ערוגת-הקבר. בחטף הציצה על סביבותיה, לראות אם אין איש שיטור לה על שישבה, אולי בלא דרך-ארץ למת. מזור היה לחשוב על אישה ולומר "מת", אפילו במחשבה. המלה לא העלתה את האסוציאציה המתאימה. ההרים היו ורודים וצלולים מנגד. חרה לה על שאין כל רגש מתעורר בה לנוכת הקבר. מרוב פרחים אי-אפשר היה לגעת עוד באדמה. באצבעותיה מיששה את האותיות החרוטות על מצבת האבן עד שנטבעה מסילת הריצים בכריותיהן. לא-כלום. אפילו הזכרונות הגופניים שהיו עולים בה בהקיץ או בחלום לא עלו כאן. והרי באה לעורר את בשיותה, תחת שתחשוב על עצמה היתה חושבת עליו, על צעירותו שלא הספיקה, על ההחמצה האיומה שהחמיץ במותו. אילו חי היה, לפתע, הייתי מפצה אותו. לבה חיסר פעימה אחת והיא נבהלה לרגע כאילו ניצב מאחריה. שקר. אילו שב ורצה בי היום לא היה לי דבר לתת לו. כאילו כל השנים היינו נשואים ושקענו בשיגרה ובוקר אחד בבגרותנו הוא מבקש את להיטות נעורי. אין. איננה. חשבה על יורם בחשאי, כאילו הוא מאהבה שנתגלה קיומו לבעלה. חשה איך הירחוריה נסוגים, גרתעים מפני אישה-שהיה. גם אינני רוצה, היום. כבר אינני אשה, בכלל. אני מעורבת בסיגים זרים לו לגמרי. בושה בעצמה על שהיא מתגוננת כך מפניו וטמנה ראשה בין הפרחים שעל קברו. ריחם חדר בעד עיניה העצומות, עז, כריח-קטורת.

קבורה אחרת עלתה בזכרונה-מתים הרבה היו לה-קבורה שקראה דרוור לדמעותיה ועוררה בה התקוממות קמוצת-אגרופים וחרון אין-אונים. "מצאו את גופתו שלמה, יובש המדבר שמר עליה. והם כיסו אותה במעט חול מפני עופות-הטרף. ואת שעונו ודיסקיותיו הטמינו בחול עמו", סיפרה לה אשתו, מחוגי השעון שלא עמד סובבים בידה. והיא חשה בעלות הדם אל ראשה ובזרום החימה בעורקיה, והקשיבה, והשיבה, ולא אמרה דבר. עד שמצאו את גופתו היה מופיע בחלומותיה, ערום ופצוע, היפה בגברים שבחלומותיה, מתפתל בין צמחי-הבצה אל ההצלה. כחול גמיש וחזק שהמדבר לא יוכל לו. והיא, בחלומותיה, היתה מושה אותו משם ומרפאה את מדוהו, מתמסרת לתשוקתו הגדולה ומשיבתו לביתו.

לקבורתו נשאוהו, שלא כדרך החיילים, ללא ארון אלא בתכריכים בלבד. תבנית גופו המפואר היתה ברורה בתוך הבד. היא הביטה ממרחק, פנימה גואה בה ונשימתה כבדה, והיאות מדכאם, והידיעה שזו לה פעם אחרונה במחיצת גופו החלום מלבינה את פרקי-אצבעותיה המוחצות את עלי העץ שעליו נשענה. אשתו חיפשה את מבטה והיא הסירה את משפטי-השמש והחזירתו. ושתיהן ידעו שרעותן יעודה לגזוע כי המוות הזה יפריד ביניהן בגלל אהבתן. והן הוסיפו להתזקק זו במבטה של זו עם ששמעו את רגבי העפר נופלים ברפות על גופן, מדעת שאם תרפינה תתנפל זו אל תוך הקבר וזו אל האבנים. לבסוף היה מכוסה עפר, והיא שבה והרכיבה

את משקפי-השמש ובלבד נפרדה מחברתה.

עכשיו פקחה עיניה בתוך הפרחים, והעפר דיגדג בנחיריה וריחו טרי ולח. לא הרימה ראשה. שרשי העשב הסמוכים לעיניה נראו לה ענקיים כבעיני נמלה. את אישה שלה לא ראתה מת. לא הספיקה להיפרד מגופו, לא היתה לה קבורה להתוות בה סיום. אולי לכן נמשך בה מותו עד שהחלה למות גם היא, טיפסים-טיפים, ומות האשה בה הוא רק ההתחלה.

החזירו לה את צרור בגדיו. כאותו כלבלב מיהרה לרחרח בהם, אבל הם נדפו רק ריח של סבון-כביסה. גם את חפציו השיבו, ואת מכתביה ששלחה אליו. תרה אחר כתם, סימן, משהו מן המוות לפדותו מבדידותו, לקחת בו חלק עמו, אך לא מצאה דבר. מצאה שיי-בידוחים שקנו לו חייליו ליום-הולדתו, שהיו כולם זקנים ממנו בשנים רבות. את הכל ארזה בחבילה וטמנה בעליית-הגג. הלמות המקבות נדמה.

קמה לשוב לביתה ולא העיפה אפילו מבט אל ההרים. לצד השביל הראשי ישבו סתתי-המצבות וסעדו את לבם. כשעברה על פניהם הביטו בה בחמלה מלומדת, תוך כדי לעיסתם. אבל אחד לא הספיקה יראת המקום להסותו ופלט שריקת-הערכה חרישית. חבריו מיהרו להשתיקו מפני המקום ומפני אַבלה, אבל היא חיכה ובלבד הודתה לו, ובצאתה את השער המוצל הירהרה שאולי שטות גמורה הוא צערה מהבוקר על שאינה אשה עוד.

על דלת ביתה מצאה את הפתק שהשאיר הדוור. מכתב רשום ממשרד-הבטחון. ודאי הזמנה לאיזה טכס של הענקת אותות, או זכרון, או תפילות. מעכה את הגייר בידה, וכשנכנסה לביתה השליכתו לסל-הניירות.

גיל עשרוני: עונות הרמזורים

עונות הרמזורים, עונות הצבע
העובר, בריחת הזדמנויות.
את כחול המלחמה הנעלם
מחיתי מעיני, ובכל-זאת
איני יכול לראות דבר אחר
מעבר לפגיעה המתקרבת.

★

תמיד להיות בין הראי
ובין השעון,
מחזיר בלי רצון רבית של רגעים;
את בשר השיר כולו
הזמן נוֹשָה בי בצעקה.

★

נערחי גדלה בכאבים של בוסר;
בלילות כותב גופה טיוטות של אהבה.
בכל יום היא מחלקת עצמה לחלקים
בדרך הקשה.
שרשיה נשפחים מכבר
אבל לבה, שבוי חלומותיו,
מחזיר לה בכל יום ויום
הפתעות שבירות ולא נחשבות.
תמיד תמצא בעצמה
טעם חדש לכאב.

אלגיה

כמו חיה נכחדת וגדולה
 גופנו, שבע תענוגות מתים,
 נושא אותנו בזרועות קשות
 לתוך חלום ארוך וחד-סטרי.
 בקצה חיינו מנצנץ האור
 כמגדלור גואש, שבע אזהרות,
 ובמלכודת זמן עובר אבד
 לבנו הפעור לזעקה.

היקינתון

כל הלילה חרשה הלבנה
 מזימות עלוטות בעננים
 ובגננו הקטון
 התחפר היקינתון
 וכיסה עצמו בהסוואת עלים.
 ואז היו הכוכבים צונחים
 שטופים באור של זעקה:
 לא בגננו הקטון,
 כי בבשרנו יצמח היקינתון.

שמעון בלס : בעיר התחתית

אפשר בהחלט לסמוך על טעמה של יעל. החליפה הירוקה הולמת אותי. היססתי לקנותה אבל היא עמדה על דעתה, "עוד תראה שצדקתי!" עם העניבה האדומה זה לגמרי לא רע. אני מחייך לעצמי במבוכה כלשהי. בכל־זאת, חצי יובל שנים, חתיכת חיים! אבל אין לי ספק שיכיר אותי. יבחין אמנם מיד בשערות־השיבה שפשטו בראשי, בקמטים בזוויות עיני, בפרס העגלגלה התופחת לי זה כמה שנים, אבל נדמה לי שלא חל שינוי קיצוני בחזותי. עדיין שומר אני על הופעה מתקבלת־על־הדעת. לא אומר נאָה, אף שיעל אומרת לי זאת לפעמים, במיוחד בערבים שבהם אנו יוצאים לבילויים. היא מתרפקת עלי, מסמיכה את ראשה הקטן על חזי וממלמלת דברים יפים. יש שמביאה אותי במבוכה, כשאנחנו ברחוב או במבואָה של קולנוע או תיאטרון. סוף־סוף הרי הורים אנו לילדים גדולים. אבל אני נזהר מלפגוע בה וכורך זרועי בעדינות על גווה.

ודאי גם הוא השתנה. זוגיות משקפיו התעבּו, כתפיו השמוטות שמטו עוד יותר, אולי יש לו כבר קרחת. אבל החיוך שלו, צחוקו המתגלגל—לא, זה לא יכול להש־תנות! אפירהו ממבט ראשון. וכי אפשר שלא להכיר ידיד־געורים, העלם שפחברתו רקמת חלומות? הה, אולי עודו כותב שירים! יושב לשפת הנהר בלילות ומדקלם סונטות ליפהפיות־המים!

מוטב לקחת את המטרייה. סערת הגשם אמנם חלפה, אבל מי יודע! מעולם לא הייתי בקפה "הסירה". בעיר התחתית אני עובר רק כשאני מוכרח. בכלל, איזה מין רעיון להיפגש בבית־קפה זה? ומה־עוד בלילה גשום! תמיד היו לו רעיונות מטורפים. אקח מונית. הנהג יביא אותי עד פתח בית־הקפה ולא אצטרך לחפש בסמטות. כבר שמונה. יש לי בדיוק חצי שעה להגיע. זמן סביר בהחלט.

"יצאתי לפגישה עם ידיד ותיק. אספר לך בפרוטרוט כשאשוב. במקרה תמצאי גבינה צרפתית מהמין שאַת אוהבת. איך היתה אסיפת־ההורים? נשיקות!" ודאי תתפלא למקרא הפתק. היא בטוחה שתמצא אותי יושב מול הטלביזיה. פגישה עם ידיד ותיק, מה־פתאום! היי־הי. תחשוב לה מחשבות! לא, היא בוטחת בי. גם אני בוטח בה. יש בינינו הבנה מלאה. אנחנו משלימים זה את זה, כמו שאומרים.

שמונה, ואיילה עוד לא חזרה! אחר־כך אין לה ראש לשיעורים. פרשה זו חוזרת מדי יום ביומו ושום דבר אינו מועיל. אל יוסי אינני בא בטענות. כבר גבר, בגילו... הו־הו! כן, החיים היו אחרים, גדלנו במציאות שונה. מה יש להם לילדים עכשיו? ספורט? דיסקוטק, מסיבות־חברה? שטויות. אבל מי יודע, אולי הוא מתמזמוז עכשיו עם איזו נערה בפניה חשוכה! שיהיה לו לבריאות. לבחור אין מה לדאוג. אבל בחורה יפה... לא. איילה ילדה רצינית. היא לא תתן שישטו בה. היא גידעית, כמו אמא שלה. אבל יוסי דומה לי. ממזר כזה. איזה ברק בעיניים כשהוא רואה נערה

יפה, כאילו רוצה לטרוף אותה! הי-הי. הוא באמת כמוני. טרוף, יוסי, טרוף להנאתך, מגיע לך, בחור כארו, עד שתפול ברשת ולא תוכל להיחלץ! כמו אבא שלך, שנפל ברשת לפני עשרים שנה. עשרים שנה! קשה להאמין. עכשיו עומד אבא שלך מול המראָה ומסתכל בקמטים שלו. גבר בגיל-העמידה, מחצית חייו כבר מאחוריו. אבל אינו מתאונן. הוא אדם מאושר, כולם אומרים זאת. בעצם, מדוע לא? משרה גבוהה, דירה מרווחת, מכונות, מניות בבנק, אשה נאה. מדוע לא יהיה מאושר? מה חסר לו? הו, אני באמת נרגש, כאילו הולך לאיזו פגישה גורלית. אולי זה מה שחסר לי, ההתרגשות הזאת? מצחיק. טוב, די להתבונן בפרצוף שלי. צריך למהר. אספר ליעל על הכל לכשאשוב, גם על המחשבות האלו. היא תשמח.

הו, קר. הרוח אמנם חלשה, אבל הקור חודר לעצמות. ואני יצאתי בלי מעיל. התרגלתי שלא ליטול את המעיל, הרגל של נהגים! אין דבר, תיכף תעבור מוגית. מה יש, קצת קור לא יזיק. התליכה נעימה דווקא. בעצם, אני ממעט בהליכה, ורביב תמיד מקנטר אותי: "עוד תתרבע מרוב ישיבה!" הוא עושה איזה ששה קילומטרים ברגל בכל יום. "הגוף דורש תשומת-לב, הוא לא רק מכונה לעיכול!" אבל אינני מזניח את גופי, להיפך—אני מתעמל כל יום בבוקר, הולך לפריכה פעמיים בשבוע, גם אינני יושב כל היום ליד השולחן. מה-פתאום מכונת-עיכול? הגוף שלי מכונה משומנת היטב!

הסערה באמת חלפה, כנראה, אבל השמיים מעוננים. אין נפש חיה. ואיילה עדיין לא חזרה! אינני יודע אפילו לאן הלכה. יצאה בלי להגיד מלה. כל שאלה מקפיצה אותה. גיל כזה, ובכל-זאת. עם יעל היא פתוחה יותר, ליעל יש סבלנות ותבונה. "אתה לא משוחח עם הילדים", אומרת לי, "אף פעם לא יושב בחברתם!" לשבת בחברתם? עם יוסי דווקא אני מסתדר מצוין, הוא מבין אותי ואני מבין אותו. אבל איילה זה משהו אחר. היא בחורה, ועוד סגורה כל-כך! "למה אתה לא מספר להם על הילדות שלך?" הילדות שלי! איזה ענין יש להם בילדות שלי? פעם ניסיתי והם צחקו. זה נראָה להם מצחיק. ילדים מתעניינים בילדות שלהם ולא בילדות של הוריהם. הילדות שלי זה עולם אחר, עולם רחוק. הם לא מסוגלים לתפוס אותו. כאן, בצומת, הרוח מתגברת. יש הרגשה כאילו גשם עומד לרדת. טוב שאת המטריה לא שכחתי. אני רואה אנשים מכורבלים במעילים. מישוהו עלול להכיר אותי. שמונה-ורבע כבר. אם תעבור מוגית עכשיו, לא אאחר. לא רוצה שאלות, לא רוצה שיראו אותי. הנה מוגית! לא, יש מישוהו בתוכה. כאן כולם מכירים אותי. האנשים סקרנים. מכונות מתקרבת. כאילו עומדת לעצור. באמת עוצרת! הו, לא! אתחיל ללכת, אעמיד פנים שאני הולך לאיזה מקום. "טקסי!" כן, הוא פנוי. "טקסי!" הוא עוצר. "תסחובב בבקשה!" לא אאחר. לא איכפת לי אם ראו אותי. אני אדם חפשי ויכול ללכת למקום שאָרצה ובשעה שאָרצה. אני יכול גם לצאת בלי מעיל. זה ענייני שלי.

"לעיר התחתית, בבקשה". עכשיו ודאי לא אאחר. ואם קצת אאחר, לא גורא. מוטב, בעצם, שלא להגיע ראשון. וכשאכנס אמצא אותו יושב. אכיר אותו מיד. סאמי! ונפול איש בזרועות רעהו. איוו הפתעה, איוו הפתעה! "אני רוצה לקפה 'הסירה'".

"הסירה'?"

"כן. אני לא יודע איפה זה".

"יש שטפון".

"העיקר שנגיע, אני סומך עליך". ידעתי שבערב כזה לא כדאי לקחת את המכונית. עוד חסר היה לי להסתבך בסמטות! המכונית יורדת במהירות. הפביש יבש. הלואי וההפוגה תימשך. "איוו סערה היתה!"

"זה עוד לא נגמר. החזאי אמר שהגשם יימשך".

"כן? לא שמעתי".

"אצלי הראדיו כל היום פתוח".

"אתה חוסך לעצמך קריאת עתונים".

"תתפלא, שני עתונים לפחות אני קורא בכל יום".

רוצה לעשות רושם. שני עתונים! אני בקושי קורא עתון אחד. בריפרוף. לחדשות מאזין בחצי אוזן. הרי חוזרים עליהן בכל שעה. "לי אין זמן להאזין לחדשות".

"לחדשות אני מאזין רק בעבודה. תגיד למה? כדי לא לשמוע את הפיטפוט של

הנוסעים!" הוא אומר בנעימה של חשיבות. "מתישבת על-ידי איוו אשה עם חבילות

וסלים, מתנשפת ונאנחת וחושבת שאני רק מחכה לשמוע את התלונות שלה על

המחירים, על העירייה, על המשטרה, על הצבא, ועל מי לא! ואני מה אני עושה?

מסובב את הכפתור ככה שהיא לא תעז לפתוח את הפה!" הוא פורץ בצחוק ומסתכל

אלי. "עד שמישהו מאחורי מבקש להנמיך".

"ואתה מנמיך?"

הוא מסתכל נכחו ומחריש.

הירידה בעשית תלולה יותר. הוא פונה שמאלה. הרחובות צרים ושוממים. "אנחנו

מגיעים", אומר ומסתובב שוב. כאן כבר חשוך. הפנסים אינם דולקים. "בגלל הסערה",

אומר הוא כיווד-דבר. הוא עוצר. "והו, כאן".

"מה? הגענו?"

"הלאה אי-אפשר. הרחוב מוצף".

"ואיך אני אכנס?"

"מצטער, לא רוצה להסתכן".

"אשלם לך!"

הוא צוחק.

"אבל איך אכנס!" אני מפגיע.

"יש שביל-עפר, הנה שם, אתה רואה? הוא גבוה ולא מוצף. אחרי-כך ימינה, וכבר

אתה בבית-הקפה. תראה את השלט המואר".

"אבל אני לא מכיר את המקום!"

"אין מה להכיר. אתה נכנס בשביל הזו ואחר-כך ימינה. זה הכל".
 הוא לוחץ על כפתור המונה. נראה שאבוד. "זה באמת לא רחוק?"
 "חמש דקות וכבר אתה שם".
 "לא הבאתי מעיל. זה באמת טיפשי". הוא מצחק ומסתכל אלי. כבר שמונה-וחצי.
 אין בריה, צריך לשלם ולרוץ. אני מקווה שאמצא. "ואיך אחזור?"
 "אתה רוצה לחזור?" הוא מוסיף לצחק.
 מה מצחיק אותו? שיצאתי בלי מעיל? המים בכלל לא גבוהים, הוא יכול להיכנס
 כמו-כלום. "זה בסך-הכל שלולית, אתה קורא לזה שטפון?"
 "אדוני, זהו. אני לא זו אפילו מטר אחד".
 לא צריך. בלי טובות. להתווכח עם נהגים? קח את הכסף שלך ולך.
 "אתה עולה בשביל הזו והראשון ימינה. שלא תמשיך ישר, אחרת תסתבך. הראשון
 ימינה. יש לך אולי מאה מטר בסך-הכל. ואין גשם".
 "בסדר, בסדר. שלום".
 "בהצלחה, אדוני!" הוא פורץ בצחוק פראי, כמו שמח לאידי. גס-רוח, סע-לך
 כבר! אסתדר בעצמי!

אין מדרכה, אבל בשולי הבצה נותרה פיסת קרקע חלקלקה. בצד השני מגיעים המים
 עד פתחי הבתים. אם המגוול הזה לא שיטה בי, אגיע בשלום עד השביל. אני נאחו
 בקיר הרטוב ונשען על המטריה. אי-ככה מתרגלות עיני לעלטה. את קצה השביל
 אני רואה היטב. כנראה מגיע לשם אור ממקור כלשהו. סאמי ודאי מחכה. איוו
 בדיחה בלתי-מוצלחת לגרור אותי לכאן! תמיד היו לו רעיונות מטורפים. רק חסר
 שתיפתחנה ארובות השמיים. הכל מוגף ונעול. החשיכה זירזה את הדיירים לעלות
 על משכבם. בבוקר יפתחו את התריסים וישקיפו בעיניים תפוחות אל הבצה המזוהמת.
 יכואו סבלים וישיטו אותם בתלת-אופניים. מראה מרהיב. ונציה. ונציה תחתית.
 תחתית הפרך. תחתית ההוויה. תחתית התודעה. הו, עולם בלי תחתית מוט ימוט.
 אני שומע יללת חתול. נלכד המסכן בפתח בית או על אדן חלון, או אולי בפח-
 אשפה שהפך סירה שעלתה על שרטון. חתול בודד ומבוהל, הנפש היחידה אחרי
 המבול. נפש עלובה המבכה את החורבן. יללה אחת ארוכה ומתמשכת, דקה וחרישית,
 מתחבטת אל כתלים אטומים, אובדת בחשכה. העכברים טבעו והתפגרו. כלבים אין.
 נמלטו למקומות-מבטחים, נאספו אי-שם בין רגלי בעליהם, אצל תנור מוסק. מתעצלים
 אפילו לנבוח. על מי לנבוח? על הגשם, על הרוח, על ריבון-העולם? על הירח
 שאיננו? חתול אחד המבקש על נפשו ואין שומע. ואדם אחד, צמוד לקיר, נשען
 על מטריה ורגליו בוססות במים. איננו מילל, אינו מלין, אינו משווע לעזרה. איש
 אינו יודע שהוא נמצא במקום הזה, איש אינו מצר עליו. יכול הוא לטבוע בבצה,
 יכול הוא ליהפך לנציב-מלח. הבט אחורה, הבט קדימה, שא עיניך אל השמיים
 הכבדים, עוד-מעט ישפכו עליך אש וגפריית. הבלים. מחשבות-סרק. אתה בודד וחפשי
 להעלות בדעתך כל מחשבה מטורפת. הבדידות היא חופש. אבל לא חופש כזה אני

מבקש. לא, לא חופש אני מבקש. אני רוצה להציץ לתוך עולם שירד במצולות. אני רוצה לשוטט עם סאמי בדרכים, לשבת לשפת הנהר ולהקשיב לשירתו הרוטטת. לדת למים ולשחות בתוך בזהק השקיעה אל המרחבים.

הנה השביל. שביל תלול של בוך ורפש. אני צריך להיאחז בשתי ידי בקיר. רגלי בוטשות ומחליקות. הבוך כבר חדר לנעליים. אור קלוש מגיע מצד ימין. אולי מבית־הקפה? מראה מטופש יהיה לי כשאפנס. סאמי ימחא כפיים, כדרכו. ניצח. הביא אותי לכאן כמו שידע לגרור אותי לכל מקום. סאמי, סאמי, איזו מין בריה אתה!

בפרדס שקעו רגלי בבוץ והייתי תקוף־פחד. "יש חזיר בפרדס", אמרה לי. השומרים מזהירים מן הכניסה אל מעבר לתעלות. החזיר רואה רק לפנים, היא אמרה. עצם יש לו בצוואר ואינו יכול לסובב את הראש, אם יסובב אותו בשעת בהלה העצם נשברת והוא מת. "צריך להבהיל אותו", אמרתי. "אבל אז הוא יהיה תוקפן ומרושע". "בקפוף על עץ", אמרתי. היא נשאה אלי את עיניה השחורות ואמרה בקול רוטט: "מחשיך, אנו אבודים". "אולי בקרא לעזרה?" הצעתי, "השומר ישמע אותנו". "גם החזיר ישמע אותנו", אמרה ונצמדה אלי. "אתה מפחד?" "אני כועס על סאמי", אמרתי. "מסכן", אמרה. "הוא לא מסכן", התנגדתי, "החזיר כבר טרף אותו". "לא. החזיר יטרוף אותנו!". היא עמדה מלכת. "לא רואים כלום", אמרה, ונשימתה ליטפה את שפתי. "אני רוצה לנשק אותך", אמרתי. "עכשיו אין לי ברייה", השיבה. "בואי נשב על שפת התעלה, נחכה לשומר". "חבק אותי", ביקשה, "קר לי". "אני רואה ניצוצות מרחוק. זה ודאי הפנס של השומר". "לא", אמרה, "זה צבוע".

לא צבוע, אמרתי לה, לא צבוע! זה פנס, פנס של סירת־דייגים ואורו מפזז על הגלים. הדייגים אנשים אמיצים, הם יעלו אותנו אל סירתם ונשוט עמם אל האיים שבמפנה הנהר. שם אין צבועים, אין חזירים, אין תנים. איי־חול קירחים שהמים מכסים עליהם בעונת הגשמים. גם ציפור לא תצייץ, ואנו גדליק מדורה ונצלה דגים מתובלים שריחם משכר. הדייגים אנשים בודדים, שירחם נוגה וקולם ערב בדמי־הליל. בבוקר משפמים לשוק עם שללם, חולפים בסמטות, מחזורים על הפתחים.

לא, לא דגים ביקשתי, אני אומר להם. את סאמי אני מבקש. ראה אותו מישוה מפם? הוא עובר מכאן בדרכו לבית־הספר, אינו משתהה אצל התגרים, אינו שואל למחירי הדגים. סאמי אינו משורר השווקים, הכרך הדחוס ומאבק העמלים. סאמי משורר המים והשמיים והדממה.

ריח עובש ושתן־סוסיים. הבוץ כאן מרוקע ברגלי ההולכים, סמיך ורך. אור בין־ערביים דולף מבעד לצהרים שבתקרה המקומרת. יוגים הומיות שבות אל קנן בחגווי האבן העתיקה, אפרוחים סופקים כנפיהם הזעירות ותוחבים מקורם למקור אָמם. הפנס משתלשל מתחת הקן, עתיק אף הוא ומאובק, ואהילו מכוסה שכבה עבה של לשלשת יבשה. עדיין לא האיר, אבל הירקנים כבר הדליקו את נורות־החשמל הגדולות ובארוץ טובלים תפוחים סמוקים ואגסים צהבהבים, רימונים ותפוזים ואשכלות תמרים

נוטפים דבש. והתגר נתלה בידית-נחושת מבהיקה אחוזה בשרשת-ברזל היורדת מן התקרה, ונע כמעופף על-פני התיבות הגדושות הסדורות בצפיפות בחזית החנות. גוויות כבשים תלויות באנקולים והקצב חותך בהן בזריזות, בסכיניו החדה, משפר עצמותיהן בגרון על סדן-העץ העבה, הספוג דם קרוש. נשים ממשמשות ומרחרחות בפשר, אחרות מהפכות ביגית הקרביים והלבבות והקצב עומד עליהן ומזרז. נר-שענה באורך קומת אדם, עבה ומעוטר כתובות במי-זהב, מרקיד שלהבתו על פני הרוכל הצמוקים והמחוטטים. נרות רבים תלויים בפתילם לאורך הקירות ומשתלשלים מן התקרה, צהובים, אדומים, זהובים, לבנים, חרותים קווים מעגליים ואותיות. על מדף נמוך ערוכים נרות-נשמה צמודים אל פיסות סנסנים. תמרות עשן מדמיעות את העין והניחוח חודר לנפש. אני רואה אותם שטים על-פני הנהר ושלחתם מפזות באור השקיעה. מתנדנדים הם כמרחפים בין הגלים, כנשמת המת המרחפת על-פני היקום. שלהבת זערערה דועכת ומתאוששת, נאחות בחוט דק של חיי-שעה. ועיניים דואבות צופות בה מן החוף ושפתיים צפודות לוחשות תפילה. ריבון-עולם, רואה-כל ושומע-כל, ריבון-עולם, רב-חסד-ורחמים. והשלחת מחוללת את מחול-המוות על הגלים.

הקונים נחפזים לסיים קניותיהם והתגרים נחפזים למכור את מרכלתם. בחוץ עוטים הבתים ארגמן, אך במרומי התקרה המקומרת שוכן כבר הלילה, וזחל על-פני הכתלים המבוטבטים והבלים מזוקן. במבט-לאחור נראה השוק כמנהרה המפליגה לתוך הרי-חושך, הומה בני-אדם מצעקים ונחבטים זה בזה כנחיל-נמלים שפקדה אותו הסכנה. פירפורי-גסיסה בטרם חדלון. בעוד שעה ידום השוק וימות.

לטיף עומד במקומו שבשער הח'אן. מיום שעמדתי על דעתי הוא שם. דורות חלפו והוא שם. אינו מזקין, אינו משתנה. למרגלותיו ומאחרי גבו, ספרים ישנים בכריכה קשה וספרים חדשים בעטיפה צבעונית, אלה מונחים על הארץ ואלה תלויים על חבל המשוך על פני האבן העתיקה של חומת הח'אן. נצר לגזע מופלא, כמו קם ועלה מבין הדפים הצהובים כשליח ההיסטוריה אל הבריות. הוא גוחן על ספריו, מלטף אותם בחיבה ונושא דברו אל בן-שיח המודמן לו בכל שעה משעות היום. דבריו שנונים וסבוכים, יונקים חכמתם ממאות הספרים הממלאים את חיי. לטיף אדם שהזמן שכח אותו, העמידו אצל שער הח'אן וחלף על פניו. החיים זורמים לנגד עיניו קצרות-הראי והוא, גבו אל החומה, צופה בתהפוכות העתים.

"לטיף, אני אומר לו, "אתה זוכר אותי?"

הוא מושיט ידו ללחיצה אדירה המפוקקת את אצבעותי. "תבורך בשעת-ערב זו. דרך ארוכה ומיגעת עשית!"

"עברתי בשוק ואמרתי, אבוא לראות ידיד יקר."

"אין עוד ידידות בעולמנו", נאנח לטיף.

"ואתה כאן, בין הספרים?"

"אין קונים לספרים", נאנח שוב ומבטו מושפל אל ספריו המיוממים.

"הבריות להוטים אחר תאוות גופם וזונחים את צרכי הרוח", אומר אני.

"מקור הסכנה בחוסר האיוון בין החולף והקיים", אומר לטיף בקולו המתכתי. "אם תזווג שני גורמים חולפים לא תשיג גורם קיים, אבל אם תזווג שני גורמים קיימים תחולל שואה. סוד הבריאה באיוון".

"איש חכם אתה, לטיף", אני אומר.

"ואתה למה באת?"

"את סאמי אני מחפש".

"סאמי עקר עם העוקרים".

"סאמי לא יכול לעקור. הוא כותב שירים, יושב לשפת הנהר".

"נישא על כנפי השיר".

"הוא כאן, לא זו ממקומו".

"רק אבן אינה זוה ממקומה".

"סאמי אינו אבן! הוא חי-וקיים!"

"אין קיים זולת המוות".

"סאמי חי! הוא חי!"

"החיים נוזנים מן המוות, בני-חלוף נוזנים מבני-קיים".

"כולנו בני-חלוף, אבל סאמי עודו חי. הוא מחכה לי בבית-קפה!"

"השרב מתעתע בתועים".

"לטיף, עזור לי למצוא את הדרך לבית-הקפה!"

"כל הדרכים מוליכות אל בית-קפה".

"אני רוצה אל קפה 'הסירה'!"

"הסירה הפליגה עם העוקרים, הסירה המריאה עם העוקרים".

"אתה מטורף! נטרפה עליך דעתך מרוב קריאה בספרים!"

לטיף אוחוז בי ומטלטל אותי טלטלה עזה, פיו פולט דברים בלתי-ברורים ופניו מסמיקים ותופחים. אני מבקש להיחלץ, צועק לעזרה ונמצא מתגלגל על הארץ המרופשת וצחקוק של לטיף מלוא אזני. אני תר בעיני סביבי ומגלה שהשוק כבר התרוקן וחשכה שורה בו. אי-משם מזדחלת יללת תחול. אולי נלכד בין פתי-האשפה, אולי נשכח מאחרי תריס מוגף. יצור בודד ומבוהל המשווע לעזרה. לא אני שיוכל לעזור לך, לא אני. בודד כמוך בליל-סערה זה, בעיר שוממה בה פזורים זכרונותי כמצבות. מי יאיר דרכי באפלה הזאת? מי יוליכני אל מחוץ-הפצי?

אני זוכר מסעדה בצלע המזרחית של חומת הח'אן אליה סרתי בשכבר-הימים. בעליה איש שמן ושתקן, יושב אצל שולחן זעיר ומשגיח על עבודת המלצרים. בקול חרישי הוא מברך את הנכנסים ואת היוצאים, ידו האחת אוחות בשק-מטבעות עשוי בד לבן שהשחיר והשנית שקועה בתוך השק ומצלצלת בהן בלי הרף. אינני רואה אותה עכשיו, אבל הסימטה מוארת ודמויות חולפות בה ביעף תחת גשם-זלעפות. המכנסיים תלויים עלי כסמרטוטים והרוח עושה את בשרי חדודים חדודים. אני רץ לעבר בתי-הקפה, אור צהבהב משתפך מחלונותיהם ומתפלש בבוץ. אנשים חומקים ונעלמים בבתיהם. מישהו מגיח למרפסת ומסתכל לעברי. זה האיש שיעזור לי, יכניסני תחת

צל-קורתו, ישקני כוס תה, ישיב על שאלותי. אני רץ אליו ואינני מגיע, רגלי בוססות בשלוליות, נשמתי נקטעת, אני רץ ואיני מגיע. הדרך רצה אתי, מקדימה אותי.

"בוא הנה!"

בפתח הבית היא עומדת, כשתי פסיעות ממני, סיגריה בידה.
 "את כאן?" פורצת מפי השאלה.

"מחכה לך", היא משיבה. את פני היא מנגבת בממחטה והיא מציפה אותי ניחוח מתקתק.

"אבידתי את המטריה", אני אומר כמצטדק.

היא מוליכה אותי בפרוודור טחוב ואפלולי שעשן קטורת מתאבך בחללו. כורכת זרועה על שכמי וריח גופה חודר לריאותי. הריחות מתערבבים ומביאים עלי סחרחורת.
 "אינני חש בטוב", אני אומר ומאט צעדי.

"הצטננת", היא אומרת בקול מצריד. שן-זהב מנצנצת בפיה וריח עשן דבק בנשימתה.

"נרטבתי", אומר אני, מובס ונלעג בעיני עצמי.

"אשקה אותך משקה חריף, ויטב לך".

אני נחנק בחיבוקה, אבל אינני מבקש להיחלץ. חום גופה גוסך עלי קהות-חושים נעימה ומלבה בי יצרים. קולו של זמר המקונן על הלילה נגרר אי-משם. אנו חולפים על-פני דלת פצויה שצחקוקים חרישיים עולים מבעד לה. "חשוך כאן", אני אומר.
 "יש הפסקת-חשמל בגלל הסערה".

עומדים אנו מול דלת ומיטיבתי הודפת אותה ומציתה גפרור. גרם-מדרגות של עץ גללה לעיני, אך פרץ-רוח מכפה את הגפרור. "עלה בזהירות, השלבים צרים", היא אומרת ועולה לפני. הסולם חורק ומתכופף תחת כובד משקלנו. פיסת רקיע גשקפת מבעד לסוכך והמפול הולם כמבקש לדכא את הגגות השטוחים הנאחזים זה בזה. צריח נישא מרחוק אל לב השמיים. היא פותחת דלת ומושכת אותי אחריה. בטבור החדר כנון של גחלים, המפיץ סביבו מעגל-אור מסתורי. שוב היא מציתה גפרור ומסמיכתו אל גר העומד על שידה. "עכשוי תתחמם ותרגיש טוב", היא אומרת בחיוך מלבב. שטיחים מרופטים מכסים את הרצפה, שטיח אדום עוטה דרגש בירכתי החדר. "פשוט בגדיך הרטובים ושב ליד הכנון", היא מוסיפה בנעימה מצוהה.
 היא חותה את הגחלים ומרססתן בגרגרי-קטורת. עשן ירקרק וסמיך מיתמר ואוהם נשימתו. להבת הנר מפוזת בטירוף. הכל מרקד לעיני ונוסך בי תחושה של חלום. מבעד לאובך העשן, חיוך של תבונה ורוך על פני האשה. "נעים כאן", אני ממלמל בהוקרה.

"תיכף יהיה לך נעים יותר", היא מצרידה בקולה החושני. מפשילה את השטיח העוטה את הדרגש ומוציאה כד-חרס שכוס-מתכת לבנה מגובעת עליו. "זה ייטיב לך", היא אומרת במזגה לתוך הכוס.

בשקיקה אני גומע, אבל המשקה צורב את גרוני ופושט בי כלשונות-אש. "זה טוב",

אומרת היא, ואני מנסה לחייך מאין בי נשימה לענות. "פשוט את בגדיך ושב על-יד הכנון", היא חוזרת על הוראתה.

אני פושט את חליפתי החדשה וקורס ליד הכנון. שלהבת הנר מכאיבה את עיני, אבל אינני יכול להמיש מבטי ממנה. אני רואה את הנר במלוא הדרו מבעד לעשן הסמך, מבעד לערפילי הסתיו הרובצים על הנהר. נר בודד וצמוק הזוהר בים החשכה, לא להאיר אלא לשאת תפילה. אני רואה אותו בבטן המערה החצובה בסלע ההר, מגפף בחושניות את פניהם הסלעיים של הלוחמים, עד אילם ועצוב לשבועה הנוראה. "שוב לא ניפגש כאן", אמר חמיד ולחץ את ידי הנוכחים; "ניפגש אולי שם", הוסיף, בחיוך שאור הנר סר ממנו כמו חרד מנוקשותו. הכל ידעו משמעה של המלה "שם", והכל היו מוכנים להיפגש שם, לדעוך שם. השפלתי עיני אל הנר המזיל דמעותיו הלוהטות על פני הסלע הצוננים. אתה בודד ומיותר, אמרתי לו, איש אינו זקוק עוד לאורך ומקץ רגע תמות בנשיפה.

"טוב שבאת אלי", שומע אני את קולה כמו בא ממרחקים.

"אני זוכר עכשיו הכל".

"הזכרון לעולם אינו מזיק".

"את גררת אותי פנימה וסגרת את הדלת. את גוננת עלי מרודפי, הצלת אותי מידיהם!" אומר אני בלהט ומושך אותה אלי. "אני חב לך את חיי, בזכותך לא השליכו אותי לשם!"

"אתה מחפש מישהו", אומרת היא בנעימה קשוחה.

"מצאתי אותך".

"לא אותי חיפשת".

"אני מאושר שמצאתי אותך. עכשיו אני זוכר הכל!"

"חיפשת את סאמי".

"סאמי געלם ואיננו".

"הוא לא יכול להיעלם, איש אינו יכול להיעלם".

היא נחלצת מאחיזתי וקמה אל החלון. מסירה מעליו פרגוד כבד ומתבוננת החוצה.

"הוא מחכה לך", היא לואטת כמו לנפשה.

"איש אינו מחכה לי", משיב אני באדישות.

"הוא קבע אתך פגישה".

"בקפה 'הסירה'", אבל הסירה כבר הפליגה".

"הוא משתומם על שעדיין לא באת".

"באתי אליך".

"אני רואה אותו".

"את רואה אותו?"

"הוא מחכה. בוא תראה".

אני קם וניגש אליה. מבעד לזוגיגית הרטובה נשקף אולם בית-הקפה הריק. סאמי יושב בפינה וקורא בעתון. סאמי ולא אחר. במשקפיו העבים, ברעמת ראשו הפרועה.

"הוא לא השתנה", אני אומר בהתרגשות.
 היא מושיטה לי את הבגדים ועוזרת לי להתלבש. "רק אתה השתנית".
 "כן, רק אני".

"אני אסתכל בחלון", היא נושקת לי על מצחי.
 בסולם־העץ אני יורד והנה אני בפתח בית־הקפה. אבל סאמי איננו. במקומו יושב
 איש בגיל־העמידה, לבוש חליפה ירוקה ולצווארו עניבה אדומה. אין איש באולם
 מלבדו. "סאמי!" אני קורא ומבקש לשוב על עקבותי.
 "אל תלך", אומר האיש בקול מצווה וחזותו אומרת אדנות ובטחון.

"איפה סאמי? לאן הלך?"

"הוא לא הלך, כי לא היה".

"בוה הרגע ישב במקומך! אני מחפש אותו בכל מקום! אמור לי לאן הלך!"

"אתה אינך מחפש אותו".

"רק אותו אני מחפש!"

"לעולם לא תדע למצוא".

"מי אתה?"

"מה שאתה מחפש חבוי במעמקים".

"אתה מטורף! אתה שיפור מטורף!"

אני פונה לצאת ומבטי נופלים על בבואתי הנשקפת במראה שליד הפניסה. אני
 משתהה להתבונן בעצמי ודעתי נחה עלי. לא, לא השתנית. חזותי אומרת אדנות
 ובטחון. החליפה הירוקה הולמת אותי, גם העניבה האדומה. אני אדם שרבים מבקשים
 את עצתו. מכיר אני את עצמי ויודע את החבוי בי. האיש הזה ודאי מטורף. אני
 פונה אליו לומר לו את דעתי על עצמי, אבל אינני רואה אותו. השולחן עומד
 מיותם. "אדוני", אני קורא, "אדוני, לאן בעלמת!" חרדה נוראה נסוכה על פני
 במראה. וכי נפטרה דעתי? אני נושא עיני אל החלון ונוכח שהוא גבוה מששיערתי.
 לא, הוא מתרומם אל לב השמיים ופני האשה מיטשטשים והולכים. היא מגופפת
 אלי בידה ומשליכה חופן גרגרי־קטורת. זיקים מתלקחים באחת ומתלכדים לכדור־אש
 עצום המסמא את עיני. אני מחכה להתפוצצות. עוד רגע אדע או לא אדע. עוד רגע...

רבקה מורים : חמישה שירים

יודו וְשׁוֹנְמִית יִשְׁבוּ זְמַן רַב עַל הַכְּסָאוֹת
וְהַכְּדוּרִים מִתְּגַלְגְּלִים בִּינֵיהֶם.
דָּמִים רַבִּים פָּעְמוּ בְעֵינָהּ הַכְּחֵלָה שֶׁל הַשׁוֹנְמִית
וְהַכְּדוּרִים נָגְעוּ בְּקַרְסְלֶיהָ.
קַרְסְלֵי הַשׁוֹנְמִית מְלֵאוּ עֲגוּלִים רַכִּים
וְכִסְאָה נֶסֶב אֲלֵיהֶם.
הִיא נִרְדְּמָה שְׁמוּטָה עַל כִּסְאָה
וְיִוְדוֹ שָׁב לְמִקְוָמוֹ.

★

יודו וְהַשׁוֹנְמִית שָׁכְבוּ בַשָּׁנִים
וְאָנִי רְצִיטִי לֵהִיֵּת בִּינּוֹתָם
וְיָדָהּ הַשְּׁקוּפָה שֶׁל הַשׁוֹנְמִית עֲבָרָה בְּבִשְׂרֵי וְלֹא פָרְעָה בּוֹ
וּבִטְנָה הַלְּבָנָה נִגְעָה בְיָדֵי
וְיִוְדוֹ הָיָה גְבוֹה מְאֹד
כְּשֶׁלָּקַח אֶת רִיסֵי הַקְּשׁוּחִים וּכְחֵלִים
וְנָתַן לְסִנְאִים לְאַכְלָם.

★

הַשׁוֹנְמִית רְצָתָה לֵהִיֵּת פּוֹרְיָה
וְשָׁכְבָה זְמַן רַב עַל סִפְסָל שֶׁתִּשָּׁב הָרוּחַ בְּאֶפֶר שְׁעָרָה
וְאוּלַי הָאֲבָנִים תִּתְנַדְּנְדְּנָה פִתְאֹם
וְכִרְסָה תִרְסַס אֲבָנִים אֲבָנִים
שֶׁתִּתְנַזְּנָה חֲדוֹת אֶל תוֹךְ הַקְּרַקְע
אוּזִיה.

★

השונמית מנחת על הספה

ויודו פורט בכלי-שיר.

הגשם לא בא.

העננים אפרים ומלאים ובלומים

ורגל השונמית שטוחה.

סנדל נח על הרצפה.

הליל מקיש אטום בחלון

ויודו, עינו עצומה,

משעין ראשו על הקיר.

עין אפר נשען על כתפו.

בלי מגע.

והליל נמלט מתוך החלון.

השונמית עירמה.

★

והאיש אמר לי:

מתה השונמית בלדתה

והמון שבלים

נפלו אחריה.

פדים של חלב נשפכו

לבשר פטירתה.

כל שראתה בעיניה

התגלגל מתוכה ואליה

למרגלות המטה.

פאול נוימרקט: תוף־הפח של גינטר גראס

ביטוי צלמו השבור של האדם המודרני

אוסקאר מאַצראַת, המאושפז בבית־החולים לחולי־נפש בדיסלדורף שבמערב־גרמניה, מספר שסבתו, אנה ברונסקי, איכרית קאשובית, ראתה פעם איך השוטרים רודפים אחרי מבעיר־הבעירות, הגמד קוליאצ'ק, בשדה פתוח ליד דאנציג. מתוך חמלה נתנה לו מחסה תחת ארבע החצאיות שלבשה, כאופנת הזמן ההוא. אולם המתחבא הפעוט לא ביזבו זמן הרבה אלא השאיר לאַנה בעלת הכוונות הטובות דוגמה לגבורת אוניו. תוצאתה של הפגישה הזאת יוצאת־הדופן היתה בת, אמו של הגיבור, שסופה שנישאה לאלפרד מאַצראַת, חבר מכובד ב"חולצות החומות" הנאציות. התברר שהזיווג לא מנע יחסים אינטימיים עם שאַר־בשרה הסלאבי, יאן ברונסקי, מאחרי גבו של בעלה, ומתוך כך נשאר אוסקר תוהה ותמה כל ימי־חיוו אם הוא, בעצם, מאַצראַת או ברונסקי.

לידתו של אוסקר היא בחזקת תופעת יחידה־במינה כשהוא נכנס לחיים מתוך תודעה מלאה. בשלב מוקדם למדי גם מתגלה לו שקולו מסוגל לנפץ זכוכית, והדבר מאפשר לו להיפרע מן המשטר האבהי כל־אימת שהוא רואה צורך במעשה מעין זה. ביום־הולדתו השלישי הוא מקבל תוף־צעצוע, בו הוא קונה לו שליטה מדהימה במרוצת חייו. כדי להקל מדאגתה של משפחתו נוכח גידולו הגופני הלקוי, הוא מתגלגל במדרגות המרתף, ובכך הוא ממציא לאנשי־הרפואה התוהים והנבוכים איבחון מתקבל על הדעת לחזותו הגמדית.

בעת השלטון הנאצי הוא מתחבא תחת בימות של תזמורת ומתופף לו שירי־להיטים שבאופנה, ובכך הוא מטיל אנדרלמוסיה בטורי הקלגסים הנאציים במיצעד־האוזנים שלהם. אחרי מות אמו שזוכרים את מאריה טרוצינסקי בת החמש־עשרה לעוזר בחנות־המכולת של אביו. היא גם דואגת לצרכיו של אוסקר, השווה לה בגילו. אוסקר נהנה כשמאריה רוחצתו ומפנקתו ומשכיבה את "הקטן" לישון לצדה. מערכת־יחסים זו הופכת להיות אורגיה של סיפוק הדדי. בדומה לסבו, הוא מצליח לעבר את הבתולה הצעירה. עד־מהרה מעבירה מאריה הערמומית את נאמנותה לאביו של אוסקר, אשר לו היא נישאת כדי להמציא אב מכובד ליוצא־חלציה קורט. כיון שניטלה ממנו אהובתו, מוצא לו אוסקר מקלט תחת החצאיות המעופשות של סבתו, מנהג שהיה נקוט בידו משחר־ילדותו. לפרקים הוא מוצא לו ניחומים על אבדנה של מאריה בהעניקו מעין אינטימיות נקרופילית למרת גרף, חולה בעלת־מום ומצחינה, או על־ידי שהוא מתיצב בראש כנופיה של נערים עבריינים בשם השאול

"ישוע". אחרי מות אביו הוא זוכה לגידול גופני כלשהו, בעיקר פאתוגני, באזורי הראש והגב.

בלווית מאריה ובנו המשוער קורט, יוצא אוסקר למערב-גרמניה בהחלטה להתחיל בחיים חדשים כאזרח "הגון". אולם פגישתו עם החברה המאורגנת אינה מאריכה ימים, לפי שהוא מנסה לפתות ולאנוס את שכנתו-לחדר, האחות-הרחמניה דורותיא. הנסיון נכשל, שכן אוסקר קיפח את הפוטנציאל הדימוני שלו כאשר הצטרף בלהיטות כה רבה לעדה המכובדת של הסריסים. בסופו של דבר הוא מודה שרצח את האחות דורותיא—חטא שלא חטא—כדי לכפר על הרגשת-האשמה שלו בגלל נסיון האנוס. הרומן מתקרב לסיום בנימה של ייאוש כאשר נודע לאוסקר שתפסו את הרוצח האמיתי. האפשרות שיהיה עליו לעזוב את הוויתו המוסדית המוגנת נוסכת קסם של קץ וחורבן על הגיבור, שסיפוייו להתיצב מול העולם שבחוץ אינם גושאים עמהם לא הבטחה ולא תקוה.

מעבר לטוב ולרע

הדילמה של אוסקר בעוצה בכך שאינו מסוגל להתיצב מול המציאות. אף כי האמן של הנרי מילר "יושב על מפתן רחם אמו בזכרונות-הגזע שלו ובכיסופי גילוי-העריות שלו ומסרב לזוז",¹ הרי גיבורו של גראס, אוסקר, עובר למעשה הרבה פעמים את קו-הפילוג הרפה. למרות כל כוונותיו הטובות הוא נשאר הזמננקוליס, ממד אינטלקטואלי בלבד שאין לו גוף והרגשה. מתוך שהוא עָר למה שחסר לו, הוא אורב בפניות ובסמטות אפלות כדי לטפח ולספק את מאווייו הנרקסיים. ו. י. שוארץ מטפל בכשרון בנשמתו של הגיבור מצד התכנים הסובלימינאליים השטניים, שכפעם-בפעם הם מתפרצים וגורפים את השיקולים המוסריים. אולם כשהוא אומר שאוסקר נשאר התגלמות הרע אפילו בתפקיד של ישוע,² הרי זו פשטנות יתירה מבחינה פסיכולוגית. ההזדהות של אוסקר עם ישוע היא תוצאה של גברות-כריסטוס, שהוא נכנע לה בגלל נטייתו הפסיכו-פאתולוגית. המדובר כאן לא בצדדים החיוביים של פדות וגאולה אלא בצד המדכא של הסבל, הטבוע פאתולוגית בעצם מהותו של מצב זה. יתר על כן, חייו של אוסקר מתארים פוטנציאל קיומי שבו הנורמלי והלא-נורמלי נאבקים על ביטוי עצמאי. מאין בו היכולת להתגבר על כוחות-האיתנים, הוא פועל תחת חסות החשכה ומאציל את הדימונים והרפאים כגילומים עצמאיים של מצבו הקאטאטוני. בהקשר זה התוף מביע את פרץ התכנים הסובלימינאליים, ובתוך כך הוא מעלה קווים שונים של אינפאנטיליות נלווה. לואיס ס. לונדון מטעים כי קווים כאלה עלולים להישאר קבועים אצל אנשים מסוימים כתוצאה מטראומות מיניות, וכתוצאה מכך הליבידו שלהם מתעוות. לכן הזמו-סקסואליות, נרקסיות ואוננות בגיל מבוגר הם סימנים לאינפאנטיליות פסיכו-מינית.³ סגנון-החיים של אוסקר משקף אמנם "מיניות רבת-צורות ונלווה" (ביטוי של פרויד) במצבים הבאים שבהם אנו עוקבים אחריו: כשהוא תר לו מקלט תחת שמלות סבתו; מתחבא בפתחים שמהם הוא משמיע את צעקותיו מנפצות-הזכוכית; מאזן בארון-הבגדים של האחות-

הרחמניה דורותיאה בטרם יתנפל עליה בחושך; מתחבא בתוך ארון כדי לראות את אמו ואת יאן ברונסקי בשעת הזדווגות; יושב תחת השולחן במשחקי-קלפים כדי לראות איך אמו מנהלת משחק של שעשועי-מין עם יאן ברונסקי, וכן הלאה. תיאור המשחק המיני בין אוסקר למאריה אצל גראס, תחת הכותרת "אבקת תסיסה", הוא רמז סמלי לטבעם הפאתולוגי של היחסים, ומן-הסתם מציין הוא שפיכה בטרם-עת. אבקת-תסיסה, תמיסה של איזה סוג של דו-פחמת-סודה ניתוחית, המשמשת משקה, מביאה להתפרצות-פתע של דו-תחמוצת-הפחמן, שבאותה מידה של פתאומיות היא שוככת (תפיחה ופחיתת התפיחה). זאת ועוד: כפי שהוכח באופן קליני, האפשרות של שפיכה מוקדמת אפילו *anet portas vulvae* אין בה ערובה לכך שאכן לא היתה הוצעה. לשון אחר: הריונה של מאריה איננו בהכרח תוצאה מחדירה רגילה של הזדווגות. מצב של מיניות בלתי-בריאה נגלה במיוחד כאשר אוסקר מתגנב לתוך ארונה של האחות-הרחמניה דורותיאה (חזרה אל חבל-הטבור) כדי לאונן על רקע בגדיה התחתונים (פטישיזם). השיא של רגשי-הפשל מושג כאשר הוא מנסה לאנסה (הפטיש מוחלף במושא-האהבה הממשי) ונכשל בגלל סירוס. התמונה הכוללת של נטייתו הפסיכית של אוסקר מרמזת על נטייה לסאדיזם עם מיניות אנאלית. ההנחה שלי מבוססת על היעדר הנחה אוראלית במקרה של הגיבור הנדון, דבר הנרמז במובלע במצב תודעתו של אוסקר בלידתו⁴ וקולו מנפץ-הזכוכית המכוון נגד המשטר האבוי. פרויד מצביע על הרעיון של פירנצי בדבר חרדת-לידה מקורית, ממנה משתמעת הפרדה מן האם. לכן פחד-הסירוס, ז.א. איבוד אבר-המין הזכרי, מביא לידי אי-אפשרות של איחוד מחדש עם האם או עם תחליף שלה במעשה המיני.⁵ בריחתו של אוסקר בסופו של דבר אל התרופה של שגעון ואל הבטחון של בית-המשוגעים הוא רמז סמלי להתקפלות ברחם האם, שאז הוא הופך להיות תחליף למעשה המיני הממשי. שוב מתיחס פרויד לפירנצי האומר כי האדם, לאחר שניסה להשיג את חזרתו לרחם האם על-ידי השתמש באברי-המין שלו להצגתו, עכשיו הוא... מחליף אותו אבר, על דרך התסוגה, בכל אישיותו.⁶ תוך שגורמים תסוגתיים פועלים כביכול בהקשר אישיותו של אוסקר, הרי עלינו להביא בחשבון גם את התוכן הסמלי של מכנה-גופו. התסוגה כחלופה סינכרונית לצמיחה יכולה לשמש לגבי אותו חלק בנפשו של אוסקר שזכה לדיפרנציאציה במשך הזמן. אבל אוסקר, הגמד, מגלם מלכתחילה גם את עברו הפרימיטיבי של האדם. על כך מרמז גראס בהדגישו שוב ושוב את שמלותיה של סבתא, אזור-הבטחון שאליו הגיבור נסוג מזמן לזמן. המחבר מציין גם את הריח הצורב של חמאה עבשה (הפרשת בית-הרחם), שודאי היתה בבחינת אטרקציה נוספת בגן-עדן של מציצן. בדיון שלו באדם הראשוני מדגיש פרויד את גירווי הריח שבאמצעותם היתה נשמת הזכר מודרכת אל הנקבה. בתהליך האבולוציה התמעטו גירווי הריח כפועל-יוצא מהזדקפותו של האדם מן האדמה, תוך שהחל להלך על שתיים. אברי-המין שלו, המסותרים לשעבר, נראו עתה לעין וצריכים היו להגנת, וכך עוררו בו רגשי-בושה. הנה כך בא השלב החזותי על מקומו של שלב-הריח התחילי.⁷

פרויד רומז כאן על ההתפתחות הפילוגינטית של האדם בשלב בו התנסה בהתעלות הרת-הגורל של ההנחה הטלורית בכיוון של אינדיבידואציה. אולם, על-ידי שהעמיד את אוסקר סמוך יותר לקרקע, רמז גראס שהיסוד הכתוני באדם נשאר יסוד איתן ובל-ימוט ל"הוויה" המינית שלו שעליו מופעל הפוטנציאל האנושי של "התהוות".

גימה נוספת של עיוות נפשי קשורה בהיעדר דמות-אב מוגדרת בחייו של הגיבור, הואיל והוא נשאר שרוי במבוכה באשר לזהות מולידו הממשי. פנייתו אל ישוע והזדהותו עמו טומנת בחובה ממד אדיפאלי המתבטא בחרדתו של הבן הנעזב שזעקתו הפאובה, למה עזבתני, היא הרשעה של האב החמקמק. אוסקר מקשה על דמותו של ישוע, שתעודתו היתה להקים את מלכות-השמיים עלי-אדמות. דבר זה נוטע באוסקר רגש-איבה אל האב הראשוני, שאותו הוא מחפש ואותו הוא מאשים בכשלוננו שלו. עתה מאציל אוסקר את חוסר-הישע שלו עצמו על ישוע בדרך של החלפת זהות. אולם כאשר ישוע נענה להתגרותו של אוסקר בהשמיעו כמה להיטים פופו-לאריים בתוף מגיעה מבוכתו של אוסקר לשיאה, שהרי התוף מבטא את דחפי-האינסטינקטים של האדם, ולפיכך הוא כלי של השטן. בלעג מרמז גראס על הפשרות חסרות-התקדים עם החיים, שנכפו על הכנסיה בימינו. תגובתו של אוסקר כלפי האב החמקמק היא בחזקת נסיגת הליבידו מדמות-האָל, וכאן פתח לקאתקסיס-שכנגד שאין ביצוריו מסוגלים לעמוד בפניו. העיוות הנפשי משקף עתה ספירת-אני מנופחת עד מאד תוך שאוסקר מופיע כישוע, הגואל. בנקודה הרת-גורל זו מכריז אוסקר-ישוע על עצמאותו מן האב הראשוני על-ידי שהוא נעשה נושאו האמיתי של הצלב, בעוד הדימוי בכנסיה הופך להיות איקון של פשרה.

על ההתייחסות הסמלית לעיוות האני אנו יכולים לעמוד מדבריו של ברוננו, המשרת בבית-החולים, האומר: "הוא [אוסקר] נושא את ראשו, שגדול יהיה מדי אפילו לגבי אדם בעל מידות נורמאליות, בין כתפיו על צוואר שכמעט אינו קיים".⁸ המצב ההידרוקיפאלי הנרמז כאן מגלם את ספירת-האני המנופחת בשיעור בלתי-נורמאלי, העלולה להישבר בן-רגע (קאטאטוניה מהותית) בלחץ של גידול בלתי-מרוסן.

הופעתו של אוסקר כישוע באה בעקבות תירוץ גאולתו של פאוסט. בעוד ה-Pater Profundus הקדוש כבול אל הסלע במעגלות השמיים הנמוכים ביותר, ה-Mater Gloriosa מקדמת בברכה את פאוסט החוטא ליד כס האלוהים (פאוסט ב של גיתה, מערכה אחרונה). גם אוסקר, בתוך התפרצות של דברי גיאוך, שומע את קול המושיע הקורא אליו: "אתה הנך אוסקר, הסלע, ועל סלע זה אבנה את כנסייתי. בוא אחרי!"⁹ אולם, להבדיל מפאוסט, אין אוסקר מחפש ישועה בשמיים אלא מזודם אופראנרי צודק עלי-אדמות. התעלותו של פאוסט, בסופו של דבר, שוב אין לה תוקף בומננו מפני שהצלם המנופץ של האדם המודרני מסמל גם כפירה בצו האלוהי.

מרידתו של אוסקר מגיעה אל גבולות "הטוב והרע" עם ההבנה שאין הוא יכול להגן על המוצב המבודד שלו. כשהוא נאלץ להגות בתפקידו כאדם, הוא שואל: "מה היה בדעתי לעשות ביחס לישוע?... מה היה לי ולצלב שלו? אבל ידעתי יפה מאד שקולי חסר-אונים כנגד חלונות כנסייתו".¹⁰ עם זאת אין הוא מוכן להודות

בדילמה האנושית שלו אלא הוא מוסיף להתגרות באלוהים ליד הכנסיה שלו עלי-די שהוא מרסק נורות-אור שעליהן כתב את השם "ישוע"¹¹. הודאתו של אוסקר כי יש גבולות לקולו מנפץ-הזכוכית בשום-פנים אין פירושה כניעה. כך הגיבור הנכה מוסיף לצעוד בגאון על-פני האדמה, מורד שאות-קין יוקד על מצחו.

טרם ליקוי

השימוש בתוף כהתיחסות סמלית עורר ויכוח ער בין המבקרים באשר למשמעותו האמיתית. רוב המשכילים טוענים שהפלי המדובר מסמל זכרון של העבר. ו. גורדון קאנליף גורס שאוסקר פונה אל התוף כמין אורים-ותומים המעלים באזב את העבר מפני שעולמו של גראס, שעצמים שולטים בו, מחייב שיזכור הילד כמו-חי את העולם שסביבו.¹² אולם בתוף קשורה גם התיחסות פוליטית ברורה, שהרי אדולף היטלר זכה לכינוי "der Trommler" (המתופף) בעקבות משפטו בשנת 1924. קאנליף מיטיב להכיר במשמעות זו כשהוא עומד על בנות-הגזן השונות של התיפוף אחרי פגישתו של אוסקר עם קלפ, מנגן-ג'ז ומארקסיסט מובהק.¹³ זו נקודה רלבנטית מפני שגראס עצמו היה מנגן-ג'ז במשך זמן-מה. משמעות נוספת טמונה בעובדה שהרומן מתרחש בדנציג, שהייתה נמל חפשי לפני ה-Anschluss (סיפוח). אמו של אוסקר נמנתה על הקאשובים, מיעוט סלאבי שלא הודהה עם הפולנים. אף בשעה שנישואיה עם הגרמני מאצראת מסמלים מגמה אתנית שהייתה שלטת בזמן ההוא, הרי בעומק לבה נשארה סלאבית. דבר זה משתקף ביחסי-הניאוף שלה עם יאן ברונסקי, שאר-בשרה הקאשובי, משך כל חייה-הנישואים שלה. הבעיה של הנמל החפשי דנציג נראית אפוא על הרקע המדיני של "נישואים-בשלושה", תוך שהמיעוט הקאשובי נמשך אל זרמי הכדאיות המדינית. בעת ההיא הגיעה הריפובליקה הוויימאריט לנקודת-האנך של קיומה המדיני אך גם לפסגת נטייתה המטופחת-מפבר לגדולות. הולדתו של אוסקר כיצור-אנוש בר-תודעה במלוא מובן המלה מתארת את המצב הפסיכואטי של האומה הגרמנית הכבדה והמסורבלת המטה ליפול על שפת השואה המדינית. תוך כדי גיחו מרחם וזכר אוסקר שראה פרפר-עש מרפרף מסביב לנורת-אוסראם בת 60 ואט כשהוא מתופף בכנפיו לעומת האור. בלעג מרמז כאן גראס על הפסיכופאט היטלר שהצליח להציע את צאנו הגרמני לקול התוף אל מצולת השגעון העמוקה-מחקר של ליל-ואלפזונים. אולם התוף איננו רק כלי של חתרנות קיבוצית שקרא למיליונים להתקבץ מסביב לפירר. התוף יכול גם להיות האות להתעוררותו המחודשת של היחיד וקול-קורא למען החירות. נפילתו של אוסקר במדרגות המרתף היא, בעיקרו של דבר, מינשר מדיני שאין כדוגמתו. קודם לשקיעה היתה העיר דנציג במידה רבה מאד חלק מן ה-Drang nach Osten (החתירה אל המזרח). נפילתו של אוסקר ובעקבות כך גימוד גידולו (ביטוי סמלי להכללת דנציג ברייך השלישי) מבטאים גם את התנגדותו של היחיד להתפשטות הנאצית. משמעותה של נקודה זו טמונה בעובדה שבאותם כסי-התנגדות מבודדים כבר מכינים היו את יום-הדין. הנה כך רואים אנו איך אוסקר שואב מידה של חדנה שטנית כשהוא מסתכל באביו המת מיתת-חנק.

המחבר מתיחס לאקלים של חוסר-בטחון ופחד מדיני בזמן שהוא שבו היה ההווי היומיומי עומד בסימן של מעשי-אלימות.

כבר היה מי שהטעים כי לעתים קרובות חקר משקיהם של ילדים מעלה גבואות-לב על עננים המתחשרים באופק המדיני. כך המעשה בכנופיה השכונתית המאלצת את אוסקר הקטן לשתות שיקוי מבושל של אבק-לבנים, שתן וצפרדעים¹⁴ מעיד על רמתו הירודה של היצור האנושי בתקופה הנאצית. אבל הפחד מחולל פחד, והקרבות של היום נעשים הנוקמים של מחר. לכן הטיפול המונע של התקפלות תחת שמלותיה של סבתו יוצרת את המיקרו-קוסמוס הפסיכולוגי שממנו אוסקר מכוון לאחרי-מכן את הדקירה הפאליית כנגד העולם העוין שבחוץ. אוסקר, הפועל בחסות החשכה, הופך להיות הגילום האנושי של "עקרון-ההרס האינפאנטילי"¹⁵, תוך שהוא עובר בעיר בהשתוללות-הרס מופקרת, ובקול שירתו הוא מבקע חלונות של חנויות וכלי-זכוכית מכל הסוגים. אולם קולו המנפץ וזכוכית נאלם דום בשערי כנסיות, רמז דק להכשרתו הקודמת בדת הקאתולית, שפלפיה נשאר בו יחס דו-ערכי של אהבה ושנאה שלא הופדרו. יחס זה מתבלט במיוחד כאשר ישוע עושה פשרה עם התוף, כלי המבטא את דחפי האינסטינקטים, שעל-פי המסורת הוא מתחומו של השטן. כתוצאה מכך שרוי אוסקר במצב של מבוכת-נפש לפי ששוב אינו יכול להישען על ישוע, אך אין הוא יכול גם לקשר את הרע אך-ורק עם השטן, שהרי הלז הסתגל למנהגים מודרניים יותר על-ידי שהקים "תאגיד של בעלי-מניות בחברה בערבון מוגבל" (ביטוי של ויקטור טאוסק) ושוב אין הוא זקוק לסממנים מיושנים כגון ירוש שחור, רגל מעוותת וקרניים. מלאך-החושך האדיר לשעבר, שלא מצא לו אפשרות מעשית לפקח על הגידול חסר-התקדים שחל בעלילות אנוש, הסתגל למנהגן של חברות-ענק והוא מיפה את כוחם של אמרכליו לטפל בטכניקות ובתחבולות הסבוכות הרבה יותר של המאזן האנושי.

מצוקה נפשית

בספרו, *הספרות הגרמנית במאה העשרים*, מתקשה הארי ת. מור להבין בדיוק מה אוסקר מסמל: "האם זו המוקיונות האינפאנטילית של גרמניה הנאצית עצמה, או שמא הוא הרוח של מה שהיה קרוי בפי הגרמנים של הזמן ההוא 'אמיגרציה פנימית', הסירוב החשאי לקבל את עול המוקיונות והאכזריות שנתלוותה אליה?"¹⁶ בלי ספק יש טעם בפירושו של מור, אלא שאין המחבר בודק את המשמעות הפסיכולוגית העזה הטמונה בדברי גראס כשהוא אומר שאוסקר נולד כיצור בעל תודעה שלמה, משמע שדילג על שלב-ההתפתחות של ילדות ללא דיפרנציאציה. אף שדבר זה מנוגד לתהליך הטבעי של התפתחות האדם, הרי משמעותו הסמלית יש בה משום קוריוז ספרותי המורה בכל-זאת על מצב של מצוקה פסיכולוגית הקיים מלכתחילה ואדם בן-זמננו נכנס אליו עם לידתו. בהגלגול של פקא מתעורר גריגור סמסה בוקר אחד מחלומות טרופים ומוצא שהתגלגל בשרץ ענקי.¹⁶ החלק הנחוץ לענייננו בדבריי-המבוא של פקא הוא אותו ביטוי מוצנע כמעט, "מחלומות טרופים", שהוא רמז להכרת-מציאות

חדשה כתוצאה מעבר סיוטי שלא היה לו קשר בעל-משמעות להווה ולא היה יכול למצוא פתרון מניח את הדעת לניגודיו. גיבורו של גראס, אוסקר, עומד עם לידתו בפני מצב דומה לזה בגלל המסגרת המצבית הקיימת קודם לכניסתו ואשר עליה אין לו כל שליטה. צרתנו כיום טמונה בעצם איבודה זה של הילדות, שכן מבראשית נבצר מאתנו לאחות את קרעי הסיוט שחולל את המועקה של זמננו. תיאודור זולוטארוף מצביע בקשר לזה על שני גורמים חשובים: "האינפאנטיליות של התרבות הגרמנית בפרט, ושל החי האנושי בכלל",¹⁷ אבל הוא פוסח על הקונסטלאציה האדיפאלית המושלת בכיפה כהנחה פסיכולוגית של קווים אינפאנטיליים בתרבות הגרמנית. ראש-מעייניו של אוסקר הוא המאבק שלו לזהות. אמו, כפי שכבר הטעמנו למעלה, ניהלה "גישואים-בשלושה", ובכך גולה ממנו דמות-אב ממשית. מחוסר זהות מתפטר אוסקר משתי דמויות-האב על-ידי שהוא מסגיר את האחת לרוסים ואת השניה לנאצים. לאחר מעשה-אדיפוס קלאסי זה באה נסיגתו של הגיבור אל רחם מאם, המתוארת באורח סמלי כמיטה בבית-החולים לחולי-נפש ובו חרירי-הצצה בדלת, הדבר היחיד הדומה לעולם הקיים בחוץ. דבר זה משקף את המהפך של ה-"Kultur" הגרמנית ל-"Ur-Kult" (פולחן-קדומים). בדין מצביע כאן זולוטארוף על "הדימוי הלא-משתנה של החי האנושי-ילדותי, סקרני, מסובך ובלתי-מוסרי",¹⁸ המט ליפול אצל תהום הנשגב (גיתה) או על עברי-פי הברבריות (ראספוטין).

אולם המצב הקאטאטוני המובלע במצב זה אינו מצומצם לגרמניה לבדה אלא הוא סימן מובהק לשברונה הדראמתי של התרבות המערבית בכללותה. אם גמילתו של היחיד מעברו היא תנאי ולא-יעבור לרווחה נפשית, הנה הפסיכוזה של אוסקר נעוצה דווקא באי-נכונותו להשתחרר לצורך הפגישה עם המציאות. אבל תעלוליו הדון-יקוטיים של אוסקר אינם מעידים רק על התנהגות פזחית, כמשתמע מדבריהם של מור ואחרים. כן גם אין הגיבור דוגמה יוצאת-מן-הכלל של גחמה אמנותית או של אפשרות אנושית יחידה-במינה. אכן, אוסקר הוא אבי-הטיפוס של האדם המערבי. התסמונת הבולעת-כל של "הדחקה נוסטאלגית". דבר זה מופר בכירור בהודאתו של קורט לוחאר טאנק בשעה של חשבון-נפש: "אוסקר מאצראת הוא חלק מאתנו, הגרמנים, ממש כמו שאדולף היטלר הוא חלק מאתנו ומן ההיסטוריה שלנו. בדומה להיטלר (והיטלר שבנו), כך המתופף אוסקר מאצראת, הנמצא סביבנו ובתוכנו, גם הוא דבר שעלינו להתגבר עליו. אין אנו יכולים לבטל את חלקנו באשמה על-ידי שנטה אותה הצדה".¹⁹ קפיצתו של אוסקר במורד המדרגות, קפיצה של התאבדות לכאורה, מעידה על נטייה המכוונת בפירוש למוות בתוך גפשו-אך היא גם חושפת את צרכיו הנרקיסיים העזים. דיבוריו של יאקוב אַרלוב על הזיות אנטי-חברתיות הנערכות כנגד העפכות המושרשות במוסדות הקיימים²⁰ הם רלבנטיים לגבי אוסקר, המגלם לא רק פילוג דיאלקטי של הכוחות הקיימים אלא גם סינכרוניות, שכן מבחינה דיאלקטית הזיות אנטי-חברתיות מופקעות מאליהן על-ידי קיומה של נורמה מקובלת כלשהי. סימולטאניות זו היא שנגלית בעליל בנפשו של הגיבור. יש משהו מן ה-"puer aeternus" (הילד הנצחי) בכל מבוגר, דפוס של תוכן

בלתי־מבוגר. אולם כאן גם המקור לרוב הנברוֹזות של האדם. אדם נועד לגדול ולבגור בצורה בעלת־משמעות כלשהי, ולכן משול הדבר כהתגברות על הילד שבו. דבר זה משתקף למעשה בכלל של פרויד: "מקום שם יש אֵיד, שם יהיה אגו".

וילהלם שְטְקֵל מביע את הרעיון שנברוטיקנים בעלי תשוקות אינפאנטיליות עולים כפורחים כאשר הם מתפרקים מאחריותם ומתפקידיהם. הם רוצים שיחתלו אותם, ירחצום וינהגו בהם כבתינוקות.²¹ אין בכך משום הדחקה מודעת של צרכים אנאליים אלא, בעצם, נטייה בלתי־מודעת השואפת לסיפוק אוראלי. הקיבעון האוראלי הזה, המובלע בדפוס הפסיכומיני של הגיבור, הוא המונע פעילות מינית תקינה. אפילו כשאוסקר טוען כי הוא שהוליד את בנה של מאריה, קורט, אף כשהיו לו יחסים אינטימיים עם מרת גרף הרתוקה למיטתה, חובה עלינו להניח שהיה מצב של מיניות בלתי־בריא על יסוד התיחסותו הסמלית של גראס ל"אבקת־התסיסה" שכבר עמדנו עליה קודם. נוסף על כך יש יסוד להניח שהתעסקותו של הגיבור בנקבי באשר־הוא הריהי כיסוי להומו־סקסואליות הצפונה שלו. חוזר וחוזר הצבעתי על הממד הסקו־פופילי במזגו של אוסקר. לאמיתו של דבר, אפשר שזה מנגנון־הגנה המונע נטייה בלתי־מודעת אל אותו המין במושגים של ליבידו מודחק. הואיל ולא הגיע הדבר לכלל גישום, הוא נשאר חבוי כל ימי־חייו. אולם התכנים המודחקים האלה, מהיותם פרי דחפים שלא באו על גמולם, מתפרצים בצורה של התקפים מאזוכיסטיים ברווחי־זמן שונים בחייו. הנה כך מות אביו נותן אות לשורה של האשמות־עצמיות שבהקשר המסוים הזה הן מלוות שגעון־גדלות היפרטרופי, תוך שהוא מזדהה עם ישוע או מסגיר עצמו למשטרה בשל רצח האחות־הרחמניה דורותיא. ביטויים גלויים אלה לאשמה שלא הופגה הם דו־קטביים. הם מכוונים (א) כלפי אביו (הומו־סקסואליות ספונה) (וב) כלפי אמו (מציצנות). בריחתו שאינה פוסקת מן הצורך ההומו־סקסואלי הבסיסי שלו נטלה ממנו את כוחו עד ששוב אין הוא יכול לעמוד בדרישות הפראג־מתיות של החיים. דבר זה מתבטא בכך שאין הוא מסוגל להתמיד בעבודה כלשהי משך זמן מתקבל־על־הדעת ושאין הוא מסוגל לקיים יחסים בעלי־משמעות עם העולם החיצון. שוב אין הוא רואה עצמו קשור בתביעות של האמנה החברתית אלא הוא מקים לו משכן־תמיד בפניסה לרחם האם, "גיגית החמאה של סבתא",²² תוך שהוא מרשה לעצמו מזמן לזמן לקיים פגישה בחוץ רק כשהדבר כדאי לו. הדבר נעשה רלבנטי במיוחד בהזדמנות ביקורו במגדל־אֵיפֵל בפאריז, מקום שם הוא מעיר ערמומית: "הפיפה הגדולה.... נעשתה בשבילי כיפת־המחסה הגדולה של סבתי אָנה: כאשר ישבתי תחת מגדל־אֵיפֵל יושב הייתי מתחת לארבע החצאיות שלה".²³ כדברי פֶרְנַצִי, *déjà vu* המרומז בתמונה זו יש "למצוא את מקורו בדמיונות־השווא הלא־מודעים הנזכרים לאדם בלא־יודעים במצב של ההזוה".²⁴

יש קשר מוגדר בין נרקיסיזם וראוּתנות מפני שלעתים קרובות נברוטיקנים רואים עצמם עליונים על זולתם ומאצילים עליונות זו על־ידי ביטול אישיותו של הזולת. ראוי גם לזכור את ראוּתנות ומציצנות בעיקרן אינן אלא שני הצדדים של אותה תסמונת. להיטותו של אוסקר לראות את אמו מזדווגת עם מאהבה יאן תואמת את

ההגאה שמפיק בן השש־עשרה שעה שבת־גילו רוחצתו ומקרצפתו. במקרה הזה האחרון אבר־הזכרות שלו הופך להיות ה־pars pro toto על מבנה־גופו המגומד והדוחה מפני שהראותו חושף תמיד אותו אבר בגופו שבעיניו הוא המושך ביותר. לאחר זמן, כאיש בוגר, תופס אוסקר, המתקרא ישוע, תפקיד של הנהגה בכנופיה של נערים עבריינים. התנהגות סוטה זו מאשרת את הנתונים הסטטיסטיים בנוגע לדפוסי־התנהגות ראוותניים, כלומר שלעתים קרובות נברוטיקנים מסוג זה שואבים את סיפוקם בנוכחות ילדים. הואיל ודבר זה מתרחש בשלב בוגר בחייו, יש להניח כאן התפתחות תסוגנית מבחינת צימצום האני. משביקש את ידה של מאריה, אלמנת אביו המנוח, אין הוא יכול למצוא לו ניחומים לאחר שהושבו פניו ריקם. זוהי מהלומה קשה בשבילו, כי בעיניו הריהו אבי בנה של מאריה, קורט. מכאן והלאה נסיגתו אל הנשייה של האינפאנטיליות מתנהלת במדרון שאין שיבה ממנו. הכשלון האישי משמש פתח להיפוך הליבידו, ז.א. מן המושא והלאה. אולם, מאחר ששוב אין להשקיע את הליבידו במושא החיצון, נאלץ הליבידו אחר־כך להתקבע בתוך גופו שלו, ובכך הוא מפעיל מגמות של שגֶעוֹן־גדלות ו/או של ראוותנות. דחייתו של אוסקר על־ידי מאריה מוסבת עתה כנגדה במעשה של המחשבה שבאמצעותו הגמד שנעצר גידולו מופיע כישוע כלי־כול בדרך זו מצליח הגיבור להופיע על פסגת התלישות מן המציאות: האידיאליזציה שלו עצמו.

האטילוגיה שמאחרי התפתחות זו מצביעה על קיבעוֹן משחר־הילדות שבו לא הצליח הליבידו במעברו הכרונולוגי מן השלב האוראלי אל האנאלי. על בסיס זה משתמע מסירובו של אוסקר לגדול אל מעל לגיל שלש שדרך־הסתגלותו הפסיכולוגית לזקה בחסר. ק. ג. יונג מוצא נטייה אינפאנטיליסטית במצב מסוג זה מפני שהילד מצפה בעולם החיצון לאותה קבלת־פנים ידידותית שהוא רגיל בה מצד הוריו. בבחירתו הלא־מודעת הופך העולם הקטן של הילד להיות הדגם לעולם הגדול.²⁶ אף כאשר אוסקר גדל ונעשה איש, לעולם אין הוא מתעלה מעל לקיבעוֹן־השמלה שלו. למרות הבחנתו האינטלקטואלית החריפה, לעולם אין הוא מצליח לשבור את אויקי כלאו הרגשי, גם אין הוא מעוניין בידועים להגיע לידי כך. לאמיתו של דבר, אור־הדימדומים של מבואי השאול הוא מורוס אופראנדי נוח ביותר, תחבולה שמעבר להשגתה של סביבתו ה"עונית". בספירה זו יכול אוסקר הקטן ליהנות מן התענוגות הנרקיסטיים של המציצנות מנקודת־ראות שהוא עצמו בוחר בה, בלי לבוא על ענשו ובמירב הנוחות האישית. במסיבות מעין אלו מסופלת השקעת הליבידו הנורמאלית והפיכתו של הליבידו מצמיחה את הדפוסים המעוותים של הסוטה הפסיכו־מיני.

סוף דבר

אוסקר מאצראת, גיבור הרומן של גינתר גראס, תוף הפח, מסמל את "הצלם המנופץ של אדם, האשמה, קריאת־תגר, נצח, ועם זאת מבטא את הטירוף של המאה שלנו".²⁶ ציור זה של המצוקה שפקדה את האדם המודרני הוא בבחינת הסטאקאטו של הייאוש האפייני כל־כך לדראמה האקספרסיוניסטית של ראשית שנות ה־20. ראשו ההידרו־

קיפאלי של אוסקר מתנשא מעל גוף זעיר, רמו דק ל"זכרון העמוס" של קפקא. אבל אוסקר איננו רק טיפוס שבאקראי, איננו רק מקרה מזוה. הוא גם אב־הטיפוס של הדור שלאחר המלחמה, ש"נמאסו עליו אבות... נמאס עליו לגרור עמו אב משך כל ימי־חייו".²⁷ הוא מופיע כמנהיג של כנופיית עבריינים צעירים שהחליטו להמית את המימסד בהצהירם: "המלחמה שלנו היא נגד הורינו וכל שאר המבוגרים, בלי שים לב לכל מה שהם עשויים לתמוך בו או להתנגד לו".²⁸ מצב זה מתאר את הטראומה של המצב הנוכחי, כאשר "זה האיש" מתנווד לאורך מהדורה מודרנית של נתיב־הייסורים. על רקע זה דבריו של המורה בשיעורי הציור, שאוסקר משמש בהם דוגמן, נעשים רלבנטיים: "אינני רוצה שתציירו את הנכה הזה... אני רוצה שתשחטו אותו, תצלבו אותו, תסמרו אותו אל הנייר שלכם".²⁹

עם שירידתו של אוסקר מגיעה לנקודה שאין לשוב ממנה אין הוא יכול עוד לנגן בתוף (סירוס), לפי שאיבד את "יכולת הטיפוף המהימנה משנים־עברו",³⁰ גם אין הוא יכול עוד להפוך את רגשותיו לזכוכית מנופצת (חוסר־אונים מיני). זהו רמו סמלי לתשתית הנפשית המודחקת שלו, שהדרישות המסתוריות של האני שלו, המוגדל בצורה לא־נורמלית, מושלות בה בכיפה. מצב זה, מחמת חוויות ילדות שאין בהן דיפרנציאציה, מורה על מצב של מצוקה נפשית הקובע את הדפוסים הסוטים של האינפאנטיליות הפסיכו־מינית של אוסקר. משום כך הפגישה עם האחות־הרחמניה דורותיאה הופכת להיות השתוללות של מציצן תוך שהוא תולש קווצה של שער צהבהב מן המסרק של האחות, בוחן את החזיה שלה וחס בנדודי־השינה שלו עצמו כשהוא מסתכל במיטתה. כשהוא שואב עידוד ממצאי סקופופילי מסוג זה, יוצא אוסקר לאנוס את האחות־הרחמניה. אבל הוא "כיון אקדה בלתי־טעון אל 'בול־המטרה'"³¹ ונחל כשלון משפיל.

כדי להדגיש את השבר בתקשורת האנושית מספר גראס את המעשה ב"מרתף הבצלים", מועדון־לילה שבו הבידור היחיד המוצע ללקוחות הוא קילופם של בצלים במחיר 12.80 מארק לבצל. האורחים מגיעים ממרחקים כדי לקלף בצלי־מטבח פשוטים בציבור. מנהג אָוטורי זה "השיג מה שלא יכלו העולם ויגונותיו של העולם להשיגו: הוא הפיק דמעת אנוש עגולה. הוא הביא אותם לידי בכי... בכי כדת־וכדין, בלי מעצור... לידי כך שצעקו כמטורפים".³² גראס רומז כאן על ניכורו של האדם במאה של רעב רגשי. תרועת התוף (המבטאה התעוררות מינית) וניקוב הזכוכית (המבטא חדירה של הזדווגות וביתוק בתולים) גם הן עוררו נטייה פאראנואידית שהיתה רדומה בו בשנות־העיצוב שלו. אוסקר רואה עצמו נרדף על־ידי "מכשפה רעה ושחורה",³³ שעה שהוא עומד בפני שיחרור מבית־המחסה לחולי־רוח. המכשפה, ביטוי סמלי לעולם שמבחוץ,³⁴ מופיעה כאיום לקיום־הרחם המוגן שלו שהוא עלול לאבדו, לפי שעכשיו הוא חדל־אונים לגמרי, משמע ששוב אינו מוכן לפגישה. הטראומה של לידתו של אוסקר עוברת את הרומן כולו כחוט־השני עד תום ההאצלה האחרונה של חורבן ואבדון. ב"טכס־מעבר" זה אין שום בשורה של תקוה, אף לא אפשרות אֶסכאטולוגית. השאלה אם יעזוב אוסקר את בית־המחסה או יישאר אינה

רלבנטיות מבחינה פסיכולוגית. בשני המקרים כאחד ההנחה שעל יסודה התהליך של התקשורת ההדדית שבמצב האנושי בן־קיים ואפשר להפעילו בצורה בעלת־משמעות עבר־ובטל מן העולם. הגיבור מרוסק־האברים, אוסקר מאצראת, אכן הופיע כצלמו המנופץ של האדם המודרני.

מקורות

- ¹ הנרי מילר, חכמת הלב. ניו־יורק, ספרי New Directions, 1960, עמ' 9—8.
- ² וילהלם יוהאנס שוורץ, המספר גינטר גראס (גרמנית). ברן, הוצאת פראנקה, 1969, ע' 44 וגו'.
- ³ לואיס ס. לונדון, התנהגות מינית חריגה. ניו־יורק, הוצאת גוליאן בע"מ, 1957, ע' 175 וגו'.
- ⁴ גינטר גראס, תוף הפח (אנגלית). גריניץ', קונג, הוצאת פ'סט בע"מ, 1967, ע' 40, מכאן ולהבא: תוף הפח.
- ⁵ זיגמונד פרויד, כתבים (אנגלית), כרך כב, "הרצאות־מבוא חדשות", ע' 87 וגו'.
- ⁶ זיגמונד פרויד, כתבים, כרך כ, "עפבות, סימפטומים וחרדה", עמ' 139—138.
- ⁷ זיגמונד פרויד, כתבים, כרך כא, "תרבות ואי־נחת", ע' 199, הערה.
- ⁸ גינטר גראס, תוף הפח, ע' 416.
- ⁹ שם, ע' 346.
- ¹⁰ כני"ל, ע' 346.
- ¹¹ שם, ע' 347 וגו'.
- ¹² ו. גורדון קאנליף, גינטר גראס. הוצאת טוויין בע"מ, 1969, עמ' 59—12, ההדגשה שלי.
- ¹³ שם, ע' 56 וגו'.
- ¹⁴ שם, ע' 60.
- ¹⁵ הנרי ת. מור, הספרות הגרמנית של המאה העשרים. ניו־יורק, בייסיק בוקס בע"מ, 1967, ע' 201.
- ¹⁶ פראנץ פסקא, מרשבת־הענשנים וסיפורים קצרים, "הגילגול", ניו־יורק, ספרי שוקן, 1972, ע' 67 וגו'.
- ¹⁷ תיאודור זולוטארוף, החלל המלומד. ניו־יורק, אתיניאום, 1970, ע' 200.
- ¹⁸ שם, ע' 201.
- ¹⁹ קורט לוחאר טאנק, גינטר גראס, תרגום אנגלי של ג'ון קונוויי, ניו יורק, הוצאת פרדריק אונגאר בע"מ, 1971, ע' 7.
- ²⁰ יאקוב ארלוב, "הפסיכולוגיה של האני וחקר המיתולוגיה", כתבי־העת של האגודה הפסיכיאטרית האמריקאית, כרך 18, ינואר 1970, מס. 1, ע' 389.
- ²¹ וילהלם שטקל, אינפנטיליות פסיכוימיני (גרמנית). ברלין, אורבאן את שווארצנברג, 1922, עמ' 98—97 וגו'.
- ²² גינטר גראס, תוף הפח, ע' 338.
- ²³ שם, ע' 319.

- ²⁴ זיגמונד פרויד, כתבים, כרך ו, "פסיכו-פאתולוגיה וחיי יום-יום", עמ' 268—267.
- ²⁵ קארל גוסטב יונג, פרויד והפסיכו-אנאליזה, תרגום אנגלי של ר. פ. צ'. האל, לונדון, ראוטלג' וקיגן פול, 1961, ע' 137.
- ²⁶ גינטר גראס, תוף הפה, ע' 448.
- ²⁷ שם, ע' 392.
- ²⁸ שם, ע' 362.
- ²⁹ שם, ע' 448.
- ³⁰ שם, ע' 423.
- ³¹ שם, ע' 499.
- ³² שם, ע' 509.
- ³³ שם, ע' 566.
- ³⁴ במסורת הגרמנית, "העולם" מוצג לעתים קרובות כנקבה, מדיחה ומכשפה. הביטוי "Frau Welt" (הגברת עולם) משמש הרבה בתקופה הגרמנית "התיכונה-הגבוהה".

פנחס יסעור: מראות סיני

א

על אף התקוות לא גבהתי הקיץ
ועתה שוב צמוי חרף מחלחל.
נחל הודאי יגרף החלוקים שלי
ויקצף על המהלכים לתמם במדבר.

אחר־כך סדקים.
סדקים כל הקיץ.
סדקים דוממים עד לשרש הטרשים
והחולות מקיאים טיט
לישר הדורי הטבועים.

כידודי אש מלחכים צלליתי:
עיני פקוחות על הנסים
בין הר־משה לקוסימה.
בואך ימת ברדוויל.

ב

יובל אולי רובץ לפתח המכתש
של ג'בל־הילל—
שהוא הר־משה.
אולי,
אם בכלל.

הר להר בקריח ציה,
בתרי הצוקים, איש איש לעצמו
ורחוקים מששים הרבוא.
בלא אדמה לכסות
אנה עלה איש עבד

ודבר,

אם בכלל?

אך כל שנגע בהר—הומת.

ג

משנותרנו לכאוב
 חזרנו על עקבינו
 אל ההר הגבוה
 ממנו יצאה האש.

קרסה הפסגה
 והיתה למקתש:
 עמדו בו ששים הרבוא.
 אחר־כך—
 גם שש מאות רבוא.

ד

סוס ורכבו פזורים
 וגם בלורית שריונו
 והם צעירים עדין
 ביקים ובחולות.

כלם מעשי ידיך
 ואין אנו עזי־פנים לומר,
 כי הכל היה צפוי
 והרשות לא נתנה כלל.

עתה כלנו נאספנו:

מודים אנו לך
 עד יתפקקו כל חליות שדרתנו
 ואני שלא גבהתי הקיץ
 מבקש

בהעדר הקץ והמחילה

לקחת הברית מתדש.

ולא צר היה המקום
 להשתחוות,
 כשראו תמימרות
 ושמעו תקול—
 מאז

ועד עולם.

ראובן מירון: אנקי־כוכבים

"כוכבים קטנים, מקובצים בשמי־הלילה, דומים לאבק זוהר".

על שולחן־העץ המרובע ניצבו שתי כוסות־נייר, אבל רק אחד הכיסאות היה תפוס. הגבר שנכנס לחדר הקטן סגר את החלון. הרוח פסקה. "קריר", אמר.

האיש היושב הסב אליו את מבטו ופיהק. "אתה החדש?" שאל.

"שמואלי", אמר הגבר, "קוראים לי שמואלי".

"שב", אמר האיש היושב, "אל תתבייש".

הגבר התישב. הכוס שלפניו היתה ריקה. רק בתחתית השחיר בוץ יבש ששרד מקפה ישן. "האוטומט מקולקל", אמר האיש לשמואלי, "כבר שלושה ימים שהאוטומט מקולקל".

בפינת החדר ניצב מכשיר־מתכת ועליו ציור של ספל קפה מהביל. לידו, על ארגז־עץ, מכשיר־קשר אפור.

"כשלוחצים על הכפתור הוא משמיע מין זימום כזה", אמר האיש לשמואלי, "נדמה לך שהוא מאד מתאמץ, אבל זה פשוט לא מצליח".

"יש לך לירה?" שאל שמואלי.

"חבל על הכסף", אמר האיש, "זה לא הרבה, אבל פשוט חבל". הוא פישפש בכיס־מכנסיו, מתחת למקטורן־הבד הירוק.

"קח", אמר.

שמואלי נטל את המטבע. כף־ידו של האיש במקטורן הירוק היתה לחה. ובכל־זאת לא היה חם. הוא ניגש אל המכשיר והטיל את המטבע לתוך החרוץ. אחר לחץ על הכפתור האדום וכוס־נייר חדשה גלשה ברעש מבטן־האוטומט והתיצבה מתחת לצינור. המכשיר החל לפלוט רישרוש חזק, שהפך אנקה חרישית.

"לא יעזור", נאנח האיש היושב, "לפעמים אוטומט יותר עקשן מבן־אדם".

שמואלי ניצב לפני המכשיר עד שפסקו הרעשים שבקרבו.

"איפה ארגז־הכלים?" שאל.

"באמבולנס", השיב האיש היושב. בעיניו האפורות היה מבט של תמיהה.

שמואלי חייד. ידו הושטה לעבר האיש היושב. "המפתחות", אמר.

"אתה נהג־אמבולנס או מתקן אוטומטים?" שאל האיש היושב כמשתאה. הוא הושיט לשמואלי את צרור־המפתחות.

"אם יהיה טלפון, אתה נוסע", אמר האיש היושב, "ולא איכפת לי שלא יהיה קפה".

שמואלי חייך שוב. היה זה חיוך שדמה יותר לעווית, כמו זכר לתאונה רחוקה. "אל תדאג", אמר.

האמבולנס הלבן חנה תחת סככת-פח, בשולי החצר שהצמיחה עשב גבוה ורך. הפרדס היה קרוב מאד, ממש על שפת הגדר. הוא נראה אפל וסבוך אף שהשמש עדיין לא שקעה. אבל העננים היו כבדים וכהים מאד והטילו צל מעובה על העיר. על אף האור הקלוש יכול היה שמואלי לקרוא את הכתוב על שלט-הפח הצבעוני שהיה תקוע לפני העצים: "כאן תיבנה תחנת מגן-ידוד-אדום החדשה. תרומתה הנדיבה של קהילת לוס-אנג'לס. הקבלנים: לנדאו את רחמימוב".

הוא צעד לעבר האמבולנס הדומם. באפלולית הגוברת-והולכת נראתה המכונית כמו ציפור-ענק לבנה שקיפלה את כנפיה, דוגרת אולי. שמואלי ליטף את לחיו הימנית ליטוף נוקשה שהפך שיפשוף הלסת כולה. מאז התאונה הכאיבה הלחות ללסתו. "החודש הקשה ביותר יהיה אוגוסט", הוזהירו הרופא המטפל כאשר לחצו ידיים על כר-הדשא ביציאה מבית-החולים.

"ועכשיו רק סוף פברואר", חשב שמואלי.

השיפשוף הזרים דם חדש ללחי והדבר הקל עליו קצת.

ארגז-הכלים היה מונח מתחת למיטה המתקפלת. הוא רכן תחתיה בזהירות, נזהר ממיכל-החמצן המתכתי שהיה מוצמד לדופן. הארגז היה כבד והוא גררו החוצה לאט. הגיח אותו על הקרקע וטרק את הדלתות. האור בתוך האמבולנס כבה. לרגע ניצב על עמדו, פניו מול החדר הקטן בו דלק כבר האור. עתה נתן לבו לכך שהתחנה ניצבת בשיפוע מתון של גבעה, בשולי העיר אך לא מחוצה לה. ממקום עמידתו יכול היה להשקיף על העיר כולה, עיירה קטנה ומצופפת, מקובצת בתוך עצמה ובחלונותיה אור. צעיף דק של ערפל החל להיפרך סביב האורות והעניק לכל אחד מהם הילה רכה וזוהרת. תחושה של חמימות הציפה פתאום את לבו של שמואלי, אבל הוא זכר את האיש היושב בחדר-התחנה, הרים את ארגז-הכלים והלך לעברו. חלון החדר היה פתוח וכבר מבחוץ נשמע קול המנגינה.

"חשבתי שיירד גשם", אמר האיש היושב, "אני אוהב להסתכל בגשם מחלון פתוח".

הוא חיטט בתיק-עור חום שהיה מושלך לרגליו ושלף ספר עטוף נייר-עתון.

"איכפת לך אם אני אקרא קצת ואתה תנסה לתקן את האוטומט?" שאל.

"לא חשבתי שזה יהיה להיפך", חייך שמואלי. לחיו הימנית כאבה והוא ליטפה בחזקה.

"שכחתי להזהיר אותך", אמר האיש היושב, "יש כאן יתושים גם בחורף".

המנגינה שבקעה מן הראדיו היתה מופרת לו אך לא זכר מנין. האיש היושב קרא בספרו העטוף נייר-עתון ותופף באצבעותיו על-גבי השולחן, בקצב המנגינה. שמואלי עמד על ברכיו מול צדו האחורי של האוטומט. במברג שבידו ניסה לשחרר בורג שחסם את הגישה לבורג אחר. על שמיכה אפורה שנפרשה על הרצפה היו מונחים קפיצים, ברגים, חלקי מתכת ופלאסטיק.

"שקט אצלכם", אמר שמואלי ומחה אגל-זיעה ממצחו.

"שרק יימשך", השיב האיש היושב והניח לספרו. "הצרה היא שאף פעם אי-אפשר לדעת. פתאום יכול מישוהו להחליט להידרס, או משהו כזה".

המנגינה הוסיפה למלא את החדר. שמואלי היה בטוח שהוא זוכר אותה, אך לא ידע מנין. אפילו המלים צפו ועלו בזכרונו, המלים, שברי מלים, קטעי משפטים. זכרון מרוסק, לא שלם, מגומגם. בשפה אחרת.

לפעמים אני הולך כמטורף...

חושב עליך...

זכרונות מתוקים שבים אלי

כשהיינו בגן-עדן-לשנים...

"אני מקווה שאתה יודע מה שאתה עושה", אמר האיש היושב ונימה דקה של דאגה התגנבה לקולו, "להרוס אוטומט לקפה כבר ביום הראשון ייראה מוגזם אפילו ליונגמן".

"יונגמן? שאל שמואלי.

"יונגמן", חזר האיש היושב, "המנהל האזורי. לא עברת אותו?"

"לא", השיב שמואלי.

"כנראה נשלחת במישרים מן המרכז", נאנח האיש היושב. "לפעמים אי-אפשר להבין מה הם עושים, למרות הרצון הטוב, כן..."

הבורג העקשני השתחרר ועתה עסק שמואלי בחיבור שני חוטים, כחול ואדום. האיש היושב חזר אל ספרו.

"ספר מעניין", אמר, "לווייה בצהריים. הבת שלי נתנה לי לקרוא. אמנם זה לא עגנון, אמרה, אבל מי שכתב אותה תפס את הפרינציפ של החיים".

שמואלי חייד, ושוב כאבה לו הלסת.

"זכרתי", אמר, "למנגינה הזאת קוראים 'אבק-כוכבים', סטאר-דאסט".

"זאת שהיתה קודם?" שאל האיש היושב.

"זאת שהיתה קודם", אמר שמואלי וליטף את לחיו, הפעם לאט וברכות.

אבל הוא לא זכר היכן שמע אותה.

המכה באה בחטף. קדם לה רק הסינוור, האור הנוקשה שפילח את האישונים על אף כיוצם וחדר למוח כמו פגז הודף. הנערה שישבה לצדו אחזה בברכיו והתכופפה. לא הספיק למנוע אותה. הוטלו לעבר השמשה, ההגה בבטנו, ראשה על ברכיו, מוטה-ההילוכים במצחה, שערה השחור פזור ברפיון, פיה מגיר קילוח סמיך, חם, דביק. ערפל מכסה עליו, עיניו שוקעות, זכרונו נמוג, מותר אחריו קול מתכת גמעכת, ניפוץ זגוגית, צעקה, צפירה רחוקה, היבהוב אדום...

"לולא התכופפה לאחוז בברכיך אולי היתה נפגעת במקום אחר", אמר לו הרופא, "אבל בראש..." אילו ידעו שלו כבר לא היה איכפת, לובן הסדינים אסף אותו, מחשבותיו לא היו עוד, לבו החוויר.

ששה שבועות נמשך הטיפול. חדר-טיפול-גמרץ, מחלקה כירורגית, מחלקה פנימית,

מחלקה אורתופדית, מחלקת עצבים. את יום-הולדתו השלושים-ושש חגג באורתו-פדית. אחות צנומה פיזרה פרחים בחדרו ובישרה לו שתוך יומיים אפשר יהיה להסיר את הגבס.

לאחר שיצא משם עלה על אוטובוס. זכר שהקו עובר לא הרחק מבית-הקברות. לרגע חשב שלא יוכל לרדת.

"זה אתה שצילצלת?" שאל הנהג, תימני חובש כיפה בעל קול עמוק ועיניים רכות. ירד וצלע אט-אט לעבר השער. אולי הביט בו מישוהו ברחמים. פסע לעבר האשנב הקטן הפעור בקיר משרד בית-הקברות. מילמל את שמה לגבר מגודל-גוף ומזוקן, חובש כיפה שזורה חוטי-כסף שהגיח מידו כריד-גבינה מקומט: "שביל י"ד, שורה ג' מימין". פוסע בין המצבות הלבנות, האפורות, עובר על-פני השורות, י"א, י', ט', ח', מין ספירה איומה לאחור, מגשש במבטו אחר שמה, אחר שמו שלו, שמה שהיה שמו שלו במשך שבוע שלם, יום לא חסר, שבוע שלם. יום לא חסר. אשתו. יצא משם זקן מאד, לבו חיוור ומכווץ, גופו כואב, עיניו... שטף ידיו בחיפזון בברזיה העגולה וקיפל את הכיפה בכיסו.

בחזרה לדירה הריקה, הצרור הקטן שהביא מבית-החולים מונח דומם על רצפת הטרקלין. מנגינה בראדיו, צילצול בדלת שכנה, נקישות רועדות על דלתו, צריד עזרה, לא-תודה, אם-תצטרך-אל-תתבייש. כמו סיסמות בראדיו. ושוב שיר, ושוב מנגינה, וקריין מודיע בקול עמוק אך עליו: "מחר, בשעה חמש-שלושים-ושבע בדיוק, תזרח השמש".

"אמרתי לך שלא כדאי", אמר האיש היושב, "אוטומט מסוגל להיות עקשן יותר מבן-אדם".

רעד עבר בגבו של שמואלי אך מיד חלף.

"יש פה ענין של מגע מנותק", אמר, "בעוד פחות משעה יהיה לנו קפה חם".

"נו נו", מילמל האיש היושב, "אשרי המאמין".

כשסיים דבריו צילצל הטלפון. האיש היושב קם והרים את השפופרת.

"מגן-דוד", אמר, "מה העניינים?"

פניו לא זעו. ידו אחזה עדיין בספר העטוף נייר-עתון. בעזרת הכתף החזיק בשפופרת החשורה, משך עט כדורי מכיס-חולצתו ובחפזון רשם על העתון שעטף את הספר. "רחוב הבנים חמש, אמרת?" "קרא, טוב, אני כבר שם". טרק את השפופרת ופנה אל שמואלי: "שום דבר", אמר, "אתה יכול להישאר. תתקן את האוטומט. כשאחזור, יהיה לפחות קפה".

"מה הענין?" שאל שמואלי.

"ולדת", אמר האיש ופנה לעבר הדלת, "אני כבר חוזר".

שמואלי הטיל לעברו את צרור-המפתחות והאיש נעלם בחשיכה.

רכון על קרביה של המכוונה המפורקת הקשיב שמואלי ליבבת צופר-האמבולנס. עד שגועה.

על שולחן-העץ המרובע ניצבו שתי כוסות-נייר, אבל רק אחד הכיסאות היה תפוס. האיש שנכנס לחדר פתח את החלון. בחוץ טיפסף גשם. בדרכו אל השולחן כמעט נתקל בארגזי-הכלים של האמבולנס.

"כל הכבוד", אמר האיש והתישב, "כל הכבוד!"

שמואלי דחף לעברו של האיש את כוס-הנייר הלבנה, בתוכה ההביל קפה שחור. "שמתי לך שתי כפיות", אמר.

"באמת יפה", אמר האיש ולראשונה גם חייך, "אם לומר את האמת, לא האמנתי שנצליח..."

"לפעמים בן-אדם יותר עקשן מאוטומט", אמר שמואלי.

"האשה הזאת היתה ממש גבר", אמר האיש וחיכך כפות-ידיו זו בזו, "אף צעקה, אף מלה. הצעתי לה קצת חמצן ואמרה שלא צריך. בעצמה ירדה מן האמבולנס ורק במסדרון תמך בה איזה אח".

"תשתה", אמר שמואלי, "לפני שזה יתקרר".

הם לגמו מן הקפה והאיש הציע לשמואלי סיגריה. שמואלי סירב. "עוד לא התחלת לעשן?" שאל האיש ולא ניסה כלל להסתיר את הנימה המתבדחת שבקולו. הוא הדליק את הסיגריה ושאף את העשן במרץ רב, מפזרו אחרי-כן בכל פינות החדר. "האמת היא שהיית צריך לנסוע אתי אל היולדת", אמר האיש לפתע, כמהורהר.

"אני יודע", השיב שמואלי.

"אני מקווה שאיש לא יידע שלא נסעת", המשיך האיש, "ובעיקר לא יונגמן. חבל שיהודי כמוני, שכבר עבר את החמשים לפני ארבע שנים, יפסיד את הפנסיה שלו".

שמואלי שתק. הקפה היה מר לחיכו ומגע כוס-הנייר לא נעם לו. הוא התבונן באוטומט הדומם. הגשם טיפסף בהיסוס על אדן-החלון. האיש היושב מולו עיין בספרו, העביר את הדפים אט-אט, כאילו מיאן להיפרד מן העמוד שקרא. הוא כיבה את הסיגריה בעקב-נעלו וחבק באצבעותיו את ספל-הנייר. שמואלי חשב שבלא משים תהדקנה האצבעות את לפיתתן ותמעכנה את הכוס. אך הדבר לא קרה. האיש נראה זקן מעט מכפי שנותיו. שערו היה אפור, כעיניו. גבו היה שפוף. רגליו פשוקות ונעליו השחורות שרוטות ומאובקות. קצה נעלו השמאלית נגע בארגזי-הכלים.

"מתי נגמרת המשמרת?" שאל שמואלי.

"בשבע בבוקר", אמר האיש והסיט מבטו מן הספר, "הלילה עוד לפנינו". הוא קם ופנה אל הראדיו, שהיה מונח על מדף מוגבה, במרכזה של ערימת-בקבוקים, חבילות צמר-גפן וגלילי-אספלט. תחת המדף היו סדורים חמישה בקבוקי-חמצן. פתח את הראדיו. קריין הודיע שהשעה חצות. אחר גווע קולו בתוך צליליה של נעימה רוגעת והאיש שב אל השולחן והמשיך לקרוא.

"אתה יכול לישון", אמר, "אם יהיה משהו, אעיר אותך".

שמואלי ידע שמן החדר הקטן מובילה דלת-עץ לחדרון סמוך ובו מיטת-שדה ושתי שמיכות. אבל הוא לא רצה לישון.

"אני יוצא להסתובב קצת", אמר.

"אל תתרחק", אמר האיש, "אף פעם אין לדעת".
 "לא אתרחק, סגלוביץ", אמר שמואלי ופנה לצאת.
 "הי, איך ידעת את שמי?" שאל האיש בפליאה.

"אמרו לי במרכז", חייך שמואלי ויצא. סגלוביץ' גיעגע בראשו ופלט משהו לעצמו. הטיפטוף פסק, אבל הרוח גברה וגרפה את העננים מזרחה. הקרעים שנבעו בשמיים חשפו קבוצות של כוכבים. למרגלות הגבעה, בתוך גושי-החושך, עדיין דלקו אורות בודדים. עתה, משכבו השאר, נאו הללו מרוחקים זה מזה. הערפל הדק שנח על העיר טישטש את בהירותם, אך ההילה הרפה שאפפה אותם לא נעלמה. שמואלי הרים מבטו אל השמיים השחורים. קבוצת-הכוכבים מעל ואורותיה של העיר מתחת העניקו לו הרגשה שהוא מרכז ליצירה מופלאה ובלתי-מובנת. היתה זו הרגשה מזוהה והיא הכבידה עליו. באזניו זימזמה לפתע המנגינה, והמלים שאותן רצה לשכות התגנבו חרישית מתוך הלילה. אבק-כוכבים. והוא זכר.

לפעמים אני הולך כמטורף...

חושב עליך...

זכרונות מתוקים שבים אלי

כשהיינו בגן-עדן לשנים...

המכה באה בחטף. קדם לה רק הסינוור, האור הנוקשה שפילח בבת-אחת את האישונים על אף כיוצם. הנערה שישבה לצדו אחזה בברכיו בפראות והתכופפה. אילו רק מנע זאת ממנה. הוטלו אל השמשה, ההגה בבטנו, ראשה מונח ללא נוע על ברכיו, מוטה-ההילוכים במצחה. קילוח דם סמיך וחם מציף אותו. ערפל ממלא את חלל המכונית, הינומה של ערפל גפרשת על עיניה, עיניו שוקעות, ניפוץ זגוגית, מתכת נמעכת, הרחק-הרחק. הכל כאילו מרוחק כל-כך... ורק המנגינה, והמלים בשפה אחרת, וקול רך ובוטח של זמר-חצות עם תזמורת קטנה של ספינת-נהר... לפעמים... הולך כמטורף... חושב עליך... צעקה... צפירה מרוחקת... זכרונות מתוקים... כשהיינו בגן-עדן... צפירה עולה ויורדת. טילטול. דממה.

"לולא התכופפה לאחוזו בברכיו אולי היתה נפגעת במקום אחר", אמר הרופא, "אבל בראש..." והוא, בין הסדיגים הצחורים, צינורות שקופים מזרימים חיים לתוך עורקיו הקרים.

"אבק-של-כוכבים", חייכה אליו אחות קשישה כשניעור, "כל הזמן מילמלת אבק-של-כוכבים. אבל אני לא דאגתי. כשהייתי צעירה הירבו להשמיע את השיר".

הטלפון צילצל בשלש.

אותה שעה היו השמיים בהירים לגמרי. יריעה שחורה משובצת כוכבים קטנים. נשבה רוח. הצילצול המתכתי טילטל את סגלוביץ' היישר מטכס החתונה של בתו, ממש באמצע. החלום היה מתוק. סגלוביץ' ניתק ממנו בבת-אחת. הוא לא דאג. שמואלי, לעומת זאת, ישן שינה עמוקה, לראשונה מזה שבועות ארוכים. גופו הארוך

היה מכווץ על מיטת-השדה בקיטון הצמוד לחדר-התחנה. השמיכה שהניח עליו סגלוביץ' לאחר שנרדם היתה מוטלת על הרצפה. סגלוביץ' נגע קלות בכתפו. "קום", אמר בשקט, "יש תאונה".

שמואלי שיפשף את לחיו הימנית והתכופף לרכוס את שרוכי נעליו. בחוץ המתין להם האמבולנס, קר ודומם. סגלוביץ' דיבר לתוך המיקרופון של מכשיר-הקשר: "יוצאים לבית-ליד", אמר, "לצומת. תאונה עם פצועים". הניח את המיקרופון השחור על המכשיר ויצא.

שמואלי יצא אחריו. בחדר-התחנה הוסיף לדלוק האור, אור צהוב, שפוף על שולחן-העץ, האוטומט לקפה, הכיסאות, ארגז-הכלים של האמבולנס, מכשיר-הקשר בו דלקה נורית אדומה, הספר העטוף בעתון. סגלוביץ' נהג בזהירות, אולם כשיצא מן החצר החל להאיץ. והאמבולנס הלבן שט בטירטור גובר-והולך בתוך החשיכה.

"אתה חדש במקצוע?" צעק סגלוביץ' כדי להתגבר על הרעש. "כן", השיב שמואלי. עיניו היו רתוקות לכביש שלפניהם, אישגויו מכווצים מול האור שנגס באפלה.

"מה עשית קודם?" צעק סגלוביץ'. ראשו היה שקוע בין כתפיו ידיו לפתו את ההגה בחזקה, אבל נהיגתו היתה חלקה.

"אולי תפתח את הצופר?" צעק שמואלי.

"לא צריך", צעק סגלוביץ', "ממילא לא עובר פה אף אחד בשעה כזאת וחבל להעיר את האנשים שצריכים לקום לעבודה".

שמואלי הביט לצד הדרך. ההיבהוב האדמדם של פנס-החירום הוטל ברווחי-זמן קצובים על שוליי-הכביש. מלבדם לא נסע עליו איש.

"תכין בינתיים את המיטה", קרא סגלוביץ'. שמואלי התישב מאחור, הידק את השעונית העוטפת את המיטה. ידו אחזה בברז של בקבוק-החמצן.

מכשיר-הקשר הקטן, שהיה מוברג מתחת ללוח-השעונים, זימזם. סגלוביץ' לחץ על מתג ונטל את המיקרופון האפור בידו הימנית.

"סגלוביץ' מדבר", קרא לתוך המיקרופון, "בעוד רבע שעה נהיה שם".

"אם יש פצועים קשה תיסע לימאיר, למרות ש'השרון' תוךן הלילה", קרא הקול במכשיר-הקשר.

"יהיה בסדר", אמר סגלוביץ'.

"החדש אתך?" שאל הקול.

"כן", קרא סגלוביץ'.

"איך הוא?" שאל הקול. הטון המתכתי נטל ממנו אפילו כל גימה של סקרנות.

"בסדר גמור", קרא סגלוביץ', "אפילו תיקן את האוטומט לקפה".

"טוב שאתה אומר", אמר הקול, "נבטל את הזמנת הטכנאי למחר".

סגלוביץ' תלה את המיקרופון במקומו. הגביר את המהירות ותוך כדי כך עבר למרכז הכביש.

"יש רק חפיסה אחת של חוסמי-עורקים", קרא שמואלי מבטן האמבולנס.

אבל סגלוביץ' לא השיב. השריקה היתה חדה וקצרה. בסופה הורגש באמבולנס טילטול קל והוא נטה מעט על צדו, לאחר שהגיע לשולי הכביש בלי שהתכוון לכך נהגו. סגלוביץ' כיבה את המנוע וקפץ החוצה.

"פנצ'ר", אמר, "מהר, תוציא את הארגז!"

הגלגל הימני היה שקוע כולו. האמבולנס נטה קלות קדימה. פנס־החירום האדום שעל גגו הוסיף להסתובב.

"הארגז איננו", אמר שמואלי. קולו היה שקט.

"מה זאת אומרת איננו?!" קרא סגלוביץ', "תחפש מתחת למיטה!"

"הארגז נשאר בתחנה", אמר שמואלי. הוא רכן אל הגלגל הפגוע והניח ידיו על הצמיג, שהיה עדיין חם.

"אלוהים אדירים!" קרא סגלוביץ' וידיו לפתו את ראשו השקוע, "אלוהים אדירים! בגלל שתי כוסות קפה!" הוא נכנס לאמבולנס וזחל על הרצפה הצרה. "אולי נשאר כאן איזה מפתח־ברגים או משהו", אמר כמו לנפשו. לא מצא דבר מחוץ לחבילה של תחבשות מוכתמות באפר סיגריות.

"אף אחד לא יעבור כאן בשעה כזאת", אמר, "איזו בושה, איזו בושה!" "צריך להודיע למרכז", אמר שמואלי. "זהו".

"כן", אמר סגלוביץ', "אני אודיע להם. אלוהים... אלוהים..."

אורו האדום של הפנס המהבהב נפל על פניו ושינה להם מראה מוזר. הוא פנה לעבר מושב־הנהג, אל מכשיר־הקשר. אבל הוא לא הגיע. שמואלי דחק אותו לעבר הדלת־הפתוחה.

"אני אודיע להם", אמר.

נטל את המיקרופון מן המתלה ולחץ על המתג.

"מדבר שמואלי", אמר, "יש בעיות. לא אוכל להגיע. שילחו מישהו אחר, עם רופא".

"אתה עם סגלוביץ'?" שאל הקול במכשיר, "איפה סגלוביץ'?"

"אני עם סגלוביץ'", אמר שמואלי, "הפנו מיד אמבולנס קרוב אל הצומת. אני לא אוכל להגיע".

"מה הבעיות?" שאל הקול.

"תקר", אמר שמואלי, "שיהיה רופא, תדאג שיהיה רופא באמבולנס שיגיע. כבר הלך הרבה זמן".

"תתיצבו מחר במרכז", סיים הקול. המכשיר דמם. סגלוביץ' עמד שפוף, מצחו נוגע בדופן המתכת הקר.

"יוציאו תוך־רזרבה מנתניה", אמר בלחש. חיטט בכיס מכנסיו השמוטים והוציא סיגרייה בודדת, קמוטה, אבל לא הדליקה. שמואלי התישב על כבש־התא, ראשו בין ידיו. כאב קל החל לזחול בלחיו הימנית, מפיוון הסנטר. סגלוביץ' הביט בשעונו. "בעוד שלש שעות יהיה אור", אמר.

שלומית כהן: ארבעה שירים

★

פְּרָפְרִים מְטֹהָרִים אֶת הָעוֹלָם בְּכַנְפֵימִם.
פִּיּוֹת טוֹבוֹת אוֹרְגוֹת לָנוּ שְׂמִיכָה אַחֲרַי.
פִּיּוֹת טוֹבוֹת מְגַבִּיהוֹת אֶת קַרְקָעִים הַיָּם
מְטַבִּילוֹת אֶת הַהָרִים וְלֹא דִי בְגָשָׁם.
אֶפְשָׁר שֶׁבְּכֹל זֹאת הָאוֹר יִהְיֶה שְׂקוּף
וְהָאוֹר יִהְיֶה מְלֵא
וְתִהְיֶה לָנוּ שְׂמִיכָה אַחֲרַי.

★

הֲרַעְפִּים שְׁלֵי עֲפִים לְגִגוֹת אַחֲרִים.
אוֹר מְתַנְדָּנֵד מְגַלָּה סְדָקִים מְתַרְחָכִים
עַל תְּקֵרָה מְקַמֶּרֶת.
רוּחַ מְסוֹבְכַת פֹּה
פּוֹלֵטֶת וּבוֹלְעֶת. נְחֹשִׁים צְהַבֵי בְּטָן
וּנְחֹשִׁים אֲדָמִי חֲזָה מְתַגָּרִים בְּעֲצָמָם
כְּאִלּוּ זֶה מְקַרְיֹת מְתַכְנְנֶת.
כְּשֶׁקִירוֹת מְתַקוּטְטִים בְּרֵאשֵׁי תַנְיָנִים
עַל רִצְפָה מְעִמִּיקָה וְשׁוֹקְעֶת.

פוסידון על המים

פוסידון על המים
 שמש הקיץ נגעה בו והנחלים באו להאכילו.
 פוסידון שותה את הים בחיוף מאטרלי.
 כל-כף הרבה פיות בפה אחד
 חלקם עם שנים לסגן את גושי העמודים.
 בתולות המים היו מתפללות עליו בלגימות,
 איזו מלמלה לבשו!
 דעתו הייתה מטשטשת. מרב פיוס ושתיה
 היה מרבה להן הבטחות ואלמגים.

צבעים חמים דהים בכניעה גמורה
 אי אפשר לשחד אותם.
 אני רואה איך האור זורם בהם ונשבר
 כשאייר הלילה זחוס בתוך קלפתו
 (בעשן העצים נתערבו ריחות
 של גחלים פוקעות
 ואור שאינו בהיר).
 אני רואה אותם מרצדים בלגימות קטנות
 מאבדים את צבעם אצל וילון מוסט.
 אל תרשיע אותי. ידי לא היו באש.
 אני אוספת זרדים ושברי דברים
 להסיק את אמצע החרף לשנה טרופה.

דוד שיץ: שני סיפורים

שומר הספרים

פראי ועגום נמתח הרחוב עד לשלט המסעדה. קו חרוץ המבחר את העיר לשנים, אשד שחור שקפא באחת סמוך לשלט. מעבר למסעדה מתעקל הרחוב חדות ואובד במורד. בימות החום מגיחים משם בחורות ובחורים, נכנסים בצהלה למסעדה ואחר משתרכים חבוקים בעצלתיים, מפריחים עשן למרומים. ואילו עכשיו, בחורף, גורפת הרוח אנשים וקרעי נייר מזוהמים, מגלגלתם בכבדות עד לשלט ושם הם נעלמים.

ראש כושי צחקני מצויר על השלט. שיניו זוהרות וקצובות והמיטיב להתבונן חודר עד אל תוך בית-בליעתו האדום. לחייו אדומות-כהות ועגילי-זהב מקשטים את אזניו. סימן-קריאה ענקי טבוע לידו, על השלט. פעמים רבות נלאיתי לפענח את משמעותו ואין הדברים פשוטים כל-עיקר. אפשר לומר: עצור! כושי שחור חושף כאן את בית-בליעתו! או: עצור! עד כאן תחומך! מכאן והלאה שולטים כושים שעגילי-זהב באזניהם. אני מודה: עד היום אין כוונת הסמלים המצוירים נהירה לי לגמרי. בשל ההבל שהתעפה על זגוגית החלון התמסמס ראש הכושי לכתם אדום המאיר כפנס עצוב את בדידותו הפראית של הרחוב.

ואילו אצלי הם ונעים. הם ונעים אצלי. מדי-פעם אני מנגב את השמשה מהאדים ואז מתייצבת לה תמונת הכושי ופתחה המשמים של המסעדה נפער בביורו. אין פלא, איפוא, שמדי-פעם נפתחת אצלי הדלת בצרימה קלה ואנשים עטופים ורטובים ממהרים פנימה, מכניסים משהו מזעף הגשם והמיית הרוח ואחר-כך עומדים ליד המדפים, יבשים ומרוצים, מדפדפים בעדינות, מדברים זה עם זה בקולות כבושים, נועצים. אצלי יש סדרים קפדניים הידועים ללקוחותי הוותיקים. ואין הם עולים בקנה אחד דווקא עם נהגיה הפוזיזים של אותה אדומת-שמלה הבאה, אני מודה, לעתים קרובות למדי, מנפנת בידיה במין ייאוש נסתר נוכח המדפים הגדושים, ספרים חומקים מאצבעותיה מרוב התלהלות, עיניה קרועות לרווחה ובקרקעיתן הזהובה מין חוסר-שקט וצמאון נורא, המביאים אותי במבוכה.

פעם אחת, כשנכנסה לכאן לראשונה—הלקוחות הוותיקים הפנו ראשיהם לרגע בגלל משב הרוח—נשמטו הספרים מידה. חצי מדף התמוטט תחת מגעה. מיד הזדרותי לעזור לה, אף שאני עושה זאת לעתים נדירות, כי אני הרי גבוה כל-כך, פרקי כואבים וההתכופות קשה עלי. היא עמדה שם קטנה ונכלמת בשמלתה האדומה ואני הייתי גבוה-גבוה מעליה, שואף את ריחה. קטנה היתה, רכוסה היטב בשמלתה הפעוטה, נושכת שפתייה, עיניה כתריסים שנשפחו פתוחים ביום-סערה. ואני נהמתי מה, מסדר את הספרים מעליה ויונק את ריחה. לתמהוני פלטה תודה נחפזת ואני הרגשתי עצמי כגנב הנמלט בשללו ובברכה.

והעיקר, שקט געים אצלי ושלנה. זה שנים רבות סידרתי את הספרים כסדרם, לפי שנותיהם, חשיבותם, ענייניהם—הישן קודם לחדש, העשיר לשדוף, ועיסוקים שברוח קודמים לאלה שבחומר. בחומרה רבה וברוב זהירות הצבתי אותם על מדפיהם כחיילים במשמרת. כשחסר אחד מהם, במיוחד מאלה הניצבים בשורות הראשונות—אף שגם על האחוריות אינני פוסח—מיד אני ממחר להכניס אחר תחתיו. כי החורים האלה, החללים השחורים בין הצבעים העזים, מבהילים אותי. לפתע חסר דבר—מה—איננו. הלך ולא ישוב. ולמען הדיוק, כשאני יודע בתכלית הידיעה שלא אוכל לסתום את החור, אני מעדיף שלא למכור. לקוחותי הוותיקים יודעים זאת ואינם מאיצים בי. הם מבינים, כמוני, שמישהו חייב להיות ממונה על הסדר הנכון של הספרים והם גם יודעים שהסדר שנקבע בשום־אופן אינו שרירותי. ומכיון שאדם אחד, אפילו הוא חרוץ ושקדן, אינו מסוגל לקרוא את כל ספרי בכל ימי שנותיו העומדים לרשותו—ויארכו אלה ככל שיארכו—זוכים לקוחותי הנאמנים לגילויים מסעירים מדי־יום, מדי חלוף אצבעותיהם על טורי השורות. בכל לבי הייתי בוחר להצטרף אליהם, ורק התפקיד הנכבד שהוטל עלי בתוקף גזירה שאין לשנותה מונע ממני את הצלילה במימי העונג הריחניים ביותר, אף כי, ואומר זאת גלויות, אינני מתלונן.

גם לי, בתפקידי, מזומנות חוויות המזעזעות, מעשה־כשפים, את הקרום התמים שהתעפה על־פני הדברים, חושפות באחת את החבוי מעבר. הנה, למשל, העיר לי אחד הלוקחות, בעדינות רבה העיר, הצביע על המדף הגדול החוצה את האולם המרכזי, באצבעו רמוז לי. ואף־על־פי שנהג כהלכה, נאספו סביבו שנים־שלושה, סקרו בתמהון את טורי הספרים ואישרו במנו־ראש, בפליאה גמורה את תגליתו. לכאורה ענין של מה־בכך—ספר אחד לא היה מונח במקומו הנכון—אלא שספר זה גרר אחריו אי־סדר נוסף, שכן הספרים שבמחיצתו גם הם לא השתבצו בדיוק במקומותיהם ובעקבותיהם הלכו אחרים. והטעות הכפילה ושילשה את עצמה, רבתה ותפחה, ועיני כולם תלויות בי בשתיקה. מובן שמייהרתי לתקן את המעוות, מבקש בלחש, בתחנוני עיניים, את סליחת לקוחותי. אלא שבכך לא הסתיימה הפרשה. הם לא ידעו—בכל לב אני מקווה שלא ידעו—את מה שידעתי אני נכונה; עשרים־ותשע שנים היה הטור הזה האמצעי פרוץ לטעות חמורה, לעירוב־סדרים ודוני שנבע כולו מקוצר־ידי. זמן רב הפכתי והירהרתי באותו מצב ביש אליו נקלעתי. הסתבר שמה שנראה לי סדר איננו סדר כלל. קוצר־ידי, איטמות וקהות חושים מחלחלים בעדי אל ממלכת הסדרים הנאותים. והחשש שמא קיימים מדורים נוספים שנזדממו בשל רשלנותי הפיל עלי אימה. לא אכחד, הגילוי היה מרעיש ביותר, מגרה את הדמיון.

בקול רם ובסבר־פנים הודיתי לאותו לקוח שהסב את מבטי לטעות. ואף־על־פי־כן לא יכולתי לכלוא את שנאתי אליו. בשום־אופן לא רציתי להישטף שנאה דביקה ועכורה זו, אלא שרק בה מצאתי מנוח. שנאתי אותו על שבקלות־דעתו חשף את הפגמים בסדר הנכון שהצבתי בעמל כה רב. והלקוח, איש יהיר, כהה ויפה הבחין אט־אט בשינוי הברכה שבה הייתי מקדם את פניו, נתן דעתו שלא הייתי פותח

עמו בשום שיחה מרצוני, ואת שאלותיו היותר סקרניות הייתי פוטר באדישות עשויה.

עד שפסק כליל לבוא. אורב היה מעבר לרחוב, בפתחי הבתים, תיתורת כובעו השחור מציצה החוצה. זומם. אלא שאצלי חם ונעים. מדי־פעם אני מנגב את השימשה העבה שצבעה ירוק־בהיר ורואה אותו שם, ניצב לא הרחק משלט המסעדה. אולי אני טועה. האֲדִים המתעבים בחוץ והרוח המילל לבדו ברחוב העירי ומפות המטר הניתכות בזעף מבלבלים את המראות. לרגע היה נדמה לי שאני רואה את שניהם יוצאים מהמסעדה ואת הכושי פורץ בצחוק בסגור שלטו. אבל לא. רק הגשם מכה על פתחי הבתים הנוזלים מים. ולא עוד. ועדיין בוחק השלט מעבר לערפל קליל, כעין אדומה ורעה החורצת עלי כליה.

השמשה אותה אני מנגב נקבעה במיוחד בידי זגג מומחה אחרי ששתי הקודמות התפוצצו לרסיסים. בימי אבי נשברו. לפתע עלה המון קודר במעלה רחוב, מן הסיבוב החד שמעבר למסעדה הגיחו, ובקרדומים ומכושים ניפצו את השמשות וצריחותיהם הצרודות רעמו. סמוך לאבי שכבתי, אוחו בו בחזקה, ואנו נחבאים מאחרי ערימת ספרים. רק הם היו בינינו לבין הרחוב הגועש, פקעת ראשים פרועה, צונפת. לאחר־מכן, כשקמנו מרבצנו לאסוף את שברי הזכוכית, סיפר לי אבי שבמי אביו נשבר החלון פעם אחת והספרים כולם הושלכו לרחוב, מירמס רגליים. אותו יום נשבעתי ביני לביני שבבוא יומי אצווה להתקין חלון אדיר, שקוף ובהיר ששום המון לא יוכל לו. וכך עשיתי. משום כך, אולי, בשל טיבה המשוריין של הזכוכית, מתקשה אני לראות בבירור את הנעשה מעבר לרחוב, מה־גם שהערב יורד ומכסה באפרוריותו את המראות.

גלמוד ופראי מתנשא הרחוב עד עיקול המסעדה, רוח מצליפה בטיפות גשם גדולות כדמעות, שלוליות שחורות נקות וזורמות בלי רעש במורד ואובדות. בית־בליעתו הפעור של הכושי מקשט כיהלום אדום, כנטף־דם, את הקרה הערירית חסרת־המנוח. לולא היה תפקידי מחייב אותי לעמוד כאן, גבוה־גבוה, מתנשא בכל פרקי הכואבים ומשגיח על הסדר הנאות—כהרף־עין ממלא את מאווי לקוחותי הותיקים—אין ספק שהייתי יוצא לשם, החוצה, מדדה גם אני בקור סמוך לשלט ואורב להם בפתחי אחד הבתים, רואה עין־בעין איך הם מתגנבים פנימה, שני צללים אפלים. מהיר וחרוץ היה הפגיון ננעץ בלבן. אחת־שתיים הייתי משסף את חזהו. מתענג לחירחורי גסיסתו שואף הייתי את ריחה האדום אל קרבי, יונק את ריטוטיה הנבוכים, את חומה המהביל, הנקבי.

חם ונעים אצלי. הלקוחות הוותיקים נפרדו ממני אחד־אחד לשלום. טורי הספרים—כעדר שעלה מהרחצה ושכולה אין בו. בחוץ התעבו אֲדִי הלילה. גטפים־נטפים כיסו את השמשה הכבדה, המשורינת. כתם אחד אדום, מטושטש וסוער מבליח מבעד לניצנוצי הרמייה של המים הזורמים על השמשה. אני יודע שהכושי חורץ את לשונו מן העבר השני. אני שומע את צילצול הלעג של עגילי־זהבו. ראשו העגול והצמרי נע מצד אל צד, צחוקו הפרוע מהדהד. בדי־עמל אני רואה את הרחוב מתנשא

מולי, שדוף, לח ומבריק מחזיר כראי עכור את כתמי האור החולניים, האדומים כיריקות של חולי-שחפת.

אצלי נעים. חם כאן. כן. המאחרים עוברים על-פני הזוכית המשוריינת. אני רואה את צללי ראשיהם, את התבנית הכללית של פרצופיהם האטומים הנדחקים לעבר השמשה כדי להימלט לרגע מן הגשם המטפטף עליהם. כמה מהם מסירים בכף-ידם את ציבורי טיפות המים ומציצים ללא סקרנות פנימה. עיניהם פקוחות, קרות כעיני דגים מתים. ואני ניצב כאן על משמרתי. גבוה מאד ופרקי כואבים ואינני יכול לסור מזה. אצלי חם. ואף-על-פי-כן, אילו יכולתי להיפטר לרגע קט מתפקידי הרובצים עלי במלוא כבדם, אילו השכלתי לנער את האחריות המוטלת על כתפי, כי אז הייתי יוצא אל הקור ולוכד אותם במפתיע, כחייט-טרף הייתי נופל עליהם, מלקק את פניה הקטנים הרטובים מן המטר, מחבק אותה בהבל-פי. עכשיו היא מהלכת לצדו, אולי מניחה באמון עיור את ידה ביד אותו איש יהיר וכהה שהשלכתי בגאוותי החוצה. חם כאן. אצלי לוחט. באותה מטלית אני מנגב את מצחי ואת צד החלון הפונה פנימה. וכבר עולה ההבל ומכסה את החלון הפונה לרחוב. החושך סמיך כל-כך עד שכבר אינני מבחין בפתחי הבתים וממילא לא בתיתורת כובעו האורבת לי שם. רק הכושי עוד מגחך בשיניו הרעות מולי, מחייך חיוכו הגלזז, חושף ללא בושא את בית-בליעתו האדום.

מלאכים

כאשר נשמעה הירייה פרטה האשה לפועל הערבי את חובותיו ליום המחר, מצביעה אנב כך על ציבור העננים המתעבים באופק. הם סגרו לאטם על האור האחרון במערב, נערמו זה על גבי זה בגושים כבדים, מגושמים. משב קור זיעזע את כתפיה. היא הידקה בחזקה אל גופה את הסודר הסרוג, הבהיר וראתה את הערבי מצטמרר מהקור ונושף לתוך ידיו.

אין צורך להשקות מחר, אמרה, כי ממילא יירד גשם, אבל את הרפת מוכרחים לנקות, וגם את הלול. הערבי הינהן בראשו. היה לו אף-חולד ארוך וסמוק, פנים שעירים ואזניים גדולות מזדקרות לצדדים. גם בין הערבים כיעורו יוצא-דופן, חשבה האשה כשראתה אותו לראשונה, אפילו ביניהם לא מתהלכים שעירים כאלה. משהו בהליכותיו הזכיר לה תיש, במיוחד כשהיה צוחק לפתע ללא קול וחושף את שיניו הצהובות ועיניו, שני זיתים שחורים מוקפים שמן מלוכלך, היו נעצמות למחצה בחיוך זדוני. חיוכו המתחנחן (הבעה כלבית וצבועה, סיפם בעלה חדות), השפילה האשה להפיק מלבד העובדה שהיה משתין בחצר ללא הבחנה, משתין בכל פעם ששמחה גדולה או אימה תקפו אותו, משתין על כל קיר ועץ ובאותה עת תולה על פרצופו את ממנו את רצונותיה, ובסך-הכל היתה מרוצה למדי מפועל-כפיו.

האשה פשטה את ידה לגשם שעתה-זה החל לטפטף, עיניה נשואות למרומים והערבי

עוקב אחריה, מאשר בתנועת ראשו שאכן החל גשם לרדת כאשר נשמע קול נפץ הירייה.

מי זה, פלטה האשה, תמהה לשמוע את הבהלה בקולה ורואה שהערבי מתכווץ וכמו מבקש להתקרב אליה, לזפות בהגנתה. מי יורה פה, זרקה שנית, ובהדקה את הסודר לכתפיה פתחה בהילוך מהוסס לעבר המבנים שבחצר. הערבי עמד עוד רגע לבדו, אזניו הצומחות מצדי ראשו קולטות את הלמות הטיפות המפות על גולגלתו החשופה, אצבעותיו מהדקות אל חוזה בטלדרס ישן חסר-כפתורים ואז, בלי לשנות את תנוחת גופו, החל לרוץ בדילוגים משונים אחר גבירתו, מנתר כחרגול בנעליים ישנות, בלי גרביים, מעל לשולליות שהחלו להיקוות.

*

זה אתה, אמרה האשה ואנחת-הרווחה נשמעה היטב בחצר הגשומה. לא ידעתי מי זה, המשיכה כמתנצלת. בעלה עמד שם, גשען על רובהו הצבאי. ראשו הגדול נחרט בכוח על העננים. הוא לא גפנה אליה, מתעלם מקריאתה, מפחדיה. מה קרה, שאלה האשה שוב, מתקרבת אליו בשדה הבוץ העגמומי. האור האחרון נאסף כמעט לגמרי. פה-ושם בלטה גבשושית-זבל כהה בשדה. האיש לא ענה. בתנועת-יד רמוז לה שתסתלק, ובעוד עיניו נעוצות בנקודה אחת הרים את הרובה לגובה כתפיו וירה אל סבך השיחים העבותים שבפאתי החצר. מעבר להם, כך ידעה, מתנשאת שן-סלע מוצקה ולבנה.

מבלי משים הרעידה. נדמה היה לה ששמעה אנקה שבאה בעקבות הירייה, אך לא היתה בטוחה. עכשיו כבר היתה קרובה אליו וראתה כמה הוא מבוהל. כתפיו הכבדות רעדו מתחת לאפודה. פניו היו חיוורים, דלוקים באור רע, ירקרק. מה קרה, חזרה ושאלה, מתאמצת לשלוט בקולה ולגלות מבעד לאפלולית את ההבעה המדויקת הרשומה על פרצופו.

לא יודע, ענה. בהתאמצות דיבר, אט-אט. משהו לבן ניצנץ לו שם—הצביע ברובה על השיחים המשחירים בפינת החצר—משהו לבן עלה וירד, ירד ועלה... ואז, לחשה האשה, נצמדת לאפודה הרטובה למרות מחאתו האילמת ואוחזת בידיה החזקות את ראשו, מה קרה אז.

לא יודע, המשיך האיש, שמעתי קולות של ציפרים וראיתי משהו לבן, מבריק. יריתי. זה לא הפסיק. שוב פעם נחת משהו לבן כמו ציפור גדולה מאד... הוא השתתק. בבירור שמעה את נקישות שיניו.

צריך ללכת לשם, אמרה האשה חרש, קולטת לפתע שהערבי נמצא מאחריה, מטיל מימיו ברעש לתוך שוללית. בלי להפנות ראשה פקדה עליו לשוב לביקתתו ולא לצאת משם עד מחר כי ממילא יורד גשם.

כגוש אפל, ראשיהם סמוכים ולא נוגעים, עוצרים נשימתם, עמדו האשה ובעלה, מחדדים אזניהם ומצפים שהערבי יסיים את שלו ויניח להם. ראשון התנער הגבר. הותר אותה שם באפלה ושב כשבידו פנס וגרון. כאן זה היה, לחש, משליך אלומת-

אור חיורת על השיחים השחורים הנוטפים מים. באטיות התקדמה, חותרת דרכה בין השיחים, הולכת בעקבות הגב הרחב שלפניה. בבירור ידעה שאסור לה להפקירו עכשיו, כששיניו נוקשות והוא פוסע לפניה בגרון שלוף. עכשיו היא חייבת ללכת אחריו גם אם המים חודרים מבעד לסודר הדקיק ונוגעים בעורה. אולי זה לא-כלום, ניסתה לומר לגב שלפניה, ואז שמעה את הרעש. היה זה משק כנפיים אדיר, כמו נלכדה ציפור ענקית ברשת. אלומת הפנס המרקדת נתקלה במשהו בהיר. דרוכים התקדמו השגם אל עבר הסלע וראו שני אנשים מוטלים. האחד נח ללא תנועה, גשם מטפטף על פניו הגלויים, השקטים. השני התפתל, התאמץ בכל כוחו להתרומם בעזרת כנפיו. גופו הלבן היה מוכתם בבוץ ודם. הוא פצוע, לחשה האשה.

ירייה טובה, אישר הגב שעמד לפניה, מטיל את האור על הדמות המתפלשת. ואז הסתובב, תקע את הפנס בידה וייצב אותו בחזקה, התקרב אל הפצוע ובמחי גרון אחד כרת את הכנפיים העדינות מגפו והשליכן הצדה. כך הוא לא יוכל להימלט, פלט בקול מעובה אל הפנס המרעיד. אבל היא שמעה רק את המחץ המאוס של הגרון הנתקע בבשר חי. רק עתה הבחינה ששני האנשים ערומים לגמרי. בינה לבינה התפלאה שלא ראתה זאת קודם-לכן. רפים היו בעיניה. תלחיהם הבהירים צנחו על כתפיהם, שפתותיהם אדומות ועסיסיות כשפתי ילדים וגופם, המוקף מעגלי אור, ענוג ולבן ודשן. עיני האחד היו עצומות, ולה היה נדמה שהוא ישן או שקוע בתפילה. חברו קצוץ-הכנפיים לא גרע את מבטיו ממנה. בלא שתבין מגיין באה הפקודה, הסירה את הסודר מכתפיה ועטפה את הדמות השוכבת, מתאמצת להקל על מכאוביו. הוא היה קרוב מאד. מבטו הצלול ליטף את פניה. לתמהונה לא גילתה אצלו כאב אלא מין התגרות חצופה, אילמת, שהביאה אותה במבוכה. ריחות משפרים גדשו את נחיריה והיא חייכה מתוך חולשה למחשבה שאהרוג והפצוע התבסמו קודם פלישתם לחצרם. יד לפתה את ידה. נלך, אמר בעלה סמוך לאזנה.

*

כשעברו ליד ביקתת הערבי נעצרה האשה, מיששה את הקורות הגסות ואמרה, הוא רואה אותנו. בעלה לא ענה. אבל כשנכנסו הביתה השליך לפינה את הגרון המגואל בדם, כיבה את הפנס והעמיד בזהירות את הרובה, ואמר שהגיע הזמן להיפטר ממנו. ממילא הוא בטלן שלא עושה כלום ורק משתין, וכבר הגיעה עוגת הגשמים. אני בטוחה שהוא ראה הכל, השיבה ללא קשר. או מה, התעקש בעלה. או כלום, ענתה נרגזת, חשה בושה שהיא חייבת להצטדק על שהתיש הזה ראה איך מקצצים את הכנפיים.

אסור היה לתת לו להתקרב לשם, המשיכה בשלה. היטב ידעה שהערבי ראה את האצבעות היפות השלוחות אל חזה ואת השפתיים הברשניות, הריחניות שעליהן העבירה לפתע את ציפרניה.

הוא לא ראה כלום. שום דבר הוא לא ראה, הבטיח לה בעלה. הרי שלחת אותו משם. כן, הסכימה, שלחתי אותו, אבל אני משוכנעת שהוא הסתובב לו שם סביב. זה הטבע שלו. להסתובב סביב.

יש בזה משהו, אישר בעלה. הוא הסיר במשיכה את האפודה הרטובה מעורו. האשה עמדה ליד החלון. בלי להתבונן בו ידעה שהוא ניצב שחום ושחיריירי באמצע החדר, פורם את כפתורי החולצה הלבנה ללבשה. היא קלטה את ריחו החמוץ. אין לו עור לבן, מבריק, מפיץ ניחוח מתוק. בחוץ יכלה לזהות ללא קושי את שירטוטי הביקתה, את החלון היחיד שמעברו השני, כך ידעה, דלוקות עכשיו עיניים זיתיות טובלות בשמן מלוכלך ועוקבות אחריה.

את מיחסת חשיבות לשטויות, סתם בעלה את השיחה הלא-נעימה שביניהם, הרי בכל רגע אני יכול לסלק את האילם הזה מכאן, לזרוק אותו. והוא ניגש לחדר-השירותים, רוחץ את הגרון האיום במים. משם שמעה אותו צועק אליה, מתנשא מעל רעש הזרם השוטף. ואחרי-כך סגר את הברז, ניגב ביסודיות את ידיו ופנה לטלפון. היא שמעה אותו מדבר עם כמה אנשים ומספר להם על המאורעות והבינה, מבעד למסך עבה של עייפות, שמהומה גדולה קמה. היא עצמה לא יכלה להינתק מהחלון ועד שלא משך אותה בעלה משם והושיבה על כיסא—היה זה בטרם יתמלא החדר אנשים מודאגים ומזוינים—לא סרה ממנו.

*

למחרת לא נותר זכר לסערה. קרעי עננים צחורים חלפו בשמיים והאשה, ששכבה עדיין מתפנקת לבדה במיטתה וצפתה בהם מבעד לחלון הפתוח, תמהה קימעה לפחדים שהשתלטו עליה. כי הלילה היה סוער במידה לא-תאומן. לפתע נעורה ולחרדתה ראתה שהחדר לבן לגמרי. אור לבן מסמא-עיניים חשף באכזריות את הארון הישן, את הדמות המכורבלת לידה, את כתונת-הלילה ואת ציפרי ידיה. הכל היה לבן עד טירוף, סנזורים בוהקים כלהט ברקים רצים. כאילו עמדה לה שם אלומת ברק היישר על ביתה, קושרת בחזקה שמיים וארץ. בבהלה האזינה לגחירותיו הקצובות של בעלה האובדות בדומיה שבחוץ. הגשם פסק כנראה, חשבה. ואז הזדעזעה הארץ מהלמות רעם. כה קרוב היה עד שלפה נשבר מאימה. ואחרי-כך, בוהק לבן שחדר את שמורותיה הדבוקות. זה שלידה הוסיף לגחור בשלנה.

ברגליים יחפות תפפה אל החלון. הוא היה שם, בביקתה שלו. הוא היה שם יחד עמה וראה את הסולמות הלבנים נמתחים למעלה, את האש הלבנה המשתוללת בחימה עצורה. אני עייפה, אמרה לעצמה כמו שנהגה בעודה ילדה היראה מסערה, אני עייפה, עייפה מאד. הקור חדר לכפות-רגליה. מוטב לי שאֶלך לישון. והיא התכרבלה בצד בעלה, מחממת את רגליה הקפואות, מתכווצת, משתדלת בלאט להעירו, למשוך את תשומת-לבן, לדבר אליו, לדבר. אלא שהוא עלה וירד בקצב נחירה אחיד, ולה היה נדמה שהוא מתאמץ לומר לה משפט אחד פשוט וברור שמעולם לא השפילה להבין. עכשיו, למחרת ליל הסערה, היו אבריה יגעים. אפילו שמורות-העיניים שצפו

בעננים. ובכל־זאת קמה, שמחה על השלנה השבעה שבה היא נתונה, מגרדת בראשה ומפקת נכנסה למטבת. הסימנים העידו שהוא עזב בחיפזון ולפני זמן רב. שרידי הקפה היו צוננים, עתון־בוקר התגלגל שם, דפיו מעוכים.

בחוף כבר שלטה השמש בכל עוזה על שמים נקיים והערבי היה שם, צנום ונכלם ומצפה להוראות. היאפקה עליו להישאר במקומו, לחכות לה. כזוכרת משהו חשוב ביותר שפרח משום־מה מזכרונה, פנתה בצעד מהיר לעבר השיחים שבפאת השדה, נכנסת בקלות אל הסבך הקודר של הלילה הקודם. ליד שן־הסלע המלבינה עצרה. דבר לא היה שם. לא המת ששכב על גבו וחור הירייה משחיר סמוך ללבו ולא הפצוע המתוק המתפתל בפוך, לא הכנפיים הכרותות ואפילו לא הנוצות המוכתמות דם. האשה כרעה על ברכיה, מגששת באצבעותיה בזהירות אחר סימני המאבק האלים שהתחולל כאן אתמול. לפתע שמעה את הצליל המזכר של הערבי המשתין בקירבת־מקום. בזעף קמה ממקומה, רוטנת שתיאלץ בכל־זאת לשלח אותו אם לא ילמד אחת־ועד להשתלט על צרכיו. ואז ראתה אותו. הוא דידיה לקראתה בנעליו המגוחכות, פוער פיו במין צעקה בלא קול, אוחו בידו דבר־מה לבן שנפרש ברוח הקלה כמטפחת גדולה, ככנפיים צחורות. כשהושיט לה את סודרה עמד כהרגלו בריחוק מתאים, מחייך במלוא שיניו הרקובות. והיא כבשה ללא בושה את פניה בצמר הרך, המכורבל, נושמת בפראות את שרידי בושם־הפלאים המתוק שנדף ממנו. אחר־כך כרכה בקפידה את הסודר לגופה, רצתה לומר לערבי דבר־מה ותחת זאת שמטה את ידה ופנתה ושבה לביתה.

פתחי פוראני: שני שירים על ליזה

נפילתה של ליזה

כשאת צופנת את דמעות הגאון
בלבי שאבד את צבע ההשתיכות
זיתי הגליל ממריאים בבולי הדאר
מוכרים את הצפיה בנמלים הנדחים
ופצעי גוחן
לעבר ההרוג בחופי השיר

וכשתבקשי ממני מחילה
ותסמכי את ראשך בקזוי
חופי הינקות מתנכרים לי
העשבים במחברות העתיקות מתנכרים לי
הערב בעיני גרנדה מתנכר לי
היין בכוסות אהובותי מתנכר לי
החבצלות הבישניות מתנכרות לי
ויפלו השירים בגלות
בין ידיך, הוי צלאח אדין
ותפל הגבורה

כשאת צופנת את ראשך הקסן
בקזוי הערם
חובק אני את הזיתים ואת היין בחזה הגליל
חובק אני את החומות ואת היגון בשלגי ירושלים
ואובד ביפו, ובניחוחי תפוזיה העצובים
ואובד בצירות גופך האינסופיים
אפליג בבולי הדאר לאיים הירקים
ואמס בגשמי עיניך בכחלות
אנלה את ילדותי, את העונות, ואת הרוחות
ותקמנה לתחיה החבצלות הלכגות בחופים ההרוגים

ליזה ואני ומזוודת־הנסיעה

אֶלֶף שָׁנִים
 אַתָּה וְאֲנִי
 נוֹסְעִים, יַחְדָּו בְּגֶשֶׁם
 בְּיָדֵי מְזוּדַת הַנְּסִיעָה
 וְאַתָּה צְלִי הַיְחִיד.
 כְּשֶׁאוֹתָתוּ הַנוֹסְעִים בְּשִׂדוֹת־הַתְּעוּפָה, בַּיּוֹם
 רְאִיתִי אֶת צְלִי הַיְחִיד
 נוֹהֵר בְּדָמִי, וּבְעֵצְמוֹתַי
 וּכְשֶׁאוֹתָתוּ הַנוֹסְעִים בְּלִילָה
 אֶל שְׂרֵפַת הַצֵּל בְּשִׂדָה הַתְּעוּפָה
 רְאִיתִי בְּעֵינֵיהֶם מְזוּדַת הַנְּסִיעָה
 נְטוּלָה מֵחֶכֶן
 וְתַחַת הַצֵּל הַחֲמִים שֶׁל עֵינֶיךָ הַכְּחִלוֹת
 הַמְּשַׁכְּתִי אֶת נְדוּדֵי בְּגֶשֶׁם
 וְאַתָּה בְּלִבִּי
 שְׂטֵף דָּם.

נסים רגזואן: אלי כדורי והגיוון של החוויה היהודית המודרנית

חיי אדם מצטמצמים בסבל ממש, בתופת, רק כאשר שתי תקופות, שתי תרבויות ודתות חופפות זו את זו... יש זמנים בהם דור שלם נלכד בצורה זו בין שתי תקופות, בין שתי דרכי-חיים, ומתוך כך הוא מאבד את הרגש לעצמו, למובן-מאליו, לכל מוסר שהוא, לבטחונו ולגיוון-כפיו.

הרמן הסה

בסקירה על אחד מספריו של פרופ' אלי כדורי תיאר אותו לפני זמן-מה כתב-עת ספרותי בריטי כ"טיל-האנטי-אנטי-טילים בוויכוח הנוכחי על המזרח התיכון". ואמנם כן הוא. ואולם, לכאורה דווקא בשל כך, נתקל באי-הבנות יותר מרוב המלומדים והפרשנים העוסקים במזרח התיכון של ימינו. כאשר הופיע ב-1970 הספר גירסת ציטט-האום ושאר מחקרים מזרח-תיכוניים, אוסף של שנים-עשר עיונים העוסקים בהיסטוריה המדינית והרוחנית של האיזור בעת החדשה, כינה המבקר האלמוני של ה-*Times Literary Supplement* הלונדוני את המחבר "ההיסטוריון הצינוני המשמש עתה פרופיסור לפוליטיקה באוניברסיטת לונדון... [ואשר] יש לראות בו חבר בכיר בחוליית-החפלה הצינונית..." (14 במאי 1970)

הפולמוס שהתפתח בעקבות זאת בטורי המכתבים למערכת של T.L.S. שופך אור במידה ניכרת על מנהגו של כדורי ועל דרך-מחשבתו, ואגב כך על ההסתעפויות המשונות עד מאד של הוויכוחים על המזרח התיכון בימינו. במכתב-פתיחה קצר הכריז על עצמו המחבר המותקף שהוא "תמה לדעת מהו היסטוריון ציוני, ומדוע המבקר של ספרי... מציג אותי כך". ועוד: "יהיה זה אולי מעניין לדעת מי הם חברי חוליית-החפלה הצינונית... ובמה הם מחבלים" (21 במאי 1970). על שאלה חטופה זו השיב בעל-הבקורת תשובה מתנצלת וחמקמקה עד-להפתיע. בהטעימו שהואיל וכדורי הוא היסטוריון הרי "הקורא רשאי לגלות אצלו נקודת-מבט", הוא כותב: "עכשיו הפרופיסור כדורי משכנע אותי שהביטוי 'היסטוריון ציוני' אינו הולם אותו ואני חוזר בי ממנו" (28 במאי). מענהו של כדורי היה מוחץ וזריז כאחד. "תשובתו של מבקרם על מכתבי", כתב, "מוסיפה על התמיהה שהמריצתני לכתוב אליכם לכתחילה". והוא הסביר:

עכשיו הוא אומר שהמכתב הזה שיכנע אותו שהביטוי 'היסטוריון ציוני' אינו "הולם" אותי, ושהוא חוזר בו ממנו. תמה אני מדוע בקשה פשוטה להסבר משכנעת אותו בטעותו שעה שספר גדול, שכתבתו חדי-משמעית כמדומה, לא הצליח בכך. אם יורד אני לסוף דעתו, נדמה לי שהוא אומר כי ברשימת-הבקורת שלו קרא לי 'היסטוריון ציוני' ו'חבר בכיר בחוליית-החפלה הצינונית' מפני שהיו בפי השגות על כתביו של

הפרופיסור טוינבי וכי בשל כך אני נמצא במחיצה אחת עם הציונים שאֵתם היו לו ויכוחים כפעם-בפעם. לא די שהטיעון כשלעצמו רופס אלא גם בשום-פנים לא יוכל לעמוד בבדיקה חטופה של ספרי, קל-וחומר באותה בחינה קפדנית שמבצעים בשבילכם המבקרים שבידיהם אתם נותנים ספרים שאתם מגיבים עליהם. אם להביא דוגמה אחת, הרי בעמוד 315 של ספרי אני מדבר על מדינאים ודיפלומטים האחוזים רגשי-התלהבות חולניים לעותומאנים או לארמנים, לערבים או לציונים. כפי שאולי תבינו, מוצא אני שאצל סופרים ומבקרים רגשי-התלהבות כאלה ראויים לגנאי עוד יותר. (4 ביוני)

בספר גירסת צ'שטי-האום כמו גם בשאר כתביו, נקודה אחת מרכזית בהערכת המתרחש במזרח התיכון בימינו אצל הפרופיסור כדורי היא שהדעה הרווחת, שבעיית ארץ-ישראל היא הסוגיה המרכזית והקובעת בתולדות האיזור בעת האחרונה, בטעות יסודה. הוא שולל בתוקף את הטענה ששתי הסוגיות החשובות ביותר העומדות בפני מדינאים במזרח התיכון הן הציונות והאימפריאליזם, וכי אילו אי-כה אפשר היה לסלק את שני הגורמים האלה, או לפחות לנטרלם, כי אז היה סיכוי רב-תקוה לשלום ולשיגשוג, ולכן הוא תמה, קודם-כל, אם אלו הן סוגיות שאפשר לישבן, ושנית-אפילו תישבנה-אם אמנם יבואו או השלום והקידמה לשרור במזרח התיכון. יש ענין-מה בדבריו על גושא זה, שעכשיו הוא אקטואלי מאד. וכך הוא כותב:

מה יכולה להיות הפוונה באמת בדיבורים על פתרונה של בעיית ארץ-ישראל? בגלל דמותו של הפולמוס ותולדותיו, אין הפוונה יכולה להיות ליישוב הפולמוס שהתגלע בין הפלשתינאים, הציונים והערבים. פולמוס זה נעשה משני, ובעצם נשחך. עכשיו הפולמוס נטוש בין ישראל למדינות הערביות; אך אם נציג את הענין בצורה זו הרי אנו מערבים טפל ועיקר; שהרי בפולמוס הזה הרחב יותר ישראל היא הגורם בלתי-האמצעי אך לא החשוב ביותר. גורם זה טמון במריבות בין המדינות הערביות שהניעו אותן להקים ליגה ערבית בה ניסה כל צד להשיג את ההגמוניה. ערביי ארץ-ישראל - יחד עם יהודי המזרח לקיבוציהם-היו קרבנות בישוי-מול במשחק זה. לפיכך רשאים אנו לומר שפתרון הבעיה של ארץ-ישראל לא ישיג הרבה אפילו יושמדו כל הישראלים ומדינתם תיהרס. שהרי אז אולי יבואו ריב על השלל וסוגיות מוקשות עוד יותר, אך ודאי לא שלום. (עמ' 6-5)

איכזר הקיבוצים של יהודי המזרח אינו מקרי כאן ככל שאולי ייראה למבט ראשון. אכן, מצבם הבייש של מיעוטים אתניים ודתיים במזרח התיכון של זמננו בכלל, וגורלם של קיבוצים יהודיים בארצות הערביות בפרט, היו נושא מרכזי בכתביו של הפרופיסור כדורי ודומה כי היתה להם השפעה מכרעת על גיבוש נקודת-השקפתו וכלל גישתו לבעיות האיזור. ובעצם, אחת המסות המופלאות ביותר שקובצו בגירסת צ'שטי-האום עוסקת בנושא זה ממש. במסה זו משלב המחבר בהשפל וברוב-רגש עיון בגורלם של שלושה "מיעוטים" אתניים במזרח התיכון של המאה העשרים-הארמנים בתורכיה והאשורים והיהודים בעיראק. בגורלם של מיעוטים כמו הארמנים ויהודי עיראק הוא רואה "תוצאה קיצונית מן המהומה שהכניס המערב במזרח". ואולם,

אף במקום שאין התוצאות קיצוניות וסופיות כלי-כך, מצבו של המזרח כיום ערוב למדי. לא ייתכן כן מנוס מן המערב: הארמנים ניסו לחקות את דרכי המדיניות, יהודי עיראק ניסו להתעלם מהן. לאלה ולאלה כאחד ארבה הפורענות. מה שאפשר לומר על אלה אפשר לומר גם על קבוצות אחרות ועל יתר החידושים המערביים, הכלכליים

או התרבותיים, שהן חייבות להשלים עמהם. כולם כאחד מופקרים לחסדם של לגיונות הודון המהלכים בעולם. הסכנות מרובות; התרופות זעומות וחדלות-אונים.

כשהוא מתחקה אחר המאורעות שהולילו לחורבנם של יהודי עיראק—שהוא עצמו אחד מהם—אין כדורי חוסך שבטו לא מן הבריטים, לא מן הציונים, ולא מן השליטים הפן-ערביים של עיראק החדשה. על חוקים מסוימים שהוציאה ממשלת עיראק במרס 1951, בהם גזרה שנכסיהם של היהודים היוצאים את הארץ יוחרמו לטובת הממשלה, הוא כותב כי חוקים אלה "בהכרח יזכירו כה הרבה חוקים מופרים של הפליה מאירופה התיכונה והמזרחית שבדרך-כלל כווננו נגד היהודים". עם זאת הוא מזהיר ואומר ש"מקור ההשראה [לחוקים מעין אלה] היה בדוקטרינה האנטישמית והם הגיעו לשיאם ההגיוני בתאיי-הגזים... לכן מצנה כפולה-מכופלת עלינו להישמר שלא ליחס אותם מניעים לשליטיה של עיראק. בדרך-כלל אין האנטישמיות ידועה במזרח, גם אם אפשר שעדיין תתפשט שם. מה שעניינו רואות כאן הוא, בעצם, גילוי של אותו יצר נושן ומושרש לשוד וחמס שהוא חלק בלתי-נפרד מן המימשל המזרחי. אבל לשירותו של יצר זה עומדות עתה שיטות המינהל שהביא המערב".

נוקבים עוד יותר דבריי-הבקורת שלו על הציונים, אשר, "כמובן, לא ידעו מאומה על קיבוצי היהודים במזרח, לא על תולדותיהם ולא על מצבם ולא על עתידם". והוא מוסיף: "כל מה שידעו היה זה שבעבר היו קיבוצים יהודיים אלה מושא לפעולות צדקה וחסד ועתה ייעשו מושא לעשיית-נפשות. רק בוז היה בהם לאורח-החיים של הקיבוצים היהודיים האלה, שלדעתם היה פרימיטיבי, פיאודלי ונחשל. הם, הציונים, ידעו איך לרפא את החלאים האלה. הם הציעו איגודים מקצועיים ותברואה ומשקים שיתופיים—כל הדברים שלגודל הפתעתם עדיין לא חיבבו אותם על האוכ-לוסיה שבתוכה ישבו הם עצמם. אם כן, מקור אחד היה לכל הבעיות של יהודי בגדאד, עובדת הגלות, והכל יפתר מאליו על-ידי שיעלו לארץ-הקודש. על כך שקדו שליחיהם, כמו גם על אותן אפשרויות שנמצאו להם להשגת ידיעות שתעזורנה להם במאבקם נגד הערבים". כאשר באפריל 1950 הוציאה ממשלת עיראק חוק הנותן ליהודים הרוצים בכך את האפשרות לנטוש את נתינותם העיראקית ולעקור לישראל, זכו הציונים בשעת-הפושר הגדולה שלהם. "הם ביקשו לחסל את הקיבוץ היהודי בעיראק ולהעבירו לארץ-ישראל על סמך הנימוק העיוני הכללי שלפיו 'ניפו' הוא התשובה; הם גם רצו להפוך את ישראל לעובדה מוגמרת ככל אשר יוכלו על-ידי ריכוז יהודים רבים ככל האפשר על אדמתם... הנה כך ניגשו לעזור לממשלת עיראק להשיג את אחדותה הלאומית; היתה זו אחת מאותן שותפויות-עבירה מחיריות ובלתי-הגיוניות שאין ההיסטוריה חסרה אותן לגמרי".

"מיעוטים" נכתב ב-1952 ונדפס תחילה אותה שנה ב-"The Cambridge Journal". להוציא כמה מאמרים וסקירות-בקורת מזמן לזמן, לא שב המחבר לעסוק בנושא זה בנפרד. אולם בקובץ זכרונות מדיניים ערביים ושאר מחקרים הוא כולל מספר מאמרים שנושאייהם יהודיים בראש-וראשונה, והללו גם שופכים קצת אור על עמדתו והשקפתו בהווה בספקם רסיסי ידיעות אוטוביוגרפיות זעומות אך חשובות. המאלף

שבכל אלה הוא מאמר-הבקורת שלו על דיוקנו של יהודי לאלבר ממי, שראה אור לראשונה בצרפתית ב־1962. כאן, בחינת מועט המחזיק את המרובה ובבהירות ועצמה מיוחדות-במינון, מובאת לפנינו השקפתו של המחבר על היהודים והיהדות, האנטישמיות במזרח ובמערב, הנושא הסבוך של הזהות היהודית בעולם המודרני, וההבדל היסודי בין חוויותיו של יהודי אירופי ושל יהודי מזרח-תיכוני.

אחד הצדדים האירוניים בבקרתו של כדורי על עבודתו של ממי נעוץ בכך שלשניהם רקע זהה כמעט ושניהם חיו באותה תקופה הרת-גורל בתולדותיהם של יהודי המזרח; עם זאת אין גם סוגיה אחת בה דעותיהם של השניים משתוות לכאורה. קביעותיו של ממי, שקיים "גורל יהודי כללי"; שבמובן זה "קיים אותו מצב בדיוק בכל מקום"; שהדיוקן שבו הוא מצייר את עצמו כיהודי בספרו כמוהו כדיוקנם של יהודים אחרים וכי יהודים אחרים שיתארו את נסיונותיהם השונים סופם מצייריים ביסודו של דבר אותה תמונה עצמה—את כל הקביעות האלו פוטר המחבר בחינת גילויים של חמלה-עצמית וזילזול-עצמי, שבגללם ספרו של ממי הוא "עוד דוגמה אחת מעניינת ביותר להשפעתה ההרסנית של אירופה על היהודים והיהדות". הוא מביא כמה דוגמות לדרך-מחשבתו של ממי על הנושא—כגון "אינני מכיר כמעט שום יהודי השמח על היותו יהודי"; "שום יהודי אינו טבעי ואינו בטוח-בעצמו"; "היהדות היא נברווה, גורל שאין מנוס ממנו"; "היהודים אינם יכולים לשכב להם בשקט ובדממה בשמש"; וכן, "אומר אני, בקיצור, שאני בעיה". והוא מעיר:

יש לציין כי אמירות אלו מתימרות לחול על כל היהודים בכל הזמנים ובכל מקום; אך מובן שכלליית זו כוזבת, ודבר האמור לתאר גורל יהודי אוניברסלי שאין מנוס ממנו מתיחס למעשה... להיסטוריה הקודרת של יהדות אירופה, כשלאחר 1789 ניסתה לעשות דרכה לתוך חברה אירופית שנראה היה כי פחות ופחות מסוגלת היא לשאת שוני דתי או לשוני.

יתר על כן, מטעים כדורי, "ראייה מצומצמת ולקויה זו של ההיסטוריה היהודית" מניעה את ממי לנסות ולאכוף את הדפוס שלו עצמו על השוני של החוויה היהודית. לכן, כשהוא מדבר, כפי שקורה לו רק לעתים רחוקות, על עדתו התוניסאית ביחסה לאדונה המוסלמי, הרי ממי "יוצר את הרושם שהמיגבלות מהן סבלו היהודים תחת השלטון המוסלמי היו מאותו סוג של מיגבלות שמהן סבלו היהודים תחת שלטון נוצרי". ושוב: "כדי להוכיח שהגורל היהודי אחד הוא בכל מקום, ... הוא [נתפס] לביבלול לשוני רב-משמעות: הוא ספג אל תוכו גירסה אירופית מודרנית מסוימת של ההיסטוריה היהודית עד כדי כך שבדברו על הרובע היהודי בתוניס הוא קורא לו גיטו, ובשימוש במונח זה הוא מעלה בדמיונו מעמד-דברים שהוא זר בתכלית למוסדות המוסלמיים ולמבנה הערים המוסלמיות". הדבר המשווה ענין למקרה של ממי, לדעתו של כדורי, הוא זה שמצד מוצאו הוא שייך ליהדות המזרח, "שימים כה רבים קיננה בצלו הנוח של האסלאם ואשר אירופה והצינונות תרמו תרומה כה אדירה לעקירתה ולשחיקתה". והוא מוסיף שהואיל ו"לא המדע הפופולארי גם לא הדמוקרטיה, אף לא המשטמה התיאולוגית שרדפה בצורה חסרת-רחמים כל-כך את

קיבוצי היהודים באירופה, לא היתה להם כל אחיזה בעולם המוסלמי, הרי מעולם לא היה עולה על דעתו של יהודי-מזרחי להתייחס ברצינות לאותם דברי-לעז המזכירים כל-כך באירופה או לחשוב שהם ראויים לדיון".

השוני של החוויה היהודית במערב הנוצרי מזה ובמזרח המוסלמי מזה הוא נושא מרכזי למחשבתו של כדורי. לשם הדגמה הוא מביא חוויה אישית משלו. וכך הוא כותב:

בעודי נער מתבגר בבגדאד בימי מלחמת-העולם השניה הודמן לי להכיר יהודי איטלקי אחד, אנצו סרני, ציוני שהשתקע מכבר בארץ-ישראל, שתחת כיסוי של עבודה מלחמתית שלחו אותו הציונים מארץ-ישראל להרביץ את תורתם ביהודי עיראק, שבדרך אחרת לא יכלו לקוות להגיע אליהם... נמשכתי מאד אחר שיחתו רבת-הצדדים והמפרה—כי הוא לא היה מסוג האידיאולוג הרגיל צר-האופק ורפה-השכל. אך עדיין זכורה לי היטב אותה שעה בה החל לדבר על מה שהיה קרוי בפיו "השנאה-העצמית היהודית", ועד כמה היה המושג כולו בלתי-מובן ומעורר-סלידה בעיני. סבור אני שהתכוון—אף כי זאת, כמובן, תפסתי רק כעבור זמן רב—להלך-הנפש של יהודים אירופים, שכאשר הובאו במחיצתה של תרבות אירופית עליונה-לכאורה במאה הי"ח ומצאו כי כמה מן הנציגים החשובים ביותר של תרבות זו... חדורים שנאת-יהודים עמוקה ועזת-ביטוי, סבורים היו כי גם זה חלק נחוץ מן ההשכלה. עמדה מעין זו, או איוו בתגון שלה, מקובלת היתה עד מאד בקרב יהודי אירופה והביאה לידי "שנאה-עצמית" או לידי עמדה הגנתית ומתנצלת, או לידי דחייה קיצונית של החיים היהודיים כפי שהם, למען איזה שגב גיבורי ושוחף-שמש לעתיד-לבוא. הגילוי הזה האחרון הוא, כמובן, תוצאה טבעית מן הציונות, ומן הצורה המיתית בה היא מתחברת עם האנטישמיות.

גור-דינו של כדורי על ריוקנו של יהודי הוא חמור וחסר-רחמים, והוא מעיד על מעורבות עמוקה בנושא. הספר, לדבריו, לא די שהוא רחוק מהיות תיאור גורלם של היהודים ככלל, אלא "הוא מוצר של זמנו ומקומו בלבד עד כדי כך שאין ביכולתו למצות ולהסביר אפילו את נסיונו המיוחד של המחבר עצמו". והוא מסיים ואומר: "זה ספר העשוי להעציב את הקורא, אך לא דווקא במובן שאליו התכוון המחבר; הוא מעציב את הקורא לא כפירוט של סבלות היהודים בעת החדשה (רבים זולתו שינגנו זאת ביתר עוז ממר ממי) אלא כתגובה כה בלתי-בקרתית, כה רגשנית וכה גטולת-אומץ על סבלות אלה, כספר שהוא קרבן בלתי-מודע של סיסמות מהלכות, טבול בצורה סבילה כל-כך בשטף הדלוח של מלים ומאורעות, עד כדי כך שהוא הופך להיות דוגמה ממדרגה ראשונה לאותה חתרנות רוחנית שבה הוסיפה אירופה המודרנית עיקום מעודן כל-כך לדיכוי העתיק".

במסתו השניה של כדורי שעניינה יהודי בעיקרו, הכלולה גם היא בזכרונות מדיניים ערביים, ה"קרבן" הוא אנדרה שוראקי, והנושא הוא האליאנס (חברת כל-ישראל-חברים), האגודה שהקימו יהודי צרפת ב-1860 על-מנת "לפעול בכל מקום לשיווי-זכויותיהם של היהודים ולקידומם המוסרי" ו"להמציא עזרה יעילה לסובלים עקב היותם יהודים". אף שכדורי אינו מזלזל בשום-פנים בחשיבות פעלה ואינו מטיל ספק בכוונות הטובות של מיסדיה ומנהיגיה, בכל-זאת הוא מוצא שהפעילות הרשמית של האליאנס "חושפת משהו פאראדוקסלי עדי-להכאיב במצבה". והוא מסביר:

האליאנס יכלה להגדיל עשות כל-כך למען יהודים בבלקנים, במזרח התיכון ובצפון-אפריקה מפני שיכלה לשדל את ממשלת צרפת ושאר ממשלות אירופיות לתת לה עזרה ותמיכה. ואף-על-פי-כן הרי ארצות אירופיות אלו, ולעתים קרובות מאד מעמדו-תיהן הרשמיים והשליטים, הפיצו בעולם הלא-אירופי את שנאת-היהודים המסורתית וההרסנית בשיטתיותה, האפיינית כל-כך למחשבה האירופית, ואת יורשתה האופנתית, האפיינית לא פחות, האנטישמיות המכונה "מדעית".

"כעשרים שנה לפני ייסודה של האליאנס", הוא מזכיר לנו, "בדה הקונסול הצרפתי בדמשק ב-1840 את עלילת-הדם נגד הקהילה היהודית המקומית. שום נימוקים ושום לחץ לא יכלו להשפיע עליו שיחדל מן המערכה הרצחנית שלו, וכל הזמן קיבל תמיכה מאת ממשלתו. כחמישים שנה לאחר-מכן באה פרשת-דרייפוס והוכיחה את רפיסותו של הרצון הטוב הרשמי כלפי היהודים, וכעבור עוד חמישים שנה בא המשטר של וישי (שאפשר לראות בו התפרצות מושגית של כל הזדון והטינה שהתפשטו ונצברו בעת הפרשה ולאחריה) וגזר בפועל-ממש שיהודי צרפת וצפון-אפריקה זרים הם בארצם שלהם".

החזרה על פרשיות אלו מועילה מפני שהדברים, כניסוחו של כדורי, "מסייעים להדגיש את המצב הפאראדוקסלי בו היתה האליאנס צריכה לפעול". אולם נראה לו כי שוראקי עצמו אינו מתרשם די-הצורך מן הפאראדוקס הזה; לפרקים אכן מתעורר הרושם שאינו חש בו—עד כדי כך שבנקודה אחת הוא קובע כי הנוכחות הצרפתית בצפון-אפריקה "לא תמיד די היה בה למנוע מהומונת אנטישמיות, במיוחד בתוניסיה ובאלג'יריה". אולם לדברי כדורי, "העובדה היא, כמובן, שהאנטישמיות בצפון-אפריקה הובאה והופצה על-ידי מתישבים ופקידים צרפתים!"

אי-ידוק גוסף שמונה כדורי בשוראקי הוא הערכתו את יחסה של האליאנס לציונות ולתנועה הצייונית—בפרט כאשר, בתארו את הפעילות החינוכית של האליאנס בארץ-ישראל לפני 1914, הוא קובע כי מכשירה היתה את היישוב היהודי המקומי "לקבל את הרוח החדשה שהיתה התנועה הגדולה של שיבת-ציון עתידה להפיח בארץ כולה". אולם העובדה היא שעד לעלייתו של הנאציזם היתה האליאנס גוף בלתי-ציוני מובהק. יתר על כן, כדורי מוצא שהשגותיו של הארגון על הציונות "בדרך-כלל לא היו קלות-ערך גם לא זדוניות ולא נבעו—כפי שטענו הציונים בדרך-כלל—מן השאיפות הצרפתיות בארץ-ישראל". לחיזוק דעתו הוא מצטט ממכתב שנכתב במאי 1918 על-ידי ז'ק ביגאר, מזכיר האליאנס מאז 1881, אל מכותבו בסאלוניקי שבו הועלו השגות אלו, שלדברי המחבר היו "שקולות והגינות, ואחדות מהן עודן עומדות בתקפן כיום". וכך נאמר, בתוך השאר, במכתבו של ביגאר:

בארץ-ישראל יש פחות מ-100,000 יהודים ו-500,000 ערבים. ממשלות ההסכמה מתגאות בכך שהן מאפשרות הגדרה-עצמית לאומית. האם מותר, בתנאים אלה, שיהיה מיעוט קטן מושל ברוב... הם גם אומרים: "היום אנו מיעוט, אבל בעוד א שנים, על-ידי הגירה, נהיה רוב". בשים לב להתעוררות הערבית, שההסכמה נותנת לה את תמיכתה, ואשר מחר אולי תמלא תפקיד חשוב בפרובינציות האסיאניות של תורכיה, האם אין סכנה גדולה בהעמדתה מול "יהדות" מדינית-לאומית שתומכיה מגויסים בחוף-לארץ (ובאיזה חוגים!) ? זוהי נקודת-המבט של הרבה צרפתים המגלים אהדה רבה ליסוד

היהודי אלא שלאחר שעינו בבעיה הערבית הם רואים אי-התאמה בין הדרישות הציוניות לשאיפות המנהיגים הבולטים של ערב המתעוררת.

כאן נאחו כדורי בעוד הערה של שוראקי שבעיניו היא "מזורה" כשם שאינה מתישבת עם העובדות הממשיות גופן. המדובר במקום בו שוראקי מעלה חוק-כביכול שלפיו השגתה של ריבונות על-ידי מדינה מוסלמית מתלווה בהיעלמות יישובה היהודי! "כיצד", שואל כדורי, "המצב בתורכיה ובאיראן, או במארוקו ותוניסיה תואם את החוק הזה?... כלום אין זה מדויק יותר לומר שקיומה של ישראל הוא שהעמיד בסכנה קהילות יהודיות בארצות ערביות (לא מוסלמיות)?" כדרכו כמעט בכל כתביו על ההיסטוריה של המזרח התיכון בזמן האחרון ועל מצבו בהווה, רואה כדורי במקרה של האליאנס דוגמה נוספת להשפעות המהרסות של המערב ושל מנהגיו על החברות והמוסדות המסורתיים של המזרח. "הפעילות החינוכית של האליאנס", הוא כותב, "מעוררת את הסוגיה היסודית של השפעה מערבית בארצות שאינן מערביות ושל התגובות שעוררה השפעה זו. בעיני המיסדים והאמרכלים של האליאנס, היתה זו יזמה שכולה ברכה. לא היה להם שום ספק שחינוך מערבי טוב ישחרר את תעצומות המרץ של בני-דתם המזרחיים וישפר את מצבם. בתוך כך חשו גם-או אולי לומדו לחוש מחמת ההתנגדות שעוררו בתי-הספר שלהם בכמה קהילות-שקיימת אי-התאמה בין ההשקפה החדשה שאותה היו מכניסים ובין הנורמות והאמונות של חברות מסורתיות אלו."

במבוא לזכרונות מדיניים ערביים אומר פרופ' כדורי כי ספרו, שהוא המשך והשלמה לגירסת צ'טם-האום, עוסק בשלושה נושאים מרכזיים: השפעתה של מדיניות המעצמות, ובמיוחד מדיניותה של בריטניה, במזרח התיכון; האופי של הפוליטיקה והמחשבה המדינית המזרח-תיכונית, ובמיוחד הערבית, במאה השנים האחרונות לערך; וגורל המיעוטים-כביכול, ובמיוחד היהודים שבעולם הערבי, "שאכן נלכדו באש-צולבת של אידיאולוגיות מנוגדות ושל סיכסוכים בינלאומיים". כסופר וכחוקר מפליא כדורי להסמיך ולשזר את שלושת הנושאים האלה, ודוגמה טובה ביותר לכך אנו מוצאים בניתוח הקצר אך התמציתי והקולע המובא בפרק על "הסיכסוך הערבי-הישראלי", שפורסם לראשונה ב-1971. גם כאן מתרשם הקורא מאותו סירוב עקיב להשלים עם סיסמות ומטבעות מקובלות, סירוב האפייני כמדומה לכל כתביו של כדורי.

לאחר שהוא מונה את הצדדים המעורבים בסיכסוך הזה הגובר והולך בתמידות-הציונים, הפלשתינאים בני-הארץ, המדינות הערביות, וארה"ב וברה"מ-הוא מעיר על שוני המטרות והתכליות של צדדים אלה כמו גם על המחיר שהם מוכנים לשלם בעד השגתן של מטרות אלו. אולם אפשר לומר שלגבי כולם הסיכסוך הוא בראש-וראשונה מדיני: "מדיני במובן זה ששתי קבוצות (הישראלים והפלשתינאים) מתנצחות על השליטה הריבונית בשטח-ארץ נתון; מדיני גם במובן זה שהפולמוס במקורו נעשה לגבי מדינות מקומיות אחרות אמצעי להשגת עליונות אזורית או

להגדלת הטריטוריה שלהן; ולבסוף, מדיני במובן זה שכל אחת ממעצמות-העל רואה בפולמוס זה דרך להגביר את עצמתה והשפעתה בים התיכון ובמזרח התיכון ולקצץ באלו של יריבתה".

אולם, אף שהאופי המדיני-ביסודו של הסיכסוך הערבי-ישראלי גלוי כל צרכו, "סיבוכן נוסף בסיכסוך המדיני בין ישראל לשכנותיה נעוץ בזה שאפשר לכנותו סיכסוך, או אולי אי-הבנה, תרבותית". מפתח אחד לטבעו של סיכסוך תרבותי זה מוצא כדורי ב"מידת התכיפות בה הפולמוס בין ישראל לשכנותיה מתואר כסיכסוך בין 'יהודים' ל'ערבים'". אבל, הוא שואל, "כלום באמת שתי קבוצות אלו שרויות בסיכסוך?" תשובתו אפיינית לדרך השקפתו על החוויה היהודית בעת החדשה.

היהודים כקבוצה [כך הוא כותב] ודאי יש להם זהות הלקוחה מדת ששמרה על ליכודם. ככל שהדברים אמורים ב"תרבות"—אם בתרבות כוונתנו פחות או יותר לאורח-חיים—הרי ידעו היהודים חילופי תרבות כבירים במשך כל קורותיהם. במיוחד יש בהם שהיו שותפים, או שעודם שותפים, בתרבות של אלה המכונים "ערבים". במידה שקיים סיכסוך תרבותי, ודאי הוא נטוש בין ה"ערבים" לבין אותם יהודים שלא היה להם חלק בהשקפתם, בערכיהם ובאורח-חיהם.

"אלה הקרויים 'ערבים' רוב-רובם מוסלמים, והם היו, והינם, חלק מן העולם הערבי ומתרבות מוסלמית. "האסלאם", מסביר כדורי, "בדרך-כלל ראה ביהודים עדת-נתינים צייתנית ובלתי-לוחמת, שצריך לנהוג בה סובלנות חדורת-בון, ואשר לא יעלה כלל על הדעת לראות בהם שווים מבחינה מדינית... אך היהודים שעמם הוצרכו לעסוק בארץ-ישראל היו, למעשה, ניגודם של היהודים שבהם הורגלו המוסלמים. הם היו אקטיביסטים מבחינה מדינית, תוקפניים, ובשום-פנים לא נהגו כבוד במוסלמים". נהפוך הוא :

היהודים שהמציאו את הציונות ופעלו להקמתה של מדינת-ישראל, הואיל ובאו ממזרח-אירופה והיו ספוגים מושגים ומשפטים-קדומים אירופיים, שקועים היו ראשם-ורובם בסוגיות אירופיות ובבעיות אירופיות. הם לא ידעו הרבה על התושבים-הילידים של ארץ-ישראל והביטו עליהם מגבוה בחינת אנשים נחשלים, פרימיטיביים וקצרי-יד. תולדותיה של בעיית ארץ-ישראל מהכרות-בלפור ועד מלחמת-ששת-הימים ודאי סייעו לחזקם בדעה זו. הנה כך נוסף על הסיכסוך המדיני סביב ארץ-ישראל הסיבוכן של אי-הבנה הדדית, אשר לה תרמו, מצד אחד, המשפטים-הקדומים האירופיים של הציונים, ומן הצד השני—המשפטים-הקדומים המוסלמיים של הערבים. היו שאמרו שאי-הבנה היא שמניעה את העולם. בוז הדדי הוא פרשה אחרת.

עוד גורם שהוסיף וסיבך את הסיכסוך הוא זה שאפשר לכנותו הפן-ערביזציה של בעיית ארץ-ישראל. בראשיתו היה הסיכסוך נטוש עם האוכלוסיה של ילידי ארץ-ישראל. אולם במשך שנות ה-20 וה-30 "מקובלת היתה מאד אצל מנהיגים ציוניים הדעה שאי-כה אפשר יהיה למוסס את הסיכסוך המקומי הזה אם יותן לשקע את הפלשתינאים באיזו חטיבה ערבית רחבה יותר". "לשון אחר, הציונים עצמם היו פן-ערבים", קובע המחבר—עם שהוא מוסיף כי המאורעות הזימו לגמרי את קר-המחשבה הזה, אף שהרבה מנהיגים ישראליים "עודם עורגים אליו", ועתה מתוך דעה שקבלת קיומם של הפלשתינאים כפלשתינאים משום-מה כמוה כהטלת ספק

בלגיטימיות של ישראל ובזכותה על שטח-הארץ שהיא תופסת. "מכאן הקפאון המזרחי של המדיניות הישראלית לאחר 1967. קפאון פנימי-מדיני ואינטלקטואלי-בישראל מחזק את הקפאון החיצוני".

שנים מן המאמרים הכלולים בזכרונות מדיניים ערביים נוגעים בפירוש ביהודי בגדאד. "השוד בבצרה והפרהוד בבגדאד", העוסק במאורעות של מאי 1941, מוקיע נמרצות את התנהגותה של בריטניה כשליטה העליונה החפצה בכוח-שלטון אך גרתעת מלשאת באחריות. המאמר השני, "יהודי בגדאד ב-1910", מסתייע בתעודה אחת שלא מכבר שוחררה על-ידי משרד-החוץ הבריטי ושופך קצת אור על מעמדם, מספרם, רמת-חיהם ועמדותיהם של יהודי בגדאד משך תקופה של מעבר. במאמר זה מצוטט כדורי מתוך שני מכתבים שכתבו שני יהודים חשובים מיהודי בגדאד שנתנו דעתם על יחסה של הקהילה לפעולות הציונים בעיראק. המכתב הראשון, מספטמבר 1922, נשלח להסתדרות הציונית על-ידי מנחם צאלח דניאל, בעל-אחוזה גדול מאד ואחד מנכבדי הקהילה. המכתב השני דן בפעולות הציונים בבגדאד ומתאר את התסיסה שהוללו בדת-העם. בתוך השאר נאמר בו:

מאז בא ד"ר בן-ציון לארץ הזאת [כשליח ציוני] למדנו לקח עגום על התוצאות המצערות שעלולה להביא חדירתם של רעיונות ציוניים. משך זמן-מה היתה התפרצות פרועה של רגשות עממיים כלפי הציונות, שהתבטאה בהפגנות-אהדה רעשניות, בהתקהלויות סואנות וברושם כללי ומעורפל שנוצר במעמד הנמוך שהציונות עתידה לשים קץ לדאגות החיים, וכי שוב אין צורך לנהוג ריסון בהבעת דעות או בגילוי יחס של בוז לערבים. אין צריך לומר שהרגשה זו לא היתה מפוכחת כל-עיקר. היא היתה משיחית יותר מאשר ציונית... במצב זה של תעתועי-דמיון הכרח היה שיבואו חיפוכים עם המוסלמים, מהגם שהללו שרויים היו אז בתסיסה לאומנית עזה.

המכתב השני המצוטט במאמרו של כדורי נכתב שש-עשרה שנה לאחר-מכן, על-ידי איש-רוח יהודי בגדאדי צעיר יותר, יוסף אל-כפיר. המכתב, שנדפס ב-*The Iraq Times* בנובמבר 1936, הגיב על ידיעה לפיה חתמו מספר סינאטורים, חברי-קונגרס ומושלים אמריקאיים על עצומה למען הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל. במכתב זה מכריז אל-כפיר כי הבעיה שהצהרת-בלפור באה לפתרה "הינה, ועודנה, בעיה אירופית הן במקורה והן בזיקתה להוזה". לדבריו, היתה ההצהרה "דוגמה מסוכנת מאד של לוליינות מדינית", תכנית "מיוסדת על שותפות שגראה בעליל כי אינה בת-ביצוע". אגב דיון בקשיים בהם תיתקל הציונות בהכרח בארץ-ישראל, מצביע אל-כפיר על המופרכות שבטיעון הלאומני. בעמדו על הרעיון לפיו זכאים היהודים כיום לארץ-ישראל מפני שאלפיים שנה קודם-לכן היתה הארץ שלהם, הוא כותב: "שיחזורים של גיאוגרפיה היסטורית, אם יתקבלו כתורה מעשית, יקעקעו, למשל, את הטיעון למען אולסטר, וימצאו בסיס משפטי מוכר לתביעות גרמניה על אירופה המזרחית. בחלק מסוים רבי-השפעה של העתונות הגרמנית מעלים עתה את התורה שלפיה באיזה זמן רחוק היתה אירופה המזרחית, עד לזולגה, כבושה כולה בידי גרמנים. אם נקבל את הבסיס המשפטי לכיבוש מחדש, לא ישאר לנו אלא לנבור בפרטי ההיסטוריה כדי למצוא תקופה מתאימה, והכל יודעים שהמדע המודרני יכול

לעשות כל דבר שבעולם. יתר על כן, אם נוסיף ונחזיר את ההיסטוריה אלפיים שנה אחורנית אין כל טעם שלא נצעד אחורנית עוד יותר, מרחק ארבעת-אלפים או חמשת-אלפים שנה, למשל, וקל-מהרה תהיה ארכיאולוגיה מלחמתית מושלת בעולם”.

שוב אפיינית פרשנותו של כדורי. “אף כי”, הוא דואב, “ודאי שאין המכתב אפייני בעמידתו החריפה על המשתמע ממליצה מדינית בלתי-מוכרת, עם זאת הוא טיפוסי לאותו יישוב-דעת ולאותו שכל ישר... שהוכח כי לא הועילו מאומה נגד הדמיונות ורגשי-הקנאות המדיניים שאירופה המודרנית הדיחה את שאר חלקי העולם להתמכר להם”. אכן, מתקבל רושם ברור שאם גם אין הפרופיסור כדורי אומר זאת בגלוי הרי עמדתו שלו אינה נבדלת במהותה מזו שביטאו דניאל ואל-פביר במכתביהם.

כאן כדאי לנו לעמוד על מאמר שכתב כדורי ב-1961, בצורת סקירה על מחקרו הנודע של בן הלפרן על הציונות, רעיון המדינה היהודית, מאמר שאינו ידוע ביותר ולא הוכלל אף באחד משני קבצי המחקרים שלו. הואיל והספר מוצג כניתוח של רעיונות ציוניים מסוימים מן הבחינה של “מסגרת מושגית”, כפי שהדבר קרוי בסוציולוגיה, בוחר כדורי לבדוק תחילה את מושגיו של המחבר, והוא בוחר בשנים החוזרים שוב ושוב בספר – המושגים של “הסכמה כללית” ו”ריבונות”. באשר לראשון טוען הלפרן שאם ההשכלה והאמנציפציה הרסו את ההסכמה-הכללית העתיקה שביהדות המסורתית הרי עתה הסכמה-כללית זו נוצרת מחדש – אלא שהיא מתמקדת לא בקהילה המסורתית ובאמונה כהגדרתה על-ידי הרבנים כי אם בציונות ובמדינת-ישראל. על כך כדורי מרחיב את הדיבור :

...בשאלה המכרעת, אם הציונות מבטאת הסכמה-כללית ביהדות או לא, עדיין אנו מגשים באפלה. לכן כשאומרים לנו כי “בשנים האחרונות מלחמת-העולם הראשונה נמצאו הלא-ציונים האידיאולוגיים מנוגדים להסכמה-הכללית הקהילתית עקב התנגדותם לדרישות הציוניות” אין אנו משוכנעים בשום-פנים ; נראה לנו כאילו מה שצריך הוכחה מתקבל כאן כמובן-מאליו... ספקותינו אינם מופגים כשאנו מוצאים שהמחבר משתמש במלה “עם” בצורה מיוחדת, והוא כותב ש”ה’עם’ כבר פנה אל הרצל. ציונים וחבורות של סטודנטים מקרוב ומרחוק העמידו עצמם לרשותו...” אנו תמהים אם אפשר לראות בציונים ובחבורות של סטודנטים עם, ולו גם עם החי במרכאות כפולות... הואיל ולא הוכח קיומה או אי-קיומה של הסכמה-כללית, כלום לא ייתכן אפוא שדין בציונות מן הבחינה של הסכמה-כללית גזירה עליו שיעלה סימני-שאלה ; שלמעשה לא היו הדברים קשורים הרבה להצלחתה ולהתפשטותה של הציונות, וקשורים היו מאד בעניינים שלא היתה לציונים וליהודים שליטה מרובה עליהם, כגון קווי-המדיניות של ממשלת בריטניה ב-1917 ו-1947, הטרור הערבי, אולת-ידיה של הליגה הערבית, וכו’ ?

בשלב זה נמנע כדורי מלהציג את השאלה המתבקשת מאליה אם אותה הסכמה-כללית קהילתית יהודית שעליה הלפרן מדבר, הקיפה את הקיבוצים היהודיים הלא-אירופיים, או אם היא מקיפה אותם כיום. אך זאת הוא עושה כשהוא מטפל במושג-המפתח השני של הלפרן, כלומר ב”ריבונות”. בהביאו את הגדרתו של הלפרן לריבונות כדבר המבטא את “ההכרה הנלהבת הפתאומית שרק אם ישתחררו במאמץ פעיל של רצונם הלאומי שלהם יוכלו היהודים לפתור את הבעיה היהודית”, הוא

קובע כי שימוש מעין זה הכרח שיסבך את המחבר ב"דו-משמעויות חסרות-תקוה".
הוא נותן הגדרה משלו:

ריבונות היא היכולת לעשות מעשים ריבוניים: כשאנו אומרים שהמלחמה נגד מצרים ב-1956 או הארגון של פעולות-מחתרת ציונית בקיבוצים יהודים בארצות ערביות היו מעשים ריבוניים של מדינת-ישראל הרי דברינו מובנים בנקל. אם אנו אומרים שאלה הם מעשים של ריבונות יהודית, האם נובע מכך שקיבוצי היהודים בעיראק ובמצרים השתתפו במעשים אלה, שלאמיתו של דבר הוליכו לחורבנם, או שמא עלינו לומר שקיבוצים אלה אין להם חלק בריבונות היהודית?

כאשר פרופ' כדורי נוגע בנקודה אחרת, קרובה לענין זה, הוא מזכיר את דבריו של הלפרן ש"פנייתה היסודית של הציונות, מבחינה רגשית עוד יותר מאשר אינטלקטואלית, היא להתרחק מן ההשכלה ולהתקרב שוב אל המסורת". לדעתו, דברים כאלה "רצופים קשיים" – והוא מסביר:

ממציאי הציונות היו ה"משוחררים" וה"משכילים" של אירופה המזרחית והתיכונה, שאחת מנטיות-לבם העזות ביותר היתה ללעוג ליהדות המסורתית וללולז בה, ואשר לא מצאו כל חפץ בדת כמסגרת לחיי המוסר והרוח. ממציאי הציונות לא היו מחזיקי-מסורת אלא ראדיקלים שביקשו לעצב את היהדות ואת החיים היהודיים מחדש... ולהתנער אגב כך מכל היסודות שלא היו מכוונים לתכלית שלהם, בין באירופה המזרחית שבה עדיין משלה האורתודוקסיה בכיפה ובין במערב שבו היתה האמנציפציה מציאות מדינית וחברתית. כדוגמה ליחס-הכבוד של הציונים ליהדות המסורתית, מצטט הוא [הלפרן] פסקה אחת בה אחד-העם מפה בשבט לשונו ב"פרופסורים יהודים, חברי-אקדמיות יהודים, קצינים יהודים בצבא, פקידי-מלכות יהודים". אולם בפסקה זו עצמה אותו איש-מסורת כביכול שפרופסורים יהודיים היו לצנינים בעיניו נוטל חרות לעצמו להישאר יהודי תוך שהוא מאמץ לו כל מינות שרצה. ומדוע? פשוט מפני שהוא היה יהודי מזרחי, מהמון-העם המשופע במידות-טובות של מזרח-אירופה, ולא מערבי, בורגני, אמיד ומושחת. אם תרצו, הרי זה פופוליוס רוסי, אך ספק רב אם זו יהדות מסורתית. ("הציונות היהודים", קומנטרי, ינואר 1962, עמ' 84–82).

*

עינינו הרואות שכדורי מחזיק בדעות פונדאמנטאליסטיות ועצמאיות קיצוניות במערכת רחבה ורגישה כל-כך של נושאים – והוא לא היסס לתת להן ביטוי, בין מפורש ובין מובלע, בעבודתו כהיסטוריון. בזאת הביא על ראשו בקורת מכל הצדדים. פסילתו החד-משמעית את הפן-ערביות ותומכיה במערב – המבוססת, כמובן, על מחקר למדני-העלתה עליו האשמות שהוא "היסטוריון ציוני"; הבקורת חסרת-הרחמים שמתח על קווי-המדיניות והעמדות של בריטניה, שגורסת צשפ-האוס תרמה להם הרבה, לדעתו – זיפתה אותו במורת-רוחם של קובעי-המדיניות הבריטיים ומושכי-העט השונים שלהם; והתעקשותו על השוני של החוויה היהודית בעת החדשה, שמתוכה הוא מגיע לדחיית מושגים וסיסמות ציוניים, יכלו להביא עליו האשמות דומות לזל אונזו – וקוזו – בצורה חותכת במיעוט הכבוד שהוא נוהג עם המדינות השונות שירשו את הממלכה העותומאנית שהלכה לעולמה. אולם, אם נתעלם מן ההאשמות, הטענות והפולמוסים האלה, נשארות שתי הסתייגויות

רציניות שהועלו לעתים קרובות ביחס לעבודתו של כדורי, ואשר למיטב ידיעתו של בעל הטורים האלה עדיין לא הצליח להשיב עליהן תשובה משביעת-רצון ומשכנעת לגמרי. הראשונה היא ה"האשמה" שכהיסטוריון הוא מחזיק בנקודת-מבט מסוימת – שאחדים ממבקריו קראו לה "ההשקפה הכדורית" ו"גירסת כדורי". המבקר של ה"Times Literary Supplement", למשל, קובע כי כדורי "כותב בלהט, ופעמים יש להודות כי המשפט-הקדום מכריע את הכף לכאורה". המנוח ארנולד טוינבי, בהתגוננו מפני התקפותיו של כדורי, כתב שבגירסת צ'ספס-האוס מבקרו "מגלה רגשות ומוציא משפטים".

ההשגה הרצינית השניה שהוטחה כנגד כדורי קשורה קשר הדוק לראשונה, ובעצם ביטא אותה טוינבי עצמו במירב הבהירות, במאמר-בקורת שהופיע בירחון הבריטי *The Round Table* (אפריל 1970, עמ' 219–228). טענתו העיקרית של טוינבי היא שבטפלו ב"גירסת טוינבי על ענייני המזרח התיכון" – שבקיומה הוא מודה בנפש הפצה – מפתח כדורי את "גירסת כדורי" על ההיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה. "השקפתו של כל מי שצופה על ענייני אנוש", הוא כותב, "היא גירסה במובן זה שהיא מתארת איך הדברים נראים מנקודת-מבטו של הצופה עצמו... יטעה מר כדורי... אם, בהשתמשו במלה 'גירסה' לתיאור השקפתו של איזה אדם אחר שעליה הוא חולק, כוונתו לרמוז שהשקפתו שלו איננה גירסה באותו מובן של המלה. השקפתו אפשר שהיא מתקרבת יותר אל האמיתי והנכון וההגיוני ואפשר לא. על כל גירסה אפשר לחלוק, ושום הסכמה-כללית אינה בגדר ערובה... בספר זה מגלה מר כדורי רגשות ומוציא משפטים. בכך אין אנו אומרים אלא שזהו ספר על ענייני אנוש".

אולם העוקץ האמיתי בבקרתו של טוינבי מקופל בפיסקה הבאה:

לכל אדם משפטים והרגשות משלו על כל פרשה בעלילות אנוש. בסיכום, משפטים והרגשות מצטרפים לכלל גירסתו של המשקיף המסוים הזה [כדורי]. כדי להבין את הגירסה, עלינו למצוא את המפתח אל הפינות ורגשי-האיבה של המשקיף. אני סבור שהמפתח אל אלה של מר כדורי הוא הגורל הטראגי של הקהילה היהודית בבגדאד, בו מר כדורי עוסק במחקרו על "מיעוטים" (המרכאות הכפולות הן שלו). חטאם המשותף של כל אנשי החבורה שעל ספסל-הנאשמים הזה היהו שבידועים או בלא-ידועים, במישורים או בעקיפים, הרעו במשהו ליהודי בגדאד, לפי דעתו של מר כדורי.

וטוינבי מוסיף, כשהוא מתקרב יותר לנקודה שלו:

אם תבדקו בספרו של מר כדורי את הטמפרטורה של איבתו, תמצאו שהיא עומדת בשיאה בבגדאד. מאוס-נפשו האפל ביותר הוא המלך פייצל (בכתבו על פייצל ולורנס הוא שופע ארס). בהמשך הרשימה השחורה שלו מופיעים הקצינים הערביים העות' – מאנים-לשעבר בפמליה של פייצל. אחריהם "הערבים הסונים העיראקים". אחריהם הערבים הסונים בכלל. אחריהם האסלאם (מר כדורי סובר שהממשלות המוסלמיות, כאשר הניחון לנפשן, תמיד היו עריצות, ואין הוא מצפה לשום שיפור). אחרי-כן הנוצרים דוברי-הערבית (מארונים, אורתודוקסים, קופטים) שנעשו לאומנים ערבים. אחרי-כן באים ערבים לאומנים-כביכול בכלל – "כביכול" מפני שבעיני מר כדורי הצגת הלהט הלאומני שלהם היא, על-כל-פנים ברוב המקרים, מסווה לשאיפות אישיות.

אחרי-כן באים פוליטיקאים, אמרכלים וסופרים בריטיים שעודדו את הלאומנות הערבית, ובראש-וראשונה אלה שציידו באחדות הערבית (משום כך הלורד סמואל נמצא על ספסל-הנאשמים).

אלו הן האשמות חמורות מאד כנגד כל היסטוריון שהוא—ומה-גם נגד היסטוריון כמו כדורי, המתברך בלבבו באובייקטיביות שלו ובנאמנותו הקפדנית למחקר. ואכן, בתשובתו עומד כדורי באריכות על השגות אלו, ובדברו על טענתו של טוינבי כי בספרו הוא מגלה רגשות ומוציא משפטים—וכי "בכך אין אנו אומרים אלא שזהו ספר על ענייני אנוש"—הוא כותב לאמור:

יש מיגוון גדול של ספרים על "ענייני אנוש": ספרי אוטוביוגרפיה, הגות פילוסופית, עיונים מדיניים וכו', ובלי ספק כל אלו דרכים מופרות לגשת בהן אל "ענייני אנוש". אבל במקרה אין ספרי משתייך אף לאחד מן הז'אנרים האלה; הוא מתימר להיות חיבור היסטורי.

בבקורת על חיבורים היסטוריים, כך הוא מוסיף וטוען, "רגשותיו של המחבר יכולים לשמש נושא לגיטימי לבדיקה. אבל גילגול בהשערות על סוגיות פרטיות מעין אלו, שמתוך כך הן רצופות-סכנה, חייב להיות טפל לבדיקת החומר שמביא הסופר והשימוש שהוא עושה בו. עלי לומר כי... הפרופיסור טוינבי אינו מתמודד עם החומר המוצג בספרי, גם לא עם הדרך בה אני מפרשו". והוא מוסיף:

ככל הידוע לי בביטחה, אין הפרופיסור טוינבי מכיר אותי אישית. אף-על-פי-כן אין הוא מהסס להגיש "מפתח" לפניות ולרגשי-האיבה" המשוערים שלי, שהם מצדם חזקה עליהם שיתרצו את כל משפטי. המפתח הזה הוא כביכול "הגורל הטראגי של הקהילה היהודית בבגדאד", וכל אלה שאותם אני מושיב "על ספסל-הנאשמים"... כולם "ביודעים או בלא-יודעים, במישרים או בעקיפים... הרעו במשהו ליהודי בגדאד, לפי דעתו של מר כדורי". לאמיתו של דבר, יהודי בגדאד תופסים פחות מעשרים עמוד בספר המחזיק קרוב ל-500 עמוד. על עצם התוכן של אותם עשרים עמודים לערך עובר הפרופיסור טוינבי בשתיקה גמורה; אין הוא בוחן את דיוקו גם לא את נהירותו. והנקל הוא לראות כי אין צורך בבחינה מעין זו אם ידיעה פשוטה על "הפניות ורגשי-האיבה" שלי די בה כשלעצמה לפתור את השאלה. אבל הספר, כמו שאמרתי, מחזיק כמעט 500 עמוד ועוסק בכל מיני נושאים שרובם אין להם אפילו קשר דחוק ליהודי בגדאד. רואה אני שמפתח-העניינים מסיים באמת בפריט: "ציונים..., פעילותם בקרב יהודי עיראק", ובשים לב לדברים שאני כותב עליהם בסעיף זה הרי באמת תמה אני איך התגבר הפרופיסור טוינבי על היצר המסיתו להאריך את רשימת מאוסי-הנפש שהוא מיחס לי ולא הכללים בה.

מן הפיסקה המסיימת את תשובתו אנו למדים עד כמה כדורי מתיחס ברצינות לתפקידו כהיסטוריון:

אם הפרופיסור טוינבי מחפש "מפתח" לספרי, אשמח לתת לו מפתח. בפיסקה האחרונה של סקירתו הוא מצטט מן הפיסקה האחרונה של ספרי משפט שבו אני אומר שהסוגיות שעליהן התנבאו הנביאים "כיום פרוחה נשמתן ושוב אינן מעלות ואינן מורידות". הפרופיסור טוינבי מסרב להאמין שאני מתכוון לדברים אלה פשוטם-כמשמעם. אולם המשפטים הבאים מוכיחים למעלה מכל ספק שאמנם כך כוונתי, ... וכי לעומתם יש סוגיה אחרת רבת-משקל פי-כמה. שהרי בהמשך הדברים אני אומר: "הרצון להכתיב ולהתנבא היה... סיבה אחת עיקרית וברורה לכך שגירסת צ'טס-האוס... הכויבה גם

כהיסטוריה". ואני מוסיף: "ואולי זה הענין הרציני יותר". כלום לא עלה בדעתו של הפרופיסור טוינבי שאולי הרצון להציל את ההיסטוריה מהכתבה ונבואה הוא, בעצם, המפתח לספרי? ("האם היתה הסתלקותה של בריטניה איולת? תשובה לארנולד טוינבי", *The Round Table*, לונדון, עמ' 355-358).

ודאי, בהכרח אדם מושפע מן הרקע התרבותי והקהילתי שלו ומחוויותיו האישיות הספציפיות, וגישתו של כדורי לנושאים שהוא מטפל בהם בעבודתו ההיסטורית אין ספק שעוצבה—לפחות במידה ידועה—על-ידי החוויות, התהפוכות והגורל המביך של הקהילה היהודית של בגדאד, אשר ממנה מוצאו ובה, כמו שכתב הוא עצמו על פגישתו הראשונה עם המערב בהיותו בן עשרים-ומשהו, "נלוש". אולם אם באמרו לפרופיסור טוינבי שגילגול בהשערות על סוגיות פרטיות כגון רגשותיו של היסטוריון—אף שהם נושא לגיטימי לבדיקה—"חייב להיות טפל לבדיקת החומר שמביא הסופר והשימוש שהוא עושה בו", כוונתו לומר שהשקפותיו שלו, "הפניות ורגשי-האיבה שלו, לא הושפעו בשום-פנים ממוצאו וגידולו ומן הצורה בה הביאה השפעתה ההרסנית של אירופה לחורבן קהילתו שלו—או-אז לא ייתכן פשוט שהוא צודק לגמרי.

דומה כאילו הסבר מתקבל קצת יותר על הדעת הוא זה שבדומה לרבים כל-יך מבני-דתו—בפרט בקיבוצים היהודיים הלא-אירופיים—נלכד כדורי עצמו באש-הצולבת של מלחמה עגומה בין שני שבטים יריבים שאין הוא יכול לנקוט בה עמדה. לא מקרה הוא הדבר—ובודאי אינו נטול אירוניה מסוג מיוחד מאד—שאפילו טוינבי, במנותו את מאוסי-נפשו כביכול של כדורי, לא הכליל ברשימה גורם שבעיני כדורי ברור שהוא אחד הנבלים העיקריים במחזה, כלומר את התנועה הציונית, שלדעתו של כדורי היא עצמה תוצאה עגומה מן ההשפעות ההרסניות שהיו למינות האירופית המודרנית של הלאומנות על חברות מסורתיות, לרבות קיבוצים יהודיים באירופה ובמזרח התיכון.

הציטוט שבחר כדורי למסתו על "מיעוטים" (שהופיעה לראשונה ב-*Cambridge Journal* בדצמבר 1952 בשם "אירופה והמזרח התיכון" ותיתמה האלמונית "אנטייכוס") לקוח משירו של ו.ב. ייטס, הירחורים בעת מלחמת-אזרחים. וכך לשונו:

פירנסנו את לבנו בדמיונות-שווא,

ואת הלב הגיס המאכל.

ודאי שלא קל לאדם חושב לרצות לשמור על שפיותו בעולם שכזה.

The Chatham House Version and other Middle-Eastern Studies, Weidenfeld & Nicolson, London 1970.

Arabic Political Memoirs and other Studies, Frank Cass, London 1974 (In the U.S. c/o International Scholarly Book Services, P.O.B. 4347, Portland, Oregon 97208).

אבי שושני: שני שירים

אולי לאחר פרישת כנפיים חרוכות ועייפות כבדה
אחרונה אפשר לחזור אל המחזות האפלים המכורבלים ביקום אדמדם
גל ועוד גל

עולם בנשימת הלב מאורעות בקצב זר עוטפים ראשו במגפעות
שחורות כעורבים

שורטים את מצחו בציפרניים זריזות שרטות עמוקות וממלאים את
כוסו בטיפטוף מאוס

מתמיד סורגים וכתנות לבנות מונעים ממנו אפילו מבט טיפשי
אחורנית

עורף גס חרוץ קמטי מעשים הוא מראה אל תוך פני הגנים התלויים
בתוך השמיים שרשיהם מוארים באור נטול צללים כזוויות פיו של
המת האחד המביט ארוכות במבט מבויש אי

אפשר לו לאדם להביט ארוכות במבט מבויש למה הביט בי במבט
מבויש בלתי־נמנע ;

צלופח־ענק זורם־בוער בין שרשי העצים קורע נתחים מהתנועה
האפורה

ומציגה בגאנה בתוך מסגרות שחורות, טלאים שהם נדבות :

קוביות סופר לבנות ופרח אדום עליהן הם כוכבים במסגרות־חלל

קח קוביה מתוקה

קח קוביה מתוקה, בבקשה,

חזור חזור כנפיד טהורות התגלגל והסתובב מעגלים־מעגלים אל

הצבעים החמים

חשוב בעצמך לא אינך יכול לחשוב את עצמך

פרח אדום

פלה אל גביש סופר פלה

אח"כ

עם פריחת הפטריה
 מעל ראשו
 לחלות את מבטיהם הארוכים של המתים
 מתוך עיניהם המרקיבות כלפי מרום פהה
 כינות לאגסים ענקיים חסרי אונים לנוע מרוב העסיס שבקרבתם
 בוגודו בוגודו קיסר רכב ימים רבים על סוסון העץ אנה־ואנה קיסר
 נער
 יפהפה שושן סרטים באזורו הגיש לו סרטון־ענק ונעלם במהלך
 הקרנבל
 בריו נהרגו 99
 חלקם ברגליים זרות
 חלקם נדרס ברגליו שלו במרתפים ספוגי שתן עשן סיגריות ואנחות
 נשים
 חלקם אף התאבד למרות הייסורים
 ממשיך זה שקפץ מטחנות־הרוח הגבוהות ביותר
 גופו העדין הערום נטוי קדימה שרירי פניו מאומצים
 עיניו חותרות כמו הספינות הארוכות
 הבאות
 לכבוש מן המפרצים הטחובים שבצפון.
 "היאחז היאחז" רמז לו פיה של אמו
 ומטה מטה עוצר נשימתו נפל אל חיק
 השרך הירוק במי הים מתערסל אנה־ואנה בוגודו חצה את הנהר

ששון סומך: חוסיין פאוזי-סופר ומדען מצרי

בהגיעו לגיל 75 ניצב לו ד"ר חוסיין פאוזי כאחד היוצרים המקוריים, הרבגוניים והלא-שיגרתיים בחיי התרבות של מצרים כיום, ואף בנוף הספרות הערבית החדשה בכללה. זהו אחד מאותם אישים שחרף היותם "חריגים" – ואולי דווקא בשל כך – הריהם מבטאים את השרשי והמיוחד בתרבות שעל ברכיה גדלו ולטיפוחה תרמו.

יקשה למנות את מלוא קשת העשיות אשר בהן עסק פאוזי במהלך חייו: רופא, חוקר טבע, סופר, נוסע, היסטוריון, מוזיקולוג, עתונאי, פעיל-תרבות – ובכך עדיין לא אמרנו הכל. ריבוי-הפנים מפתיע בעשרו ובגיוונו, כי בכל אחד מן התחומים בהם נגע ד"ר פאוזי הגיע להישגים, ומעולם לא היה בינוני ואפורי. אף מי שחולקים על דעותיו, גישותיו ומסקנותיו לא יכחישו את החדושים ואת העמקות במעשיו.

מצד אחד, פאוזי הוא אולי הראציונליסט העקיב ביותר שקם לתרבות הערבית בדורות האחרונים; מצד שני, זהו חולם שאין לו תקנה, שבוי קסמן של חידות הוויתו ותולדותיו של האדם. הריהו נתון ראשו-ורגו להווה ולעתיד, כולו שקוע בדראמה של כיבושי המדע והטכנולוגיה, ואילו כל מעשיו וכתביו שופעים נוסטלגיה והתרפקות על העבר הקרוב והקדום.

ב־50 שנות פעילותו הספיק פאוזי לכתוב כמה ספרים – חלקם עבי-כרס – במיגוון לא קטן של נושאים וסגנונות (אף שעל כל ספריו עד כה מתנוסס השם "סינדבאד" שסיגל לו הסופר). עיון מעמיק בכלום יצריך מחקר רחב-היקף. במאמר זה אנסה לתהות בעיקר על אלה מספריו הנראים לי בעלי ערך של קיים. מפיון שהדיון בספרים אלה לא יהיה לפי סדר כרונולוגי, ראוי להביא תחילה את רשימת ספריו: כסדר הופעתם (בהמשך המאמר אציין את שמות הספרים בעברית, ואילו בשוליים יצוינו השמות הערביים בקיצור):

1. סנדבאד עזרי ("סינדבאד בן-ימינר"), קאהיר, 1938;
2. חרית' אל-סנדבאד אל-קרים ("שיח-קרמונים של סינדבאד"), קאהיר, 1943;
3. סנדבאד אלא אל-ערב ("סינדבאד לפאת מערב"), קאהיר, ללא תאריך [1949];
4. סנדבאד מצרי ("סינדבאד מצרי"), קאהיר, 1961;
5. סנדבאד פי רחלת אל-חיות ("סינדבאד במסע-החיים"), קאהיר, 1968.

ב

כפי שמעיד שמו של הספר האחרון ברשימה, **סינדבאד במסע-החיים**, מדובר בתולדות-חייו של המחבר. למען הדיוק, אין הספר אוטוביוגרפיה ממש, וודאי אינו ספר-יודיים. כאן נפרשו פרכי-עבר בחינת רשמים מכאן ומשם, ולא לפי סדר ההתרח-שויות דווקא. בראשית שנות ה-60 נתפרסמו הזכרונות פרקים-פרקים, באל-אהראם, ומן הסתם כולל הספר חלקים שלא כונו מלכתחילה להיות חלק מספר אוטוביוגרפי.

זהו ספר הכתוב בהומור שובבני, וככל כתבי המחבר הוא אפוף אווירה מצרית מובהקת הן בלשונו (ר' בהמשך, פרק ה) והן בנופים ובדו־שיחים השוררים במסכתו. המחבר אינו מתחייב לפני הקורא שיספר לו את "כל האמת" על עצמו, ונהפוך הוא: מדי־פעם, בהגיעו לנושא אישי מובהק כגון אהבותיו, נישואיו בצרפת וכיו"ב, קוטע המחבר לפתע את הרצף, ולעתים אף מעיר הוא הערות כגון: "...ואל יצפה הקורא ממני שאפרוש לפניו עניינים פרטיים בעמודים אלה. אין אני כותב אוטוביוגרפיה אלא בעיקר מעלה אני תמונות חטופות ממסע החיים";² ובמקום אחר: "אין אני כותב דפים אלה כדי לתאר קורות פרט כלשהו אלא לתאר את המסיבות שבהן גדל דוךנו בכללותו".³

אכן, הסיפור גדוש חומר מאלף על רקעו של המחבר, סביבתו, ידידיו; וכמובן, על לבטיו, שאיפותיו ואכזבותיו של דור המשכילים הליבראליים, שצמח בעיקר סביב מהפכת 1919 במצרים. עם זאת אפשר לשחזר, בעיקר על־פי הספר הזה, את המצית הביוגרפיה האישית של פאוזי מילדותו ועד הגיעו לגיל 60 לערך. הפרטים הבאים נשאבו ברובם מן הספר, בהסתייע בחומר גוסף, ובעיקר באחדים מן הראיונות שנתן לסופרים ועיתונאים.⁴

חוסייין פאוזי נולד בשנת 1900 ברובע מרבעי קאהיר העתיקה, מרחק לא רב ממסגד אל־חוסייין הנודע.⁵ זכרונו־ילדותו הראשון—ביקור שערך עם אביו בפיראמידות. ביקור זה הותיר רושם בל־יימחה בתודעתו של הילד; אולם באותם ימים הוקסם מתמונות שראה בחנותו של ספר יווני ברובע־מגוריו—תמונות המתארות מראות משרידיה של תרבות יוון העתיקה כגון האַקרופוליס, וכן סצינות מתוך ה"איליאדה" של הומירוס. מאַלפים הדברים האלה, שבהם מספם פאוזי את זכרונותיו הראשונים: "מאותו יום רחוק עד מאד נושא אני בזכרונותי, ושומר בלבי, אהבה גדולה לתרבות מצרים הבראשיתית, ולתרבות יוון העתיקה".⁶

אביו, שהיה מהנדס בשירות הממשלה, היה, ככל הנראה, אדם רחב־אפקים, ומדי־פעם נענה ל"שגעונותיו" של בנו, כגון לאפשר לו ללמוד ציור, לנגן בכינור; וכעבור שנים אף לשלחו לבי"ס—"ברלין" ללמוד שתי שפות זרות (צרפתית וגרמנית) שלא נכללו בתכנית־הלימודים של בית־הספר.

סביבתו היתה, כמובן, אדוקה למדי, ושיגון הקוראן בראשית ילדותו היה לו, ברבות הימים, לתשתית לשונית חשובה. זכרונותיו מבתי־הספר הממשלתיים, העממי והתיכון, חטופים ושליליים ברובם, ועיקר זכרונותיו הנוגעים לימי ילדותו ובחרותו מתרכזים בחיי הרחוב והפידור, ובמידת־מה הם משקפים את דבקותו המוקדמת באמנות לסוגיה—ביקוריו בקרקס איטלקי והתאהבותו בעודו ילד בלוליניית איטלקית; ביקוריו התכופים בקונצרטים פומביים שתזמורת צבאית—מצריות ואנגליות—היו עורכות בגן "אל־אופניה"; המחזה השקספירי הראשון שראה בילדותו, בביצועה של להקה עממית ששירתה לו גזן מקומי מובהק—ובעקבות כך בולמוס התיאטרון שדבק בו.

צורך הזכרונות הבא מתאר את רשמיו העזים ממהפכת־1919 ומאישיותו של סעד זעילול. פרקים אלה, הכתובים בנעימה של התעלות, של עצבות ושל הומור בעת־

ובעונה אחת, משקפים את הפעילות המדינית היחידה שעסק בה פאזי מימיו, ועל כך מעיר הוא במקום אחר: "לא עסקתי בפוליטיקה אלא במהלך מהפכת 1919. הייתי אז סטודנט לרפואה והשתתפתי בהפגנות ושביחות. נהגנו ללכת ל'אל-אוהר' ולנאום שם כדי להלהיב את ההמון. התרחקתי ממעשי-אלימות, כגון השלכת פצצות או חיבור כרוזים, בזכות חבר שלי בביה"ס לרפואה, שאביו היה מראשי הוופד, ובאמצעותו היינו מקבלים הוראות והדרכות ופועלים בהתאם להן. הוא פרש עלינו חסותו, וכך רחקתי ממעשי-אלימות"⁷.

אלא שתקופת לימודיו בביה"ס-לרפואה לא הסתכמה בפעילות פוליטית ולימודית בלבד. בתקופה זו חלה גם הצטרפותו הפעילה לחיי הספרות והתרבות. בעת ההיא התגודדה בקאהיר חבורת משפילים צעירים, בוהמיים במידה לא מעטה, ששאפו לחולל מהפכה "מודרניסטית" בספרות הערבית, ובעיקר בתחום הסיפורת, תוך שאיבה מענקי-היצירה בספרות העולם (לרבות הענקים הרוסים של שלהי המאה שעברה). קבוצה זו נתקראה "אל-מדרסה אל-ג'דידה" ("האסכולה החדשה") ואף הוציאה כתבי-עת צנוע בשם אל-פג'ר.⁸ בראש הקבוצה עמד אחמד ח'יירי סעיד, ובין חבריה, שלימים הפכו סופרים חשובים, אנו מוצאים את האחים תיימור, יחיא ח'קי, טאהר לאשין ואחרים. פאזי היה אחד החברים המסורים לעקרונותיה של קבוצה זו, ופרקים אחדים מספרו האוטוביוגרפי מוקדשים למשוגותיהם של חבריה ולאווירת השגעון-לאמנות ששררה בקרבם. פאזי כתב מספר סיפורים ומאמרים—קטן ככל הנראה—ופירסמם באותם ימים בכתבי-העת אל-פג'ר ואל-סופור. הוא אף חיבר תמליל לאופירה שהולחנה בידי מוזיקאי יהודי, דאוד חוסני שמו.⁹

פאזי סיים את לימודי הרפואה (בשנת 1923) תוך התמחות ברפואת-עיניים, ואחר-כך שימש שנתיים רופא-עיניים בקאהיר ובטנטא. אולם הקריירה הרפואית שלו לא ארכה הרבה. שנת 1925 מביאה עמה מפנה מפתיע וגורלי בחייו של הרופא הצעיר. לפתע הוא מחליט לנטוש את לימודיו ומעשיו עד כה (לרבות עיסוקיו האמנותיים-הספרותיים) ולהתמסר למחקר מדעי, וזאת בשטח שמעולם לא למד אותו אף לא את התחומים הקרובים לו. הוא מצליח להשיג מילגה ממשלתית לשהות ארוכה בצרפת לשם התמחות באוקיאנוגרפיה. חמש שנים הוא עושה בפאריז, לומד שם את עקרונות חקר הימים והזואולוגיה הימית, שוהה במכוני-מחקר בצרפת ומחוצה לה כדי ללמוד מדע זה הלכה-למעשה. בשובו למצרים היה לאוקיאנוגרף המצרי הראשון.

בשובו למצרים בתחילת שנת 1931 נתמנה חוקר ב"משרד לחקר הדגים" באזור ראס אל-תיך (ליד אלכסנדריה), השייך לרשות משמר-החופים-והדגים. בפרק אחד מספרו¹⁰ מגולל פאזי את פרשת התנגשותו עם המומחה האנגלי שהיה ממונה על המשרד הנ"ל, וזאת בעיקר סביב הפעלתה של ספינת-מחקר שנבנתה במיוחד לחקר הים. הפרשה הסתיימה בפיטוריו של המומחה הזר וביציאת הספינה מבאחת' ("מחקרים") לסוירים ראשונים בפיקודו, ובהתמנותו לראשות המשרד. אולם יומו הגדול של פאזי לא בא לו בהיותו אחראי וראש אלא כחוקר-נספח, שכן הוחלט להשאיל את מבאחת' למשלחת-החקר של אוניברסיטת קמברידג', בראשותו של החוקר

הנודע סר ג'ון מורי, למסע-סקר ממושך בחופי האוקיינוס ההודי. האנגלים התנו את ההסכם בכך שקברניט האניה והמהנדס שלה, וכמובן ראש המשלחת עצמו, יהיו אנגלים ואילו הימאים מן השורה יהיו מצרים. פאוזי צורף כרופא הספינה ועמו חוקר מצרי נוסף, ולמעשה שימש איש-קשר בין האנגלים למלחים המצרים. מטרת צירופם של שני המצרים הוגדרה כ"לימוד ואימון". דבר זה היה בו, כמובן, מן המשפיל בעיניו של מצרי, אולם פאוזי הוא שעמד על כך שיצורף לצוות הספינה ("דיקן הפקולטה-למדעים בקאהיר [בריטי אף הוא] ניסה להניאי מלהשתתף בטענה שאני מומחה רם-דרג, אבל אני ענתי על מכתבו שאני זקוק יותר מכל מורה ממורי הפאקולטה שלו ללימוד ואימון, ואל-נא יבכה את מר-גורלי").¹¹ המסע נערך בשנים 1932-1933.

את מסעו הממושך במבאחת' (10 מסעות רצופים שארכו כ-9 חדשים) מתאר פאוזי בפירוט בספרו הראשון, **סינדיבאד בן-ימינו**, 1938 (כותרת-המשנה: "מסעות באוקיינוס ההודי"). אין זה ספר מדעי, אף אין הוא מציג את תוצאות המחקר בצורה עממית, אלא כל-כולו פרקי-מסע אישיים למדי. הספר כולל תיאור של פינות חיים "אקווטיות" בהודו ובציילון ובאיי הים ההודי, תוך הדגשת אנושיותו של הבודהיזם מול שפלותו של הבראמיניזם. כן מובאים בספר קטעי הווי מימי הפלגתה של הספינה, המתחים בין המלחים המצרים וה"בוסיס" האנגלים, תוך שפאוזי עצמו משמש, כאמור, רופא, מתורגמן, ומעין שופט. המחבר מגלה אהדה עמוקה לפשוטי-העם המצרים שעל גבי מבאחת', אך אין בדבריו עוינות למדענים הבריטים. הספר מסתיים בשיר-חיבה לספינה.

כאשר חזר לארצו בתום מסעה של מבאחת' היו העתונים מלאים סיפורים על המסע ופאוזי נמצא אדם מפורסם ביחס. הוא זכה אף להוקרה רשמית וחזר לעבודתו הסדירה בחוף אלכסנדריה. אולם עתה שבו-עלו נטיותיו הספרותיות. סמוך לאותו זמן (1934) החל העתונאי אחמד אל-צאוי מוחמד להוציא כתב-עת ספרותי בשם מגזית, בהשתתפות הפעילה של תופיק אל-חפים. שני אלה, שהיו ידידיו של פאוזי, השכילו לגייסו לכתוב בכתב-עת זה, וכך החל לפרסם את פרקי המסע שלו (שלאחר-מכן צירפם כדי ספר).

בפרוץ מלחמת-העולם השנייה, ולאחר הצטרפותה של איטליה לגרמנים, הוחלט מטעמי זהירות לרוקן את המכון לזואולוגיה ימית ממכשיריו ומספריו. כך התפנה פאוזי כמעט כליל לכתביה. במשך ארבע שנים חיבר את אחד מספריו המופלאים ביותר, **שיח-קדמונים של סינדיבאד**, שתכנו יתואר בהמשך. בשנת 1942 נוסדה באלכסנדריה האוניברסיטה על שם המלך פארוק (כיום "אוניברסיטת אלכסנדריה"), בראשותו של טה חוסין, ופאוזי נתמנה פרופיסור לזואולוגיה ימית וכן דיקן ראשון של הפקולטה-למדעים.¹² בשנת 1948 סיים את תפקידו כדיקן ונתמנה ראש הקתידרה החדשה לאוקיאוגרפיה. (בהקשר זה מספר פאוזי על פגישתו עם המלך פארוק. כאשר סיפר למלך על שוּף-סוּף נפטר מנטל הניהול, פרץ המלך בצחוק "בלתי-מלכותי" ואמר: "נפטרת או נפטרו ממך? חה... חה...חה").¹³

הספר סינדבאד כמסע החיים אינו מתאר את הפיכת הקצינים ואת השפעתה על חייו ועבודתו. (אולם במקומות אחרים הוא מספר שבשמעו את הידיעה על ההפיכה חש "במעין הראה ששחר חדש, שחר של אמת, הפציע בשמי היסטוריה המצרית").¹⁴ מכל-מקום, בשנת 1955 קיבל חופשה לתקופה בלתי-מוגבלת מעבודתו באוניברסיטה ובמכון הימי ובא לקאהיר לשמש תת-שר במשרד-ההדרכה-הלאומית (שלאחר זמן-מה הוסב שמו, בלחצו של פאוזי, ל"משרד-התרבות"). תפקידו היה, ככל הנראה, לרכז את הטיפול באמנות ובספרות, ולמעשה היה עיקר מרצו מופנה לטיפול האמנותי הפלאסטיות, המוזיקה והתיאטרון. בה בעת שימש עורכו של הירחון הספרותי החדש אל-מג'לה, שפותרת-המשנה שלו היתה, בימי כהונתו של פאוזי, "יומן התרבות הגבוהה" ("סגיל אל-ת'קאפה אל-רפיעה").¹⁵ בעריכתו קיבל ירחון זה אופי של בימה פתוחה ובעלת רמה, ובמסגרתו של משטר חד-מפלגתי – אף חפשי-ביחס. אכן מסיבות שלא יקשה לשערן אין פאוזי מספר לנו על חיפוכיו עם הממונים עליו או עם דובריו ה"אידיאולוגיים" של המשטר הנאצרי, אך מבין שורות מאמרי-העורך שכתב באל-מג'לה מסתבר שלא חסרו לו תלאות, ובפברואר 1959 פסקה לפתע כהונתו כעורך.

אותה כותרת-משנה של הירחון, "יומן התרבות הגבוהה", מיטיבה להביע את גישתו ויחסו לתפקידו כפקיד-רשות הפועל בשדה התרבות. בניגוד למגמות שהחלו להסתמן אז, לא נטה פאוזי לעודד "תרבות המונים" אלא העדיף לטפח את הגילויים היחודיים יותר של התרבות, כגון תיאטרון מודרני, מוזיאונים, אופירה ותזמורת פילהרמונית. ביזמתו נוסד אמנם מכון לחקר המוזיקה העממית (לרבות מוזיקה דתית מוסלמית וקופטית), אולם הוא התיחס בזילזול גלוי למוזיקה המצרית הנוכחית, וביתר-רשאת – לקולנוע המצרי של היום. לאותם שהאשימוהו לא אחת ב"עיליתזם תרבותי", ענה פאוזי באחד הראיונות שנתן:

אין תרבות עילית ותרבות תחתית. באמך "תרבות" אתה רומז להתעלות על הצרכים החמריים ועל המסיבות המעשיות האופפות את האדם למען יחיה בעולם אידיאלי של אמנות, הגות, מדע וספרות... [התרבות] דומה לגורה שאורה מגיע למרחקים בהתאם לעצמתה והמאירה לקבוצת אנשים הסובבים אותה בלא להפלות בין אלה העומדים תחתיה, והמקבלים את מלוא אורה, לבין רחוקים המקבלים מעט אור, ורחוקים מאד שהאור אינו מגיע עדיהם... מה שאתה יכול לעשות הוא לחזק את הוולטאז' של הגורה, ועל-ידי כך להגביר את יכלתה להאיר שטחים יותר גדולים עד שיגיע האור לאלה שעד לפני רגע עמדו בחושך... הבאת התרבות להמונים אין פירושה הורדת רמתה... עליך לחזק בהם [בעומדים בחושך] את הרצון להתקרב אל הגורה ולהינות מאורה, ולאפשר להם זאת.¹⁶

ובאשר להאשמה שאינו מעודד את הקולנוע המצרי ואת המוזיקה הבידורית המשודרת בראדיו וכו', משיב פאוזי:

לא נעלגו את השער בפני שירים ומוזיקה, ולא נלחמנו בקולנוע, כי זה דבר שאין בו להועיל; זהו מעשה בלתי-דמוקרטי שאיש מחוץ למטורפי הנאציזם והפאשיזם לא יעשהו. כל אשר עשינו מתמצה בכך שפתחנו "חנניות" קטנות בהן אנו מוכרים מוזיקה סימפוניית ושאר פריטים של התכנית השניה [בראדיו].¹⁷

כאן יצוין שבמסגרת "התכנית השניה" קיים ד"ר פאזי דרך-קבע את הרגלו להגיש מדי יום-ששי שיחה מודגמת על המוזיקה הסימפונית.¹⁸ פעילותו של פאזי מאז הגיעו לגיל הפרישה בשנת 1960¹⁹—ומאז הגברת האופי הסוציאליסטי של המשטר—אינה נהירה מקריאת כתביו, ולא ברור אם גילו בלבד הוא שמנע ממנו למלא תפקידים רשמיים רמי-דרג בשנים האחרונות. אולם ברור לכל הקורא בספריו, שבהם חוזרת בלי הרף גימתי-היסוד של ליבראליזם וחופש-הבקורת כמושפל-ראשון בדרך אל הקידמה, שלא איש כמוהו יהיה חסידם ודוברם של משטרים מונוליתיים.²⁰ לא ברור גם אם שב להוראה באוניברסיטה, אולם מדברים שאמר לפני כתיבת שנים (1963) משתמע שהצטברו אצלו תכניות רבות לכתיבה בתחום הספרות היפה, כגון רומן ומחזה.²¹ אולם עד כה לא התפרסמו יצירות אלו.²²

ג

"מסע דמיוני בזמן ובמקום גם יחד",²³ כך מתאר פאזי את ספרו שיח-קדמונים של סינרביאד, שהופיע בשנת 1943. דומה שאין בכלל כתביו כספר הזה יצירה המשקפת את אפיו כסופר וכחוקר. כאמור, נכתב הספר הודות לפנאי שיכול היה מחברו למצוא בימי מלחמת-העולם השניה; אולם קשה למצוא בין דפיו רמזים לענייני-השעה. כנגד זאת אפשר לגלות כאן, כהודאת המחבר, "התחמקות מן ההווה; בריחה אל זמנים עתיקים ואל מקומות נידחים".²⁴

במרכזו של הספר עומדים שני גיבורים ראשיים: הים מזה, והספרות הערבית של ימי-הביניים מזה. אך בצד שני אלה שורה ארוכה של גיבורי-משנה שעצם היותם בכפיפה אחת מעורר פליאה: היסטוריה עם זואולוגיה, פולקלור עם אקולוגיה, ספנות עם בלשנות.

מחציתו הראשונה של הספר קרויה "בין מציאות לאגדות", ולערך ב-180 עמודים גדושים יוצא המחבר לבדוק את כתביהם של גיאוגרפים ושל נוסעים ערביים מימי-הביניים, וכן יצירות אחרות שנכתבו בז'אנר המסעות, וזאת לאור הישגי הגיאוגרפיה והאוקיאוגרפיה של ימינו ולאור נסיונו הימי של המחבר עצמו. בהקדמתו לספר מתאר פאזי את הרושם שעשה עליו מסעו באוקינוס ההודי, ששינה את יחסו לאגדות-הים וספרי-הים הערביים שנתקל בהם בילדותו. "מאז", הוא מספר, "השתעשעתי בתקוה לעשות מעשה באחד הימים—לבדוק את הספרים ההם, ולהכיר את חיות-הים המתוארות בהם, את תופעות הים והמטאורולוגיה, את המקומות בים המזרחי ששמותיהם [בספרים] מוזרים הם לאוני מי שהורגל לשמוע שמות אחרים באוקינוס ההודי".²⁵

בספר כולו משתאה הקורא לא לעובדה שפאזי נמשך לנושא שהוא מעין קשר בין העבר להווה אלא למידת הרצינות והעמקות בה ניגש אדם זה, שהשכלתו רחוקה מתחום המזרחנות ומדעי-הרוח, למלאכת חיבורו של הספר. הרשימה הביבליוגרפית הגדולה המופיעה בסופו מעידה שפאזי נטל עליו לעשות—בשלב ההכנה לכתיבה—את כל הנדרש מחוקר הספרות ההיסטורית-הגיאוגרפית הערבית של ימי-הביניים.

הוא יצא להכיר את האוצר העשיר של המקורות מאז אבן-ח'ורדאדה ואל-יעקובי (מאה 9) ועד אבן-מא'ד ואבן-איאס (מאות 15-16), מתוך השוואת נוסחות וגרסות ומהדורות שונות. בה בעת עיין במחקרי המזרחנים של המאות האחרונות מסביב לספרות הנדונה, ולבסוף עיין בכובד-ראש בספרות-המסעות העולמית (לא פסח, למשל, על בנימין מטודלה), וכן בספרות ובגיאוגרפיה הקלאסית, בחקר האגדה והאנתוגרפיה וכיו"ב.

ספרי ה"עג'איב" ("המופלאות") ברובם המכריע אינם תוצאה של נסיון אישי, ומעצם טיבו של הז'אנר הזה רבות בו ההפלגות הדמיוניות. אולם גם כאן מוצא פאוזי חיבור חשוב ואותנטי-הלא הוא עג'איב אל-הנד-פרה זכרה וג'ואירה ("פלאי הודו-יבשתה, ימה ואייה") מאת הקברניט (נאח'ודאה) בזרפ בן-שהריאר אל-ראמהרמוזי. חיבור זה נכתב, כנראה, במחצית הראשונה של המאה העשירית. אמנם גם כאן אין מחסור בהגזמות אולם, כדברי פאוזי, "רוח של ים נושבת בין דפיו, עצמה ודינאמיות שופעות בקרבו. קראתי את רוב המצוי בספרות הערבית הרשמית על הים ולא מצאתי דבר כה ריאליסטי בתיאוריו, כה משופע ביכולת להשרות אוירת-ים"²⁶. פאוזי מרבה לצטט מדברי הנאח'ודאה כדי להדגים עד כמה היה הלו מעוגן במציאות הימים, ולעתים אף תיאורים המצטיירים כגוזמות-שווא גיתנים להסבר מתקבל על הדעת. למשל, הסיפור המובא בעג'איב אל-הנד (והחוזר אחר-כך הרבה בספרות ה"עג'איב") בדבר עמוד-האש המופיע בוכח האניות עד כי דמה לנוסע שאנייתו עוברת בים של להבות, סיפור זה מזכיר לפאוזי מראה דומה שראה במו-עיניו בעת מסעו בשנת 1933 ומקורו בתעוועי-ראייה ובמצב ימי ואקלימי מסוים.

חלקו השני של הספר שיח-קדמונים של סינדבאד, המשתרע אף הוא על כ-180 עמודים לערך, הוא צעד נוסף בכיוון דומה, בחינת מענין לענין באותו ענין, ומן-הסתם הוכתב על-ידי נטיותיו האמנותיות של המחבר. לאחר שבייר בחלק הראשון את היסודות המציאותיים בתוך האגדות, יוצא הוא עתה לבדוק את השתקפותם של ההדים הימיים ושל אגדות-הים בספרות הערבית היפה, ובעיקר בספרות תת-תקנית, עממית-למחצה.

הסיפור הימי, כהגדרתו של פאוזי, שונה מן הליגנדה הימית בכך שזו האחרונה היא חלק בלתי-נפרד מידע-הים (marine lore) שעה שהסיפור הימי כולו יציר הדמיון, אף שלעתים מושתת הוא על ידע-ים. בספרות הערבית התקנית של ימי-הביניים מעטה היצירה בתחום הסיפור הימי, אך אפשר למצוא בסיפורי אלף-לילה-ולילה, ובמיוחד בשני הסיפורים "עבדאללה אל-בחרי ועבדאללה אל-ברי" ("עבדאללה איש-הים ועבדאללה איש-היבשה"), ובשבעת מסעותיו של סינדבאד. אמנם פה-ושם יש באלף-לילה-ולילה סיפורים נוספים (או קטעי סיפורים) שזיקה להם לים, כגון בסי-פור על שלש הנערות מבגדאד (סיפורו של הקרנדלי השלישי), שבו מופיעים המוטיבים של הרוח' ושל ההר המגנטי, וכן בסיפור "חסן אל-בצרי", שבו מופיעים המוטיבים של עץ הוואק-ואק ושל איי-הנשים, אך הדים אלה קלושים למדי ומהולים ביסודות זרים ורחוקים.

אולם במרכז חלקו זה של הספר עומד הדיון המפורט והמעניין בסיפורי סינדבאד, שפאזי רואה בו את "הסיפור הימי הגדול ביותר בספרות הערבית, ובנוסף לכך – אחד החשובים בסיפורי-הים בספרות העולם".²⁷ להבדיל מסיפוריים אחדים הנראים לפאזי אליגוריים, הרי סיפור סינדבאד אין לו תכלית פילוסופית ואין בו לקח מוסרי, שכן הים בפרקי סינדבאד הוא עצמו תכלית ועיקר. זהו דו-שיח בין שני גיבורים – הים וסינדבאד – דו-שיח המשנה צורה לסירוגים: משלנה לאלימות, מחילופי דברי-נועם לחילופי מהלומות.

בשבעה פרקים גדושים עובר פאזי על ה"מסעות" השונים של סינדבאד ומנתחם, ומדי-פעם הוא חוזר אל המוטיבים ואל הטקסטים הפסדו-מדעיים שסקרם בחלקו הראשון של הספר, אף מנסה הוא לשחזר את הגילגולים השונים של מוטיבים אלה. ועוד מברר הוא את טיב הטקסטים שבידינו, את תאריך חיבורם של הסיפורים ומקום חיבורם (בנידון זה הוא חוזר ומתפעל מלשונם המדוברת-למחצה, המזכירה לו את לשון הדיבור של עיר-הולדתו, קאהיר). ודאי, אין פאזי טוען שהסיפורים, עם היותם מעוגנים בהווי הים, הם סיפורים המשקפים הווי חיי, אלא להיפך – בכל אחד מן הפרקים, ובפרק-הסיום (עמ' 362–356) הוא עמל לפרק את הסיפורים לגורמיהם, כלומר למצוא את המקורות השונים שמהם שזר המחבר (או המחברים) את סיפורו הבדיוני.

ניתוח זה – שבמידת-מה הוא גולת-ההכותרת של הספר בכללותו, שכל יסודותיו שזורו יחד לקראת "הסיום הגדול" – אין להטיל ספק במקוריותו. זוהי גם תרומה מצרית בלתי-שיגרתית לחקר תכנם של סיפורי אלף-לילה-ולילה, אף שפכל הידוע לי עדיין לא הושם לב אליו בין חוקרי אלף-לילה-ולילה במערב. אולם לא תהיה התמונה שלמה אם לא נזכיר – ולו בקצרה – עוד שתי נימים המתלוות לניתוח ומעניקות לו טעם אישי מובהק. הראשונה: שאיפתו של פאזי שלא לומר די בניתוח לשוני ואקיאנוגרפי אלא לסכם את דיונו בכל סיפור בניתוח ספרותי-אסתטי, תוך נסיון לגלות מה מקור הצלחתם הספרותית של הסיפורים וכיצד השפיל המחבר לתזמר את המוטיבים הימיים השונים והמבודדים לכדי יצירה הרמונית. והשנית: הדי ההתפעלות והזהדות הנשמעים מבין שיטי הניתוח הדייקני והענייני. שכן המחבר, בקבלו עליו לעסוק בספרות-הים, למעשה הוא מעניק לעצמו מעין פיצוי פסיכולוגי על שנמנע ממנו, בשנות חיבורו של הספר, להפליג בעצמו למרחבי הים ולחוות את החוויה המרטיטה בגופו ובנפשו. יחס זה משתקף באהבה העזה שהוא מעתיר על סינדבאד ועל מסעותיו, וביתר-שאת – בניתוח עולמו הפנימי של הסוהר הבגדאדי של אז. אותן מלים שיגרתיות למדי בהן פותחים אחדים ממסעותיו של סינדבאד, בנוסח "לאחר תקופת-מה שכחתי את תלאות מסעותי הקודמים ושבו אלי הגעגועים לצאת למסע חדש", נוסח זה משמש לו לפאזי נקודת-מוצא לניתוח פסיכולוגי לא-קצר של מה-שקריו נוסטאלגיה ימית: "נוסטאלגיה בלתי-מחוררת, כאשר אתה שב אל ביתך, כולך בוחל בים ואין בכך שום רצון לשוב אליו. והנה דופקת על דלתך, במז-ביתך השלו והחם, כשאין אתה מצפה לה כלל, שדה כחולת-עיניים ושחורת-לבב,

ומותרת על שפתיך נשיקה מלוחה, ואחר־כך געלמת לאחר שגזלה את שלוותך ושילחה בגופך אי־נחת".²⁸

ד

אין ספק, הספר סינדבאר המצרי הוא הנודע והמצוטט בכל כתביו של ד"ר פאוזי. ואכן, זהו חיבור רב־היקף ובהיר־ביטוי, שעיקרו התבוננות ארוכת־נשימה במושג "מצרים" – עמה, רוחה וגורלה באלפי שנות היסטוריה. אלה הם "דפים נבחרים מן האפופיאָה של העם המצרי",²⁹ כהגדרת המחבר. אפשר לומר שמבחינת היקפו וכוֹח־ללותו אין דומה לו בספרות הערבית החדשה – להוציא, אולי, את ספרו של טה חסיין, עתידה של התרבות במצרים. אם נביא בחשבון גם את נושאו הרגיש של החיבור, אין תימה שזכה לעורר ענין אצל חוקרים זרים ומצרים כאחד במידה שלא זכו לה שאר כתביו של המחבר.

אולם גישתו וסגנונו של הספר מעוררים שאלות רבות. גם אם נקט המחבר דרכים מקובלות ונכוחות בבדיקת החומר ההיסטורי ובהשוואת המקורות הראשוניים (ככל שהוא מוכשר לכך) עם דברי היסטוריונים־מפרשים, אין בו בספר משום תרומה לידיעת ההיסטוריה המצרית (אף המחבר אינו מתמר בכך), ולכל היותר יש כאן לפנינו היסטוריה פופולארית המהולה ב"אני מאמין" פטריטי. אשר לצד ההגותי, גם כאן אנו נתקלים בתערובת של עיון ראציונלי שקט לצד רגעי כעס, התלהבות או התעלות – דבר המקלקל את שורת העיון הצרוף אך מעטה על הספר, מצד שני, גון אישי אינטימי (תכופות מספר פאוזי, בגוף ראשון, דברים שאירעו לו).

זהו אפוא ספר שהוא דיאקטי־חינוכי ביסודו, "פועל־אמונה", כלשונו של אנוור עבד אל־מלך; אך להבדיל מספרים היסטוריים־חינוכיים המופיעים בערבית בשנים האחרונות, נקי הוא להפליא מרוח של אפולוגטיקה ושל שנאת־זרים. אמנם מופיע בספר מוטיב ראשוניותה של התרבות המצרית העתיקה, אולם אין הוא מלווה בדברי התעלות והתנגחות אלא נסיון להבין מה אירע לה לתרבות זו, באיזו מידה נשתמרו תכונות מצרים העתיקה עד היום, ואיך צריך המצרי להתיחס לתרבותו העתיקה. לשון אחר: עיקרו של הספר הוא המאמץ להבין, ולאורה של הבנה זו לחנך דור של פאטריוטים הגאים בעברם אך אינם בזים לתרבותם ולהישגיהם של אחרים – מעין פאטריוטיזם ראציונלי. בהמשך דיוננו יסתבר שהפאטריוטיזם שמטיף לו פאוזי אינו דווקא זה שבאופנה אלא כל הספר כולו הוא בבחינת שחייה נגד הזרם, ואולי בעיני כמה לאומנים הוא נחשב מעשה אנטי־לאומי.

גם מבנהו של הספר מעורר תמיהה: אין הוא סוקר את ההיסטוריה החל מן העבר הרחוק עד ימינו אלא במהופך, הוא פותח מתקופה הקרובה לזמננו, התקופה העות'מאנית, ולבסוף הוא מגיע אל מצרים טרום־ההיסטורית. אולם גם תמיהה זו תיפתר ותתחוויר בהמשך דיוננו, לכשנתוודע אל מגמתו ותכנו של החיבור.

חלקו הראשון של הספר, "החושך", פותח בכיבוש העות'מאני של מצרים ובסיום שלטונם העצמאי של הממלוכים. טומאן ביי, אחרון השולטנים הממלוכים, מוצג

כגיבור לאומי וכקדוש שמקורביו בגדו בו.³¹ יום תלייתו בשער זווילה נקרא בפי המחבר "יום-הששי השחור". מצד שני מומחשת אכזריותם של השולטן העותומאני סלים וקלגסיו. הממלופים אמנם חזרו וכבשו להם מקום נכבד גם במערכת השלטון העותומאני, אך "המסך ירד" (כך נקרא אחד מפרקי הספר) על עצמאותה של מצרים ועד-מהרה היתה לעיי-מפולת בשל גזלנותם ושנאתם של השליטים הזרים. חלק זה שבספר רוב-רובו שאוב מן ההיסטוריון אבן-איאס, ולמעשה מובאים קטעים ארוכים מדבריו כלשונם, תוך שהמחבר מספק דבריי-קישור משלו כדי להעניק שלמות ורציפות לציטוטים. בהמשך חלק זה אנו עוברים לסוף התקופה העותומאנית—כיבוש נפוליאון, השתלטות מוחמד עלי על הארץ וחיסולם הפיזי הסופי של הממלופים. גם כאן מרבה פאזוי לצטט מן המקור העיקרי לתולדות התקופה, הלא הוא עבד אל-רחמאן אל-גיברתי. את הסיפור הוא מביא ב"לשון התקופה", כנראה כדי להעניק לו סבר של אותנטיות ולהעלות את דופק החיים של הימים ההם.

יחסו של פאזוי לממלופים ולשלטונם הוא דו-ערכי, אך בחשבון אחרון הוא רואה בהם, חרף מגרעותיהם המרובות, שליטים שדאגו לעם המצרי והזדהו עמו, ובהשוואה לשליטים התורכיים ולשושלת מוחמד עלי הריהם נראים שליטים חיוביים למדי. פאזוי מפליג ומשווה את הממלכה הממלוכית בימי זהרה לאימפריה הפרעונית המפוארת בימי אמנמחאת השלישי.³² אמנם אין הוא מתעלם ממוצאם הזר והגחות של שולטנים אלה ומשיטותיהם הפרימיטיביות, אך במקום אחד הוא מתפרץ וכותב כדברים האלה:

...מתי חשתי, בקראי בהיסטוריה המצרית, שאני חי בקרב שבטי ובני-מולדתי משכבר-הימים? הדבר אירע בקראי את ההיסטוריה של הממלופים, וכמובן—מה שבא אחריה. תהיה אשר תהי הבנתי ותחושתי לגבי ההיסטוריה הפרעונית, ומאבקם של קדמונינו הנוצריים, וככל שאני מבין את משמעות כניסתה של מצרים לחיק האסלאם, הרי מעולם לא חשתי את קורות ארצו בעמקות הדומה לתחושתו לגבי ההיסטוריה הממלוכית. אינני יודע מה תהיה הרגשתם של בני-ארצי תושבי מצרים העילית או התחתית, או הרגשתם של בני-ארצנו הקופטים. כל שאני עושה הוא בגדר התבטאות עצמית, כקאהירי-מוסלמי, בן משפחה היושבת בקאהיר מאז המאה ה-17 לכל הפחות.³³

חלקו השני של הספר חוזר צעד אחד לאחור ומעלה בריפרוף-מה פרקים מתולדות מצרים מסוף התקופה הפרעונית (עם כיבושי אלכסנדר מוקדון, אך במידה מכרעת מאז תקופתו של אוגוסטוס) ועד לכיבוש הערבי. בתקופה זו של חוסר עצמאות ושל שלטון על-ידי פקיד השלוח ממרכז האימפריה שימשה מצרים "פרה חולבת" לזרים, אך העם המצרי ידע לשמור על עצמיותו ועל דמותו האנושית בדרכים שונות—בתוך השאר על-ידי אימוץ הנצרות המונופיזיטית, תוך שילוב יסודות דתיים השאובים ממצרים העתיקה, או על-ידי אי-שיתוף-פעולה והתנגדות סבילה לשליט הזר.

בתחילתו—ובמשך שנים מעטות בלבד—היה הכיבוש הערבי אנושי, אך עד-מהרה חזרה התמונה של שלטון זר ונצלני. ראוי לציין שתקופת השלטון הערבי הראשוני מעוררת ענין מיצער אצל מחברנו, ולעומת זאת הוא מדגיש את "עצמאותה של מצרים המוסלמית" החל מן השושלת הטולונית.³⁴

חלקו השלישי, העיקרי והנרחב ביותר, של סינרביאר המצרי עוסק בתקופה הקרויה מצרים העתיקה או הפרעונית, עד לכיבוש הרומי. בחלק זה המחבר מסתמך בעיקר על כתיבי היסטוריונים מודרניים (כגון בריסטד, לו מקדיש פאוזי מלות-הערכה נלהבות ביותר) והיסטוריונים קלאסיים (כגון דידורוס, יוסיפוס ואחרים). אבל תחילה עומד המחבר על כך שהקופטים המצרים, הגם ששימרו בפולחנם את לשון מצרים העתיקה, לא שמרו אלא ידיעות עמומות, אגדיות ברובן, מן ההיסטוריה המפוארת של אבותיהם הפרעונים. הוא הדין – וביתר שאת – במוסלמים. בפרק הנקרא "המסך מורם" מגולל פאוזי את תולדות האגיפטולוגיה ופיענוח הכתבות ההירוגליפיות על-ידי שאמפוליון. אמנם כמו בימינו אגיפטולוגים מצרים המעוררים את גאוות המחבר, אולם עיקר המלאכה נעשה בידי זרים שמצרים חבה להם חוב-נצח. (מעניין שלהבדיל מסופרים מצריים אחרים אין פאוזי מתרעם במיוחד על כך שחלק לא-מבוטל משרידי האמנות הפרעונית הועבר לארצות המערב; במקום אחד אף מביע הוא את דעתו שעדיף הדבר על הרס השרידים בידי בדווים שוסים ובידי מצרים שלא ידעו להעריך את עברם).³⁶ בנקודה אחת חולק פאוזי על האגיפטולוגים המערביים: הללו נוטים לראות באחריתה של המדינה בנקודה אחת חולק פאוזי על האגיפטולוגים המערביים: הללו נוטים לראות באחריתה של המדינה הפרעונית את קץ ההיסטוריה המצרית והרוח המצרית לאמיתה. לא כך גורס חוקר מצרי: רוחה של מצרים העתיקה נמשכת עד ימינו, ויסודות התרבות המצרית חילחלו בכל מעשיהם של המצרים בתקופות בית-תלמי, רומא הקיסרית והנוצרית והכיבוש המוסלמי, "הפלאח המצרי היום הוא אותו פלאח של אלפי-שנים עברו".³⁶

מכאן והלאה פותח פאוזי בסדרת גיחות לארכה ולרחבה של ההיסטוריה הפרעונית: גילגולי הדת המצרית העתיקה, הארדיכולות והאמנות של מצרים לתקופותיה, שרידי הספרות היפה המצרית הקדומה (כגון "סיפורו של האיכר הנמלץ").

בסיום סקירתו הארוכה והמרתקת (אגב: סקירה המסתמכת על עשרות ספרי-מחקר זרים, דבר שלא נעשה כמוהו לפני כן בשיטתיות כזו על-ידי "חובב" כלשהו, לרבות חסידי הרעיון הפרעוני ברבע הראשון של המאה ה-20, כגון ד"ר מוחמד חוסיין הייבל) עומד פאוזי על הצורך לודע את הדור הצעיר אל עברו המפואר – למשל, בהקמת מוזיאון מיוחד, שלא למומחים, בו תרוכזנה מיטב היצירות האמנותיות של התקופה הפרעונית, וכן ללמד היסטוריה זו בהעמקה בכל דרגי החינוך, לצד ההיסטוריה הערבית והאירופית, ואולי אף ביתר-עדיפות. שכן, אומר פאוזי:

על העם החי להיות תמיד בקשר רגשי עם תולדותיו, כי על כן ההיסטוריה היא גורם כביר של התעוררות ושל החייאה... אינני מתכוון לומר שעלינו ללמוד את תולדותינו בנוסח "אלה שרידינו..." או "אנחנו הראשונים ש...". כלומר לשם ההתנשאות וההתפארות, אלא יש ללמדן כשלעני המורה האחריות לכך שתהיינה 5,000 שנות היסטוריה שלנו חיות בנפשתינו, ניצבות תמיד בדמיוננו. יש ליסד את הכניות הוראת ההיסטוריה על תשתית חדשה...³⁷

אפשר לראות אפוא בחלקו האחרון של הספר, החלק הפרעוני, את ראש-מעייניו של המחבר, תוך שהדגש מושם ברציפותה של ההיסטוריה ובעליונותה של התקופה

הפרעונית, שהיא התקופה הפוריה ביותר והאנושית ביותר בכל קורות מצרים. העדפה זו בולטת לעין באחד מפרקי הספר הנקרא "שלוש מלכות",³⁸ בו מעלה המחבר את דמותה של המלכה הפרעונית חתשפטו כדמות העומדת משכמה-ומעלה משתי מלכות אחרות: קליאופטרה הנודעת של התקופה הרומית, ושג'רת אל-דור (אום-ח'ליל) מן התקופה הממלוכית. חתשפטו היא המלכה "המצרית האמיתית" (אל-מצריה אל-אצליה), שהקדישה את מאמציה לסיום המלחמות ולכיבושים, לבנין ולמסחר, ולהאדרת שם ארצה.³⁹

מובן שהצצות חפוזות אלו בספר אין בהן להביא אלא תמונה חלקית, ובודאי אין הן יכולות לשקף את ההתלהבות העזה המפעמת בכל עמוד מעמודיו; ולבסוף—אין כאן אלא רמזים לרעיונות הרבים הפזורים בו. מכאן אנסה לסכם את עיקרם של רעיונות אלה.

א. ב־5,000 שנות קורותיה הנודעות לנו ידעה מצרים 3,500 שנים של עצמאות ויציבה, שנים שבהן נתנה לעולם אחת התרבויות המפוארות של דברי-ימי האדם; אין אנו עדים ל"נס" או לפלא חד-פעמי אלא לפנינו מעשה ממושך, שידע עליות ומורדות.
 ב. בשנות עצמאות אלו כלולים גם ימי שלטונן של "שושלות" ממוצא זר, כמו בתקופות בית תלמי והממלוכים. הללו, על אף היותם נכרים בתחילה, עדי-מהרה סיגלו להם נורמות מצריות מובהקות, וראו בעצמאותה ובגדולתה של מצרים את חנות הפל. העם המצרי הסכין לשלטונם משום שראה בהם פאטריטים; והם אמנם תרמו רבות לפיתוחה ולגדולתה של הארץ. לעומתם, ובמשך 1,500 שנים, שלטו במצרים לסירוגים מעצמות זרות באמצעות מושלים ממזגים. אלו הן תקופות השפל בתרבות המצרית, כאשר חדל העם משיתוף-פעולה יוצר ופנה להתנגדות סבילה, ולעתים גם אלימה. (שושלת מוחמד עלי אינה נכללת בסדרת השושלות ה"חיוביות", והמחבר אינו מסביר מדוע).
 ג. בימינו אין מצרים רשאית להתעלם מן ההיסטוריה הפרעונית, כמנהגה בתקופות הנוצרית והמוסלמית. יש לשלב תקופה זו כחלק אורגאני בהיסטוריה הלאומית ובחינוך הלאומי.

ספר זה, שחיבורו נמשך שנים אחדות, יצא לאור, כאמור, בשנת 1961.⁴⁰ תאריך זה יש בו להתמיה, שהרי רק לקראת סופה של השנה התפרק האיחוד ה"ערבי" בין סוריה ומצרים.⁴¹ די בכך אם נזכור שבשנות האיחוד הוחלף שמה של מצרים והיא נקראה "המחוז הדרומי של קע"ם", ולמעשה נאסר לגמרי השימוש בשם "מצרים",⁴² וודאי לא היו אלה ימים שבהם ניתן עידוד למי שמשקיע את כל כשרונו בכתיבת ספר שעיקרו הזדהות עם רוחה של מצרים הפרעונית. עובדה זו מלמדת בעקיפים על יחסו של פאזי לרעיון הפן-ערבי (שאינו מוזכר אפילו במלה אחת בספר זה כבשאר ספריו),⁴³ אך יש בה גם כדי לשקף שוב את אפיו הנון-קונפורמיסטי. פאזי מעניק לנו בכך פאראדוקס נוסף שישלים את רשימת הפאראדוקסים שהזכרנו בראשית מאמר זה.

ה

אולם אהבתו של פאזי למצרים ולעברה כלל אינה מקלקלת את שורת אהבתו למערב ולתרבותו ואינה פוגמת בה. בפתח ספרו הראשון, פינרבאד בן-ימינו (למעלה), פרק ב), מופיע מעין מוטו הכתוב בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים:

גדלתי כשאני מאוהב במערב ומתפעל מתרבותו. עשיתי באירופה את תקופת התשתית החשובה ביותר בחיי, וכך התחזקה אהדתי והתבססה התפעלותי. וכשהלכתי אל המזרח [הרחוק] ולאחר־מכן שבתִי לארצִי—והנה אהבתי והתפעלותי הפכו אמונה בכל שהוא מערבי.⁴⁴

ראוי לשוב ולהדגיש כאן שאהבה זו לא נתקררה, ככל הנראה, חרף כל התהפוכות המדיניות, האידיאולוגיות והתרבותיות שעברו על מצרים; ובכל ספריו, לרבות אלה שהופיעו בשנות ה־50 וה־60, אהבה בסיסית זו חוזרת ומהדהדת.⁴⁶ אמת־נכון שביטויים בוטים לא פחות של התלהבות למערב ולתרבותו נשמעו גם בעבר, ואפשר למצוא הצהרות־נאמנות דומות אף בכתביהם של סופרים גדולים במאה הנוכחית, ובעיקר ברבע הראשון שלה. אך להבדיל מן הדגם המצוי של התפעלות ראשונית הדועכת במקדם או במאוחר, והמפנה מקומה להסתגרות ולעתים אף להתעלות תרבותית,⁴⁸ הרי פאוזי, כאמור, מעולם לא שינה את טעמו.

פאוזי מקדיש אחד מספריו, **סינרבאד לפאת מערב**, לביטוי מרוכז של הזדהותו הרוחנית עם תרבות המערב. זהו קובץ מאמרים שרובם נכתבו, ככל הנראה, בשלהי שנות ה־40 (אחדים מהם פורסמו לראשונה באל־נאאתב אל־מצרי, בעריכתו של טה חוסיין, שיצא בשנים 1945–1948). נושאי המאמרים מגוונים: רשמי מסע בלונדון ובפאריז למחרת מלחמת־העולם השניה, ותיאור ההרס וההתאוששות של עמי הדמוקרטיה; סיפורים ורשמים מימי שבתו של המחבר באירופה; פיליטונים הקשורים במישירים או בעקיפים למערב; ובסוף הספר—חטיבה "מוזיקלית", שבה מתוארים חייהם ויצירתם של גדולי המוזיקה המרכז־אירופית: מוצארט, בטהובן וואגנר (לצדה של חטיבה זו יש גם פרק מופלא על תולדותיה והרפתקותיה של תבורת משוגעים למוזיקה אירופית שפאוזי היה חבר בה בימי חברותו בקאהיר).⁴⁷

רוב פרקי הספר הם קטעי ספרות שקשה להגדירם כסיפורים ממש אלא הם תערובת של סיפורי־מעשה המבוססים על זכרונות אישיים עם תוספות "אמנותיות". כל הפרקים האלה שופעים הזמור, גם אם נושאייהם אינם הומוריסטיים על־הרוב, ולעתים עוסקים הם במציאות טראגית (כגון הפרק הנקרא "קיינה", ובו מסופר על ידיד־אוקיאנוגרף צרפתי שטבע בעת שליחות מדעית).⁴⁸ פרקים אלה מעידים על כשרון־המספר של פאוזי, והמציאות המועלית בהם—גם כשהיא בעלת אופי חולף—מעוצבת בצורה אמנותית רבת־רושם.

מן הבחינה הרעיונית יוצא המחבר מדי־פעם נגד אלה הטוענים שצריך ללמוד מן המערב את הצדדים הטכנולוגיים־החמריים ואילו את תרבותו הרוחנית יש לדחות. הוא מתקיף את הסיסמה הידועה בדבר חמריותו של המערב לעומת רוחניותו של המזרח ומדגיש חוזר והדגש שהתרבות היא מקשה אחת ואין להפריד בין חומר ורוח. השנים תלויים זה בזה וצומחים זה מתוך זה. "העמדת התרבות הרוחנית כנגד התרבות החמרית פירושה, לגבי, הסכמה לקפאון השכל", אומר הוא בפרק־הסיום.⁴⁹ ובטרם ניפרד מיצירתו של פאוזי, הבה ניחד כמה מלים ללשונו. זוהי לשון עשירה המעידה על השפלה ערבית איתנה, ונקיה להפליא מחריגות תחביריות ודיקדוקיות.

עם זאת, הרי זו לשון מצרית מובהקת, לשון חיה, שיסודות מילוניים ופראזיולוגיים משפת קאהיר ואף מלשונות אירופה (אנגלית וצרפתית, ולעתים גרמנית) פזורים בה ביד רחבה. השאלות מהלשון המדוברת מתרבות והולכות ככל שנושא הטקסט קרוב לחיי העם המצרי או לתולדותיו במאות האחרונות; וכאמור, יש והמחבר – בעיקר בספר פינדבאר מצרי – מנסה להתקרב ללשונם של מחברים מימי הביניים המאוחרים כגון אבן-איסא ואל-ג'יברתי, וזאת חרף החיספוס שבסגנונם וחרף זרותו של סגנון זה בעיני הקורא בן-ימינו.⁶⁰

תופעות לשוניות אלו, ובעיקר ריבוי היסודות הלקוחים מן הלשון המדוברת, הוציאו משלוותו את טה חוסין, שמאז ומתמיד היה אויבו המושבע של השימוש בדיאלקט בטקסט ספרותי, וחסידה הנלהב של הפיזיאה הטהורה. כשהופיע ספרו הראשון של המחבר, פינדבאר בן-ימינו, כתב טה חוסין מאמר מלא שבחים על תוכן הספר, אך התקיף את המחבר בגלל נטייתו לזוגאריזציה לשונית ("לשון הסמטאות"), וזאת חרף שליטתו הברורה בדיקוקה של הערבית הספרותית. פאזי לא גרע, וכעבור זמן-מה הזמינו טה חוסין לכתוב בירחוניו אל-עאתב אל-מצרי על אף ה"פגם" שבלשונו.⁶¹

1

במאמר זה נסקרו ספריו העיקריים של פאזי באשר לתכנם ולצורתם. עתה נותר לנו לשאול לסיפום: במה ייחודו של משכיל זה ובמה גדלותו? בלי ספק, זהו איש רב-פעלים ודמות עזת-רושם בייחודה ובחדשנותה. אך אין הוא דמות בלתי-שיגרתית יחידה בארצו, ודייני אם אוכיר שתי דמויות מפתיעות ומיוחדות-במינן אף יותר ממנו שקמו לה לתרבות המצרית החדשה: רפעה ראפע אל-טהטאוי במאה הקודמת וטה חוסין במאה הזאת.⁶² גם תכונתו הבולטת השניה, כלומר דבקו בתרבות המצרית, מצד אחד, ובתרבות המערב, מצד שני, אינה נדירה וקל למצאה, למשל, אצל ידיו ובן-דורו של פאזי, תופיק אל-חפים, וקודם-לכן – אצל אחמד פתחי זעילול, אחמד לוטפי אל-סייד ואחרים. כותב שורות אלו אינו מוסמך לחוות דעה באשר להישגיו של פאזי בתחום מדעי-הטבע, אך דומה שלא אחטא לאמת אם אטען שקמו בארצו אנשים נלהבים לא פחות ממנו למדע ולמחקר המדעי.

עם זאת נראה לי שפאזי עולה על רוב בני-דורו לא דווקא בתחום-יצירה אחד מסוים אלא ביכולתו למזג תחומי-התעניינות רבים ושונים זה מזה לשלמות אחת. לשון אחר: לא נוכל לראות בו את המדען או הסופר או המוזיקולוג הבולט ביותר, אלא חייבים אנו לצרף את כל התכונות האלו גם יחד; ומיד יסתבר שיקשה למצוא כמותו לסינתזה ולאוניברסאליות.

ועוד זאת: לא מעטים האישים מבני ארצו ודורו שקראו, בעיקר בצעירותם, לגישה ראצינלית, לעקרון הספקנות הקארטזיאני; אבל נראים הדברים שפאזי הוא הנלהב והעקיב ביותר. הוא אחד היחידים שלא משו כהוא-זה מעמדות-יסוד אלו משך יובל-שנים של יצירה ויותר. הנה כך אומר פאזי בשנת 1963:

לימוד המדעים יצר בי ספקנות לגבי הכל; וכפרופיסור למדע הרי הדבר החשוב ביותר שהתרכזתי בו בעת הוראתי היה ליצור אצל תלמידי רוח מדעית בריאה, כלומר: שיש להתחיל בראש-וכראשונה בספק, ושיש להתדיין בכל ענין וענין. ועוד: שהספרים המדעיים שקורא הסטודנט אינם דברי אלוהים חיים אלא יש לבדקם ולדון בהם לאור הספקנות. הדבר החשוב ביותר שנתן לי המדע הוא האמונה המוצקה בחשיבות הבנת האדם את האמת על עצמו בכל רגע מרגעי חייו; כלומר: האדם ברגע הנוכחי הוא חסר-דעת בהשוואה לרגע הבא. הלכה-למעשה: לעולם חייב האדם להוסיף ולבקש דעת.⁸⁵

לא דברי מליצה הם אלה כי אם עיקרי-אמונה שידע לתרגמם ללשון הכתיבה הספר-רותית-ההגותית. לא נגזים אפוא אם נראה בדמותו של ד"ר חוסיין פאזי אינטלקטואל מצרי מודרני מובהק, רומנטיקן וראציונליסט בעת ובעונה אחת, שבמרכז משנתו החתירה אל הלאומיות המצרית הצרופה. לעתים נדמה לחוקרי מצרים-של-היום שמגמה זו גוססת-וכנעת מול נחשולי-הענק של הלאומיות הערבית. אולם מדי-פעם מגיעים מגדות היאור הדים אחרים, המעידים שמשנתו של פאזי בשום-פנים איננה שירת הברבור.

הערות

- 1 לא נכללו כאן פירסומי המדעיים-האוקיאנוגרפיים של פאזי. רשימת מאמריו בכתבי-עת מדעיים מופיעה בסוף ספרו חדיתי' אל-סנדבאד אל-קריב (קאהיר, 1943, 376). כמו כן לא נכללו פירסומיו בתחום המוזיקולוגיה (כגון ספרו על המוזיקה הסימפונית). ראויים לציון גם מאמרי-העורך שפירסם מדי-חודש בירחון אל-מג'לה בשנים 1957—1957.
- 2 סנדבאד פי רחלת אלי-חיאת (להבא: רחלת), ע' 146.
- 3 רחלת, ע' 92.
- 4 הראיונות הם: שיחה מפורטת של פאזי עם המבקר פואד דוארה בשנת 1963, המופיעה בספרו של דוארה עשרת אדבא יתחדת'ון (קאהיר, 1965; עמ' 98—60; להבא: דוארה); וכן ראיון משנת 1964 עם הסופר אחמד עבד אל-חלים עבדאללה, המופיע בספרו של עבדאללה לקא בין גילין (קאהיר, 1973; עמ' 135—122, להלן: עבדאללה).
- 5 בספריו חוזר פאזי ומציין את השפעתם של מסגדי ימי-הביניים, של בניינים ממלוכיים ושאר נופים בעלי ערך היסטורי על תחושתו האמנותית; לעתים מגנה הוא את הזילול במונומנטים היסטוריים בלחץ המודרניזציה כביכול (ר', למשל, רחלת, ע' 23).
- 6 רחלת, ע' 9.
- 7 דוארה, ע' 97.
- 8 ר' על קבוצה זו בספרי *The Changing Rhythm* (Leiden, 1973), עמ' 13—14; וכן בספרו של יחיא חקי, פני אל-קצה אל-מצריה (קאהיר, [1961]).
- 9 הקורא הישראלי ימצא, אולי, ענין בפרט גוסף מחייו של פאזי באותם ימים. בין ידידיו בקבוצת "האסכולה החדשה" הוא מזכיר לטובה את הצעיר היהודי שלום בן דוד בן-מסעודה, "הפילוסוף העברי והרופא של האסכולה" (רחלת, עמ' 34, 63). בשיחה פרטית (1974) הוסיף ד"ר פאזי פרט מעניין על ידידותו עם משפיל יהודי זה. שלום, כך סיפר פאזי, נהג לקרוא באזניו פרקים משירי-השירים במקור העברי ובתרגום, ובשעת קריאה היה מתפעם עד דמעות.

התפעמותו סחפה את פאזוי, שבאותם ימים חיבר תמליל לאופירה בשם "לילה של קליאו-פטרה". אחרי שנים סופר לו שאף דאוד חוסני היה נתון כולו באווירת שירי-השירים בעת הלחנת האופירה, וזאת בלי שידע על השפעתו של שלום בן-מסעודה. תמליל האופירה הנ"ל לא פורסם מעולם (ר' ע' 64).

¹⁰ רחלת, עמ' 167—160.

¹¹ רחלת, עמ' 187—186.

¹² באמצע שנות ה-40 ביקר פאזוי, בתורת דיקן הפקולטה-למדעים, יחד עם הרקטור טה חוסין, באוניברסיטה העברית בירושלים וקיים פגישות עם מרצים בפקולטה למדעי-הטבע.

¹³ רחלת, עמ' 178.

¹⁴ ס' מצרי, עמ' 10, 386.

¹⁵ פאזוי שימש עורך אל-מג'לה מאוקטובר 1957 עד פברואר 1959 (חוברות מס' 26—10). אפייני הוא לפאזוי שמיד עם קבלו את תפקיד העריכה קבע בפתח כל חוברת את ההכרזה הבאה: "אין לכתב-עת זה ענין לא בשאלות פוליטיקה ולא בשאלות דת... זהו כתב-עת של מחשבה חפשית". העורכים שבאו אחריו השמיטו הכרזה זו ולא נמנעו מלפרסם מאמרים פוליטיים ברוח התעמולה הרשמית.

¹⁶ דוארה, עמ' 74—73.

¹⁷ דוארה, ע' 79.

¹⁸ בשנים 1966—1957 הגיש פאזוי כ-300 תכניות כאלו, שעסקו ביצירתם של כ-90 קומפוזיטורים וכללו את כל הסימפוניות של בטהובן, בראמס ועוד (רחלת, ע' 222).

¹⁹ בתקופות שונות שימש נציג ארצו באונסק"ו ובמוסדות בינלאומיים דומים.

²⁰ הסופר המצרי אנוור עבד אל-מלך כותב על תקופה זו דברים שלכאורה הם הולמים להפליא את מקרהו של ד"ר פאזוי: "האינטלקטואלים, הכוח העיקרי בהתחדשות ובמוטיבציה הלאומית מאז שנת 1882, עבדו בשירות הממשלה, כתבו ספרים שאכן פורסמו, ואפילו שימשו במשרות גבוהות ברשויות ציבוריות. אך הם סירבו לתת לממשלה את לבם, וכתוצאה מכך — את רעיונותיהם". ר' ע' 190 בספר Anouar Abdel-Malek, Egypt: Military Society (trans. Charles Lam Markman), New-York, 1968

²¹ דוארה, ע' 85.

²² באחרונה (1975) נודע שמסר לדפוס ספר-מסעות נוסף, המתאר את ביקורו השני בהודו. בירחון המצרי אל-טליקה מחודש אוגוסט 1975 מצוטט קטע מחיבור של פאזוי בשם "סינדבאד במכונות" (פנדבאד פ'י סיארה) שהופיע בשנת 1972, ונושאו, ככל הנראה, מסע בארצות המגרב ובספרד; אולם לא ברור אם מדובר במאמר או בספר נפרד של המחבר.

²³ חרית' אל-סנדבאד אל-קרים (להבא: חרית'), ע' ח.

²⁴ חרית', ע' ז.

²⁵ חרית', ע' ז.

²⁶ חרית', ע' 45.

²⁷ חרית', ע' 256.

²⁸ חרית', עמ' 330—329.

²⁹ ס' מצרי, ע' 269.

³⁰ אנוור עבד אל-מלך בספרו הנזכר (הע' 20 למעלה), ע' 309.

³¹ גישה דומה אפשר למצוא ברומן של מוחמד סעיד אל-עריאן עלא באב זווילה (קאהיר, 1947).

³² ס' מצרי, ע' 74.

³³ ס' מצרי, ע' 71.

³⁴ ראה ס' מצרי, ע' 369.

³⁵ ס' מצרי, ע' 233.

³⁶ ס' מצרי, ע' 140. רעיון דומה מונח ביסודם של פרקים אחדים ברומן הנודע של תופיק אל-חכים, עזרת אל-ריח ("שיבת הרוח", 1933). אך להבדיל מידידו פאוזי, משים אל-חכים רעיונות אלה דווקא בפיו של הארכיאולוג הצרפתי בהתווכחו עם אגרונום בריטי. (רומן זה תורגם לעברית בידי ש. רגולנט בשם "היתה רוח אחרת", ת"א 1951).

³⁷ ס' מצרי, ע' 344.

³⁸ ס' מצרי, עמ' 200—165.

³⁹ ס' מצרי, עמ' 200—199.

⁴⁰ המחבר מציין בתום הקדמתו (ע' 12) את תאריכי כתיבתו של הספר. מסתבר שהוחל בו בשנת 1954; אחר-כך נזנח, אך המחבר שב אליו וסיימו בין ינואר ואוקטובר 1959, כלומר ממש בתקופת האיחוד עם סוריה.

⁴¹ לא ברור באיזה חודש בשנת 1961 הופיע ספרו של פאוזי. הבקורת הראשונה שנתקלתי בה הופיעה בירחון אל-מג'לה מדצמבר של אותה שנה (מאת ד"ר נעמאת אחמד פואד). מפיון שהדפסתו של ספר רבי-היקף נמשכת בדרך-כלל חדשים אחדים, הדעת נותנת שהוא נמסר לדפוס כשעדיין היה האיחוד קיים.

⁴² מעשה ששמעתי מפי ידיד מצרי בחו"ל: מחברו של ספר-לימוד בהיסטוריה, כבואו בשנות האיחוד להכין מהדורה חדשה של ספרו, זכר את האיסור שיצא על השימוש בשם "מצרים", וכך הסב את כותרתו של אחד מפרקי ספרו ל"הרפובליקה הערבית-המאוחדת בתקופה הרומית!"

⁴³ אמנם במקום אחד (ס' מצרי, ע' 115) מדבר פאוזי בקצרה על "תחושתם של המצרים בערביותם" ועל קשרי-הדת וקשרי-הלשון אל ההיסטוריה הערבית-המוסלמית; אולם הוא עושה זאת בעיקר כדי להוסיף ולומר, באותו הקשר, ש"מצרים אסור לה—ואין היא יכולה—להישאר מבודדת מן העולם שהתפתח מאז ימי-הביניים, כאשר קמה באירופה ציביליזציה ששרשים לה בתרבות יוון ורומי, בתנ"ך ובאוונגליון" (שם); ור' להבא, פרק ה.

⁴⁴ ס' עזרי, עמוד ההקדשה.

⁴⁵ ור', למשל, ספרו האוטוביוגרפי רחלת (1968), עמ' 142—141, ועוד; והש' למעלה, פרק ב.

⁴⁶ ראה, למשל, הפרק המאלף על גילגוליו הרעיוניים של ד"ר הייכל בספרו של ד"ר דוד צמח: *D. Semah, Four Egyptian Literary Critics*, Leiden, 1974, בעיקר עמ' 100—96.

⁴⁷ ס' אלא אל-ע'רב, עמ' 228—207.

⁴⁸ ס' אלא אל-ע'רב, עמ' 83—70.

⁴⁹ ס' אלא אל-ע'רב, ע' 291.

⁵⁰ ר' פרק ד למעלה.

⁵¹ רחלת, ע' 214.

⁵² על אל-טהטאוי ראה מאמרו של חיים שקד בהמורח החדש, כרך טז (1966), עמ' 291—271; על טה חוסיין ר', בתוך השאר, בספרו הנזכר של דוד צמח (הע' 46 למעלה), עמ' 150—109.

⁵³ דוארה, עמ' 91—90.

עליזה שנהר: כתונת פסים

לילות רבים
בכתנת פסים לְכוּד
מוֹכֵן לְפָרְעָנוּת.
כָּךְ תָּעָה בְּדוּד
בְּחֶשֶׁק שְׁבִין שֶׁמֶשׁ וְיָרַח
שׁוֹקֵק דְּמִיוֹנוֹת לְלֹא מְצָרִים,
חִלּוּמוֹתָיו בְּעוֹכְרָיו
וּפְתַד הַיְקִיצָה.
אֵלוּ יָדְעוּ
לֹא הָיוּ מְאֻלָּמִים אֵיבָתָם
הַיְבֻשָׁה בְּיָדֵים נְקֻשׁוֹת.
סִלְחוּ לִי, לְחֶשׁ,
אֵינִי אַחְרָאֵי לְדַבְרִי.
בֶּן שְׁבַע עֶשְׂרֵה שָׁנָה
הָיָה בְּהַאֲסָפוֹ אֶל הַבּוֹר.
הַנִּיחַ אָב וְאַחַד־עֶשֶׂר אַחִים.

הוּ, אוֹיֵדִיפּוֹס מֶלֶךְ
הוּ, אוֹיֵדִיפּוֹס, מֶלֶךְ
קָלֶלֶת אָב לָךְ אַרְבֵּה
וְלֹא בְּחִלּוּמֶךָ
עַל יְצוּעַ אִמֶּךָ
עָלִיתָ. וְלֹא בְּחִלּוּמֶךָ
אַרְבָּעָה בָּנִים
שֶׁכָּנְגָדָם דְּבָרָה קָלְלָה.
לְאִטָּם מִתְּבַקְעִים כְּאֲבִים
מְעִינִיךְ הַנְּקוּבוֹת
הוּ, אוֹיֵדִיפּוֹס מֶלֶךְ
גּוֹלָה. דְּגָדוּג נְמָלִים
בְּעִינֶיךָ. חֵידַת הַסְּפִינְקָס
פְּתַרְתָּ הוּ, אוֹיֵדִיפּוֹס מֶלֶךְ
סוּמָא וְלֹא חֵידַת רַגְלֶיךָ.

איווט לוריא: גרמני-מחבר המחזה הרוסי הראשון

התיאטרון הראשון ברוסיה נפתח רשמית ב־17 באוקטובר 1672 במוסקבה. כאשר חגגו מלאות מאתיים שנה למאורע זה ב־1872 הוזמן מחזה חדש לצורך ה"יובל", כמו שב־1672 הוצגה הקומדיה של אחשוורוש שחבורה במיוחד לכבוד המאורע על־ידי יוהן גוטפריד גריגורי. כתיבת המחזה הוטלה על אלכסנדר גיקולאייביץ' אוסטרובסקי, המחזאי המפורסם ומבשרו של צ'כוב. חדשים על חדשים עיין אוסטרובסקי בכל מיני מקורות משניים כדי לכתוב את הקומדיה ההיסטורית, קומיקן המאה הי"ז. אוסטרובסקי למד בקפידה לא רק את הדומסטריזי אלא גם ספרים בתולדות הספרות (טיכונראבוב, צאפלין וכיו"ב), מכתבים ושאר מקורות. לכן לא ייפלא הדבר שהמחזאי השפיל למסור באופן ריאליסטי את האווירה של מוסקבה במאה הי"ז, את יחסיהם של הורים לילדיהם (שהיו שייכים להם כנכסים כמעט), את הפחד ואמונות־ההבל שציינו את היחס אל הסקומורז'י (לוליינים, שחקנים־גודדים ומנגנים). המחזה כולל אפילו רישומים מחיי התצר, אף כי מדובר בהם ברמז בלבד. ויש תיאורים חיים של יועצו של הצאר, מאטבייב, ושל יוהן גוטפריד גריגורי עצמו. למרבה־הפלא הכניס אוסטרובסקי למחזה שלו גם רמזים ברורים לטעמים שבגללם נבחר המעשה באסתר המלכה לשמש נושא להצגה הראשונה ממש של התיאטרון המוסקבאי, אף כי לא יכול היה לקרוא את הקומדיה של אחשוורוש הואיל ובעת ההיא עדיין היה המחזה נחשב אבוד. לכן נאלץ המחזאי להסתפק במקורות משניים ככל שיכול היה להשיגם; דמיונו השוקק הוא שאיפשר לו לחבר מחזה שיש בו ענין כה רב מבחינתן של תולדות הספרות.

נכון הדבר שקומיקן המאה הי"ז איננו ממחזותיו המשובחים של אוסטרובסקי; זו אחת מן הפחות ידועות שביצירותיו, אך יש לה חשיבות מיוחדת לגבי אלה המעוניינים ביוהן גוטפריד גריגורי ובקומדיה של אחשוורוש אשר כתב.

כאמור, נחשבה הקומדיה של אחשוורוש (ארתאקסרס־קובו דייסטבו) אבודה עד שפורסמה ב־1954 על־ידי אנדרה מאזון ופרדריק קוקרון. היא נתגלתה בספריה של ליזן בצרפת. מהדורה זו, טקסט דו־לשוני, יש בה תעתיק של כתב־היד הגרמני המקורי של המחזה (שלא ראה אור) יחד עם התרגום המקורי לסלאבונית כנסייתית.¹ מעניין הוא למדי שזמן קצר אחרי־כן נתגלה כתב־יד שני בולוגדה אשר בברה"מ, וב־1957 פורסם על־ידי המלומד הרוסי אי.מ. קודריאבצב,² אולם כתב־יד זה הכיל רק את הטקסט בסלאבונית כנסייתית ולא הוכלל בו המקור הגרמני.³

היו אלו תגליות חשובות ביותר, שכן תמיד ראו המלומדים בקומדיה של אחשוורוש את ראשית התיאטרון הרוסי. ידוע היה שהקומדיה הוצגה בפני הצאר אלכסי

מיכאילוביץ'. ידוע היה גם שמחברה, הפאסטור יוהן גוטפריד גריגורי, כתב עוד יצירות דרמטיות (שרובן נתקיימו בידינו) אלא שיצירתו הראשונה ממש, הקומדיה של אחשוורוש, אבדה ועכשיו, זו פעם ראשונה מזה קרוב לשלוש-מאות שנה, היו לנגד עינינו לא רק המקור הגרמני אלא גם תרגומו לסלאבונית כנסייתית. יכולים אנו להציג לעצמנו את השאלות הבאות: איך קרה הדבר שהמחזה הרוסי הראשון כביכול לא די שנכתב בידי גרמני אלא אף נכתב בלשון הגרמנית, ומדוע-זה רואים אנו במחזה הזה, כלומר בתרגום הסלאבוני הכנסייתי מן הגרמנית, את ראשית התיאטרון הרוסי?

כדי להשיב על שאלות אלו חובה עלינו לצייר תחילה בקצרה את חיי-החצר במוסקבה בעת ההיא. הצאר אלכסיי מיכאילוביץ', שמלך מ-1645 עד 1676, לא די שאהב לצוד אלא גם היה לו עניין-מה בספרות ונהנה היה לראות לוליינים (פקומורכי). מפי ארטימון סרגייביץ' מאטבייב, ראש-השגרירויות (הפופולסקי פריקאז), אולי שמע הצאר על התיאטרון מחוץ לרוסיה. הפופולסקי פריקאז, שהיה המרכז ליחסים בינלאומיים, נעשה גם המרכז לחיי-תרבות במוסקבה.⁴ דרך-אגב, בביתו של מאטבייב פגש הצאר באשתו השניה, נאטאליה קירילובנה נארישקינה, שאותה העריץ.

אפשר בהחלט להניח שלא רק מאטבייב אלא גם השגרירים הרוסיים, שבמערב-אירופה ראו קומדיות הכמניות והדורות בהצגתן, מסרו עליהן תיאורים גלגלים לצאר ובכך עוררו בנפשו השוואות בלתי-חיוביות עם מחזות הכנסיה ובתי-הספר שהיו מוצגים במוסקבה. אם כה ואם כה, מהיותו להוט כתמיד להפיק רצון מלפני השליט, פקד מאטבייב על יוהן גוטפריד גריגורי לא רק לכתוב מחזה אלא גם לביים אותו. לאחר שנטל עצה מן הכוהן-המוודה שלו החליט הצאר שהמחזה צריך להיות מיוסד על סיפור-מעשה מן התנ"ך. הוחלט גם שצריך לבנות תיאטרון מיוחד במקום שבו היה הצאר מבלה את ימי הקיץ, פריאבוראז'נסקויה, בפירוש לצורך הצגתו של מחזה זה. הוטל על גריגורי להשיג את השחקנים המתאימים ולנצח על החזרות. בעת ההיא היה גריגורי הפאסטור של הכנסיה הלוטראנית במוסקבה, בשכונה הגרמנית סלובודה. עכשיו כתב, כפי שהורו לו, מחזה בגרמנית שהתבסס על מגילת-אסתר. הוא גם מצא את השחקנים הנחוצים בין תלמידי בית-הספר שהשתייך לפנסיה שלו ולימד אותם לשחק. חוץ מזה היה קשור בבניית התיאטרון, שבה מילא גם מאטבייב תפקיד פעיל. אפשר אפילו שגריגורי לקח חלק בתרגום המחזה מגרמנית לסלאבונית כנסייתית.

וזנה, מי היה הפאסטור הזה יוהן גוטפריד גריגורי? הוא גולד ב-1631 במרסבורג שבסאקסוניה. אביו היה הרופא ויקטרינוס גריגוריוס, אשר משמו נבע שם-הסמיכות גריגורי, כלומר "בן גריגוריוס". אמו, אנה מאריה לבית דונאט, היתה בתו של ראש-העיר מרקוס דונאט. אחרי מות בעלה גישאה לרופא אחר, הרופא העירוני לאורנטיוס בלומנטרוסט, שאתו השתתף יוהן גוטפריד גריגורי כשכיר-חרב במלחמות בין השוודים לפולנים ולרוסים ואחר-כך הופיע בפעם הראשונה במוסקבה ב-1658.

למען האמת, היטיב באותה מידה להילחם למען השוודים ולמען הפולנים. הוא זכה לקבלת-פנים ידידותית למדי מצד הגרמנים בשכונת סלובודה ושם נעשה תחילה מורה ואחרי-כן מטיף-עוזר. אומרים עליו שגילה כשרון רב מאד בתפקיד הזה האחרון. חרף הצלחתו במוסקבה, היה זמן שבו רצה גריגורי לחזור לגרמניה. הוא קיבל תחילה תואר מאגיסטר ביינה ואחר-כך קיבל סמיכות כפאסטור. טכס-ההקדשה נערך במעמד הקורפירסט (האֶלקטור) יוהן גיאורג השני, שנתן לפאסטור הצעיר מכתב-המלצה אל הצאר בתאריך 16 באפריל 1662. עוד מכתב-המלצה נכתב כעבור חודש ימים לערך, שוב אל הצאר אלקסנדר מיכאילוביץ', על-ידי אח של האֶלקטור, דוכס סאקסוניה, כריסטיאן הראשון.

לאחר כמה וכמה מסעות בין גרמניה למוסקבה התמנה גריגורי לבסוף, בעזרתו של פלוני הגנרל באומן, פאסטור באחד מארבעת הטמפלים בסלובודה, ובתוך כך נעשה אביו החורג, ד"ר בלומנטרוסט, רופאו הפרטי של הצאר. לטמפל היה בית-ספר, ובו השיג לאורנט רינהובר, כבן-חסותו של הפאסטור גריגורי, משרת מורה. לאמיתו של דבר, אנו למדים מספרו של רינהובר בנוגע לנסיעתו לרוסיה ש"השכונה הגרמנית [סלובודה] היתה, מצד אחד, מידגם של האינטליגנציה האירופית, אך מן הצד השני קן של רכילות ותככים". כך החל גריגורי בעבודתו על ההצגה בעזרתו של רינהובר. היו עוד גרמנים שסייעו על-ידו. ששים התפקידים ויותר מזה (לרבות תפקידי נשים) גולמו על-ידי התלמידים הגרמנים הצעירים; אולם הם עשו זאת לא בגרמנית אלא בסלאבונית כנסייתית. ההצגה הראשונה נערכה ב-17 באוקטובר 1672 במעמד הצאר, הצארינה והחצר כולה. רק זמן קצר לפני כן ילדה הצארינה את בנה הראשון, הוא פטר הגדול לעתיד-לבוא. ידוע שהצופים היו נלהבים ועקבו אחר ההצגה במשך עשר שעות. מצויים בידינו רק כמה מסמכים על גריגורי עצמו, על ההצגות המאוחרות יותר של אחשוורוש ועל מחזותיו הנוספים. דומה שגריגורי הוסיף לנהל בית-ספר לתיאטרון ושהתחתן. קרוב לוודאי שיהודית של גריגורי הוצג כעבור חדשים אחדים ועוד מחזה אחד, על-אודות טובית הצעיר, לאחר חצי שנה. סברה אומרת שאחרי-כן הוצגו הקומדיה המכאיבה של אדם וחווה, הקומדיה העלזיה והקצרה של יוסף, קומדיה קצרה על באיזות וטאמרלאן.

ב-16 בפברואר 1675 מת גריגורי. אביו החורג, ד"ר בלומנטרוסט, הוא שדאג בעיקר בתחילה לאלמנתו של גריגורי. אולם כעבור זמן קצר נישאה זו לראש אויביו של בעלה המנוח, הפאסטור פֶּיֶקְרוּט. יש עניין-מה בעובדה שבנו של גריגורי, שגם הוא היה קרוי יוהן גוטפריד, קיבל ב-1701 רשות מפטר הגדול להקים את בית-המרקחת הפרטי הראשון בשכונת סלובודה. זמן קצר אחרי מותו של גריגורי מת גם הצאר אלכסיי מיכאילוביץ' ולכן אחרי ארבע השנים הראשונות לפעילות התיאטרונות במוסקבה באה ירידה. מתוך ששת המחזות שכתב גריגורי רק טובית עודו אבוד. כל שאר המחזות נתקימו בידינו, אם בשלמותם ואם בחלקם. עכשיו משערים שגריגורי כתב רק את המחזה הראשון שלו בגרמנית; סברה היא שאת האחרים כתב בסלאבונית כנסייתית, אולי בעזרת שותף שידע רוסית יותר ממנו.

העובדה שהקומדיה של אחשוורוש, כמחזה הרוסי הראשון, נכתבה גרמנית בידי גרמני היא, כמובן, פאראדוקס לכאורה, אבל יקל עלינו להבין את הדבר אם נדע את החוג שמסביב לצאר אלקסיי מיכאילוביץ' וכן גם אם נלמד לדעת עובדות-מספר על חייו של גריגורי.

ועתה למחזה עצמו: בשום-פנים אין הפתעה בדבר שסיפור-מעשה מן התנ"ך נבחר לשמש לו נושא. לא רק בגלל השפעת הכוהן-המוודה של הצאר אלא גם בגלל תלמודו של המחבר עצמו לא היה מנוס מבחירה מעין זו. אולם לא בדרך אחת בלבד אפשר לתרץ את בחירת המעשה באסתר. היטב ידוע שעוד לפני אחשוורוש של גריגורי הוצגו מחזות אחרים על אסתר בגרמניה. האנס זאכס כתב שני מחזות שונים על הנושא הזה (ב-1536 וב-1559), ואלטן פ'זית (1537), אַנְדְּרִיאָס פֶּפִּיילְשְׁמִיט (1555), ויוו. מורר (1567) כתבו כל אחד מחזה אחד על נושא זה; היה עיבוד בעילום-שם של אסתר מאת ברנה (Bernar Hester, 1568), ועוד מחזה מאת מרקוס פפפר (1626). כל המחזות האלה על אסתר גזקו לעלילתו השלמה של המעשה כפי שהיא מסופרת בתנ"ך, לרבות סרבנותה של נשתי ובחירתה של אסתר למלכה, הקשר נגד אחשוורוש שנחשף בידי מרדכי, קלונו של המן, ושכרו של מרדכי שהודות לו גושעו היהודים. מחזות אחרים על אסתר עסקו רק בנפילתו של המן ובעלייתו של מרדכי לגדולה, ובין אלה היה המחזה הלאטיני Hamanus מאת תומאס נאוגיאורגוס (1543), וכן מחזה גרמני על אסתר, מידי השוייצרי גאספאר וולף (1601), שלמעשה היה קומדיה של בית-ספר שרק חזרה וסיפרה את המסופר בעבודתו של נאוגיאורגוס. אפשר שעוד הרבה מחזות על אסתר מוכרים היו ליוהן גוטפריד גריגורי. אולם הפאסטור ודאי ידע עוד סיפורים מן המקרא והשתמש בהם לאחר-מכן. מצד שני, אפשר בהחלט שבחירתו של מחזה על אסתר היה לה קשר הדוק למצב בחצרו של הצאר אלקסיי מיכאילוביץ'. את בחירתו של הצאר בנאטאליה נארישקינה היותה אשתו השנייה של הצאר אפשר להשוות לבחירתו של אחשוורוש באסתר, והקשר בין נאטאליה נארישקינה, שהיתה מפורסמת ביפיה, אל ארטימון מאטבייב, שהיא היתה אחייניתו ובתו המאומצת, מקביל היה עד מאד לקשר של אסתר אל דודה ואביה-המאמצת, מרדכי. היו גם שמועות בחצר על יריבות בין פלוגי בוגדאן ח'יטרובז' ופלוגי אורדין-נאשצ'וקין לבין מאטבייב; אפשר מאד שיריבות מעין זו יכלה להתפרש לטובתו של מאטבייב על-ידי השוואתה לנפילת המן וגדולת מרדכי.

אך לא רק המצב בחצר יכול היה להשתקף במחזה על אסתר אלא אולי גם מצבם של תושבי סלובודה הגרמנים. אביו של הצאר אלקסיי מיכאילוביץ', הצאר מיכאיל פידורוביץ' (שהיה, אגב, הראשון לבית רומאנוב), לא נטה חסד במיוחד, מטעמים דתיים, לתושבי מוסקבה הלותראנים. ובראשית מלכותו המשיך הצאר אלקסיי מיכאילוביץ' במדיניות של אביו. לאמיתו של דבר, ב-1652 אסר על הגרמנים לגור במוסקבה עצמה. ראוי גם לזכור שלאחר הריפורמציה זיהו הסופרים הגרמנים את עצמם שלהם עם העם היהודי; הם חשו עצמם מיעוט, בדומה ליהודים, שהרי כמיעוט זרדפו על-ידי האפיפיור. לכן אולי נעם לו לגריגורי במיוחד להמחזו את מעשה אסתר.

המחזה של יוהן גוטפריד גריגורי מבוסס על מעשה אסתר שבפיבליה הפרוטסטאנטית כמו גם בוולגאטה הרומית. אך הוא השתמש גם בכמה וכמה סיפורים ממקומות אחרים בתנ"ך. מוזכרים, למשל, גם אברהם ושרה ופרעה-אבימלך, יוסף ואחיו, מעבר ים-סוף ומלחמתו של שאול המלך באגג מלך עמלק. חוץ מזה, דומה כי הושפע גריגורי משירי-השירים. אפשר גם להניח שידע את יוסיפוס פלאביוס (קדמוניות היהודים), שבחיבורו מובאת מגילת-אסתר בצורה שלמה ומפורטת יותר מאשר בנוסחה המקראי. אפשר גם שגריגורי קרא את ההיפסוריה בתשעה ספרים להירודוטוס. פרטים אחרים במחזה אפשר מאד שלוקחו מתעודות מסוימות שאולי נדפסו באותה עת במוסקבה וכן גם—ודבר זה הוא בגדר ודאי—בשירתו של סימיון פולוצקי ובמשלי אייסופוס. המחבר נזקק הן למיתולוגיה היוונית והן למזמורי-דת גרמניים. ואין לשכוח, כמובן, אי-אלה פרטים הלוקחים מחיי החצר בעת ההיא. אף שאין לנו טקסט, הרי ראיות מספיקות מעידות על כך שהמחזה הכיל כארבעה קטעי-ביניים, שמן-הסתם אולתרו ובוצעו כפארסות (אולי בליווי מוזיקה). בגלל קטעי-ביניים, מן הסתם, נתמשכה ההצגה הראשונה עשר שעות.⁶ את תוכן מחזהו, ככל שהדברים אמורים בפרשיות העיקריות, ניסח גריגורי בלאטינית כלהבא:

1. Vashti superbia (שחצנותה של נשתי) מערכה ראשונה
2. Vashti perturbatio et lamentatio (חרדת נשתי וקינותיה) מערכה שניה
3. Mardochai, Esther, Hegai (מרדכי, אסתר, הגא) מערכה שלישית
4. Esthra coronata (הכתרת אסתר) מערכה רביעית
5. Bagatan et Theres conjuratio (קנוניית בגתן ותרש) מערכה חמישית
6. Eorundem perturbatio (חרדתם) מערכה ששית
7. Judaeorum lamentatio (קינת היהודים) מערכה שביעית
8. Amanni superbia (שחצנותו של המן) מערכה שמינית
9. Hamannum sub patibulo (המן תחת העול—כאן מן-הסתם הגרדום) מערכה תשיעית
10. Mardochai exaltatio (גדולת מרדכי) מערכה עשירית

השוואה בין שני הנוסחים, המקור הגרמני ותרגומו לסלאבונית כנסייתית, ברור בהחלט שהיא לרעתו של האחרון. הראשון כתוב בגרמנית טובה מאד והבנתו קלה-ביחס. מיקצבו הוא טורים אלקסנדרוניים המתחלפים למקוטעים בחרוזים קצרים יותר, אלא שפולם מתחרזים. התחביר הגיוני, הסגנון מקורי למדי. רק לעתים רחוקות אנו מוצאים שגיאות בדיקדוק. בכללו של דבר, בגרמנית המחזה ערב לאוון למדי. אולם שני הנוסחים בסלאבונית כנסייתית—לאמור, הנוסח במהדורה של המלומדים הצרפתיים באזון וקרקרזן וזה שפורסם על-ידי המלומד הרוסי קודריאבצב—נבדלים הבדל ניכר מן הגרמני. מבחינה לשונית שניהם רצופים שגיאות דיקדוקיות ומשפטים לקויים בבניינם. ביטויים ספרותיים ודיבוריים משמשים בערבוביה; ביטויים גרמניים

אידיומאטיים מתורגמים לרוסית בלתי-אידיומאטית. הטקסטים האלה בסלאבונות כנסייתית כתובים בחלקם בחרוז סילאבי או סילאבוטובי ובחלקם בפרוזה (לפעמים בפרוזה קצבית) בלי שיהיה טעם נראה לעין למעבר מזה אל זה. אולם מעניין לציין שבטקסטים האלה בסלאבונות כנסייתית צוין איזו דמות משמיעה כל דיבור, ואילו המקור הגרמני אינו מציין שמות של נפשות, אף כי בתחילת אותו טקסט, מיד לאחר סקירת התמונות השונות (הכתובה בתערובת מדהימה של לאטינית, גרמנית ורוסית), יש רשימה לא רק של הנפשות הפועלות אלא אפילו של שמות הבחורים שגילמו את התפקידים השונים; אולם בתוך התמונות עצמן אין שמות לנפשות, ולכן לכאורה אין זה ברור ביותר מי משיב למי אפילו כאשר הדיאלוג מודפס בצורה המשאירה רינח מספיק בין הדיבורים.⁷ כי הרייח שאנו מדמים לראות בין הדיבורים אפשר שלמעשה הוא מעיד על קטע חסר, ובטקסט הגרמני חסרים הרבה יותר קטעים מאשר בסלאבונות הכנסייתית. המובן הכללי של שני הטקסטים אחד הוא, אבל ההבדלים בין הנוסח הגרמני לרוסי כוללים כמה פרטים חשובים למדי. למשל, די יהיה אולי בתרגומן של שתי מלים: למות הוא בתרגום לעליון ואיש ישר הוא יהודי.

ראוי להוסיף מלים אחדות על האיפיון של הגיבורים הראשיים, המתואר בקווים חדים הן בגירסה הגרמנית והן בסלאבונות הכנסייתית. ושתי מופיעה כסופראז'טית שחצנית, שופעת כעס עס ימרותיהם של גברים הרוצים לשלוט בנשים. ממוכן, יועצו הנאמן והחכם של הצאר (המונח המשמש במחזה בהוראת "המלך"), פועל כריאליסט מדיני אבל בטאקט מזרחי. אחשוורוש עצמו הוא גם גיבור-תרבות רוסי וגם עריץ פרסי, אבל בתמונתו עם אסתר הוא הופך להיות מאהב חצרני יקר-סגולה. לא רק שם המחזה אלא גם תכניתו, ובמיוחד אפיו של אחשוורוש, אינם מניחים לנו מקום לספק שהצאר אחשוורוש הוא התופס את המקום המרכזי בקומדיה. בהדר-דרומותו, בבינתו ובטוב-לבו כמו גם באנושיותו הוא אמור להיראות לנו בחינת צלם של הצאר אלקסיי מיכאילוביץ'. בנוסח הגרמני פונים אליו בתורת הצאר Ahasverus ובנוסח הרוסי בתורת הצאר Artaxerxes. מרדכי הוא איש צדיק בעיניו אך עם זאת סר-רוזעף וכמעט קודר. המן הוא תכנן פרימיטיבי וערמומי כאחד ותכניו הבוגדניים שונים לגמרי מן הקנוניות ההמוניות של תרש ובגתן. התליין הוא לץ ולעתים קרובות הוא מדבר בלשון דר-משמעית בהחלט בדיאלוגים שלו עם המן.

מבחינה אמנותית טהורה אין להשוות את המחזה הרוסי הראשון בשום-פנים עם מחזות אירופה המערבית, כגון אלה שנכתבו בצרפת, למשל. אפטר של ראסין עומד על רמה כזאת שאחשוורוש של גריגורי אינו יכול אפילו להתחיל להתקרב אליה. וקומיקן מן המאה ה-17 של אוסטרובסקי, אם גם נאמר כבר שהוא נמנה על יצירותיו הפחות מוצלחות, מתנשא משכמו-ומעלה מאחשוורוש של גריגורי אף כי נכתב להנצחתו של הלו. אולם, כיצירה הראשונה של התיאטרון הרוסי, הרי מבחינת תולדות-הספרות נודעת לקומדיה של אחשוורוש לגריגורי חשיבות שאין למעלה

הערות

André Mazon, Frédéric Cocron : *La Comédie d'Artaxerxès... présentée* ¹
 en 1672 au Tsar Alexis par Gregorii le Pasteur : *texte allemand et*
texte russe (Paris, 1954)

Artakserksovo Deistvo : Pervaia P'esa Russkogo Teatra, א.י.מ. קודריאבצב, ²
 xvii v (מוסקבה—לינינגרד, 1957).

³ במאמר שנתפרסם ב-1968 מתאר קורט גינתר קטע של הקומדיה על אחשוורוש שאותו מצא בוויימאר. המערכה השניה, שנכתבה גרמנית, היא שחסרה בכתב-היד של ליון. אולם קורט גינתר אינו סבור שהקטע הוויימארי הוא חלק מפתב-היד שנתגלה בליון. תחת זאת הוא משער שאם גם זו המערכה השניה חסרה הריהי חלק של כתב-יד אחר. ק. גינתר, "הקטע הוויימארי מן המחזה הרוסי הראשון, 'ארטאקסרקסובו דייסטבו' (1672)", *Studien zur Geschichte des 18. Jahrhunderts* (ברלין, 1968).

⁴ הפולסלסקי פריקאז עסק לא רק בענייני-חוץ אלא גם בתחומים מטוימים של מדיניות-פנים—למשל, בשאלות שהיו קשורות לשכונה הגרמנית סלובודה.

⁵ פניות מעין אלו התבטאו לעתים קרובות בעיבודים תיאטרוניים של דרשות או בדיקלומי בית-ספר בצורה דראמטית; הענין היה יותר ברושם המוסרי מאשר בפיתוח האופי.

⁶ השיריטוט ההיסטורי שלמעלה על מקור הקומדיה של אחשוורוש כמו גם על חיי המחבר מבוסס על המבואות המצוינים של מאוזן (בצרפתית) וקודריאבצב (ברוסית) המקדימים את המחזה במהדורות שלהם.

⁷ מוריס גראבייה, במאמרו "טראגדיה גרמנית במוסקבה: הקומדיה של אחשוורוש מאת הפאסטור גריגורי", *Etudes Germaniques* (אפריל—יוני 1965), ע' 140, כותב לאמור: "...המחבר חסך מאתנו את מראה המלך הנותן להמן סמכויות מלאות ומיפה את כוחו להוציא צו נגד היהודים..." אולם באותו טקסט גרמני, כאשר המן מציע להרוג את היהודים ולהעשיר את אוצר הצאר בנכסיהם, משיב לו הצאר בכירור: "הנה, קח את טבעת-החותם שלי לאות שהנך עושה זאת בשם המלך, אבל הכסף יוכל להיות לך, אוצרי עשיר דיו". (מאוזן וקוקרון, כנ"ל, ע' 142). את טעותו של גראבייה אפשר ליחס רק לעובדה שהגירסה הגרמנית, בניגוד לסלאבונית הכנסייתית, אינה נוקבת בשמותיהן של הנפשות המשמיעות את הדיבורים.

⁸ התרגום הראשון של המחזה ללשון מודרנית הופיע (יחד עם הקדמת המתרגם) בידיעון של ה-*New York Public Library* כרך 72, מס. 3 (מרס 1968). *The Comedy of Artaxerxes (1672) by Johann Gottfried Gregoril* בתרגומה של איווט לוריא, בסיועו של ג'ון א. סטון כעורך.

לידתה של ציביליזציה

"ימי־הביניים" אינם רק שמה של תקופה היסטורית ארוכה הנמשכת כאלף ושלוש מאות שנה והנחשבת בהיסטוריוגרפיה המסורתית "תקופת־הביניים" שבין שיאי התרבות ה"קלא־סית" לבין "העת החדשה". ימי־הביניים הם גם שם־תואר המשתרבב דרך־שיגרה לשורה ארוכה של התיחסויות; למשל, לכל דבר הנראה רחוק מן הנורמות של החברה הליב־ראלית־הסוציאליסטית הדמוקרטית־הטכנולוגית. שוללי האופי ה"פרוגרסיבי" של הנורמות המודרניות הללו מצביעים על כך ש"ימי־הביניים" לא היו תקופה חשובה כל־עיקר, שהישיגיה התרבותיים של התקופה רבים היו, ובעיקר שהעידן המודרני מצטיין בנורמות חשיכות וברוטאליות, שהקידמה הטכנולוגית מציידתן בכלי־נשק קטלניים פי־כמה מאלה שהיו ברשותם של הלוחמים וההמונים בימי־הביניים.

פרופ' שלמה נאמן, בחיבורו המיוחד־במינו לא רק בעברית, שוודאי ישמש ספר בסיסי לכל תלמיד ולכל משכיל והוא משתווה לכל ספר כללי מסוגו בלשונות זרות, כמעט אינו נתפס להערכות נורמטיביות שמדרג־הטבע הן סובייקטיביות. מבקש הוא לתאר את "ימי־הביניים", שאת פרק התגבשותם הוא חותם בקונציל האטראני בשנת 1215, כחטיבה היסטורית העומדת בפני עצמה, העשויה לש־

פוך, כמובן, אלומת־אור חשובה על תהי־ליכים היסטוריים שעברו על אירופה אחרי 1215, וגם סמוך מאד לימינו. לאמור, מבקש הוא לתאר ולנתח את לפני בנייתה של החברה על רקע תנאי המיוחדים של "אירופה", זירה שונה מבחינה גיאוגרפית־אקלימית־גיאולוגית וכו' מזירת היס־התיכון, שבה התפתחה הציביליזציה ה"קלאסית". לפיכך מבקש נאמן להציע, למעשה, היסטוריה חברתית שאינה מסתפקת ברישום ההישגים הציביליזטוריים הגדולים של התקופה וברישום העלילות של אישיה המפורסמים ביותר.

לא נועדה ההיסטוריה להקנות לאדם "השכלה כללית" דווקא, כותב פרופ' נאמן בדברי הסיכום שלו; אלא "אל ההיסטוריה יש לגשת כאשר יש לגביה שאלות ואין להיסטוריה לא משמעות ולא חשיבות אלא כאשר תשר־בוטיה קולעות לא־יו־התעניינות..." מחקרים היסטוריה יש לכתוב מתוך רלבאנטיות, ומחקר זה על אירופה של ימי־הביניים נכתב משום שמחברו יש לו "הרבה שאלות אל אירופה, שאלות פוליטיות־אקטואליות, שאלות ביחס למוסדותיה, יצירתה התרבותית ותפיסת־החיים שלה..." עם זאת, נראה כי ערכו של הספר נעוץ בכך שהשאלות הרלבנטיות הללו הובלעו עמוק־עמוק בתוך הטקסט ורק לעתים רחוקות מבצצת הרלבנטיות האקטואלית—למשל, כשמגדיר המ־חבר את תנועת הסטודנטים של "השמאל החדש" כתנועה אנטי־היסטורית בהוזה ומתברר שהוא מצפה ל"אביב־עמים" של ממש.

אפשר לחלוק על הרבה מן ההנחות היסטוריוסופיות וההיסטוריוגרפיות של נאמן, אבל אין ספק שהשפיל לחבר חיבור תמציתי ומקיף, היורד לעומקם של מקורות ראשוניים וגם מתפלמס עם מחקרים היסטוריים אחרים, על תקופה ארוכה כל־כך, רק מפני שהציב לעצמו שאלה מרכזיות אחת ואליה כיון שאלותיו ותשובותיו: "כיצד מרחב גיאוגרפי חסר עשייה היסטורית מדעת הפך להיות מולדת לעמים ולתרבויות?" הדגש כאן הוא בתיבה "מדעת", שכן כוונתו לעוב־דה שגיבוריה הראשיים והמשניים של ההיס־

שלמה נאמן: לידתה של ציוויליזציה / אלף שנות אירופה לאטינית; הוצאת ספרית פועלים ואוניברסיטת תל־אביב (בית הספר להיסטוריה), 1975; 488 עמ'.

יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל

כרך זה מכנס את רוב דבריו של ליבוביץ בנושאים המופיעים בכותרתו של ספר זה. לפנינו קובץ שני משלו בתחום זה, שפן ב־1954 כבר הוציא אוסף ראשון בשם "תורה ומצוות בזמן הזה".

כאז כן עתה ליבוביץ הוא תופעה "חריגה" בחיינו האינטלקטואליים: הנה איש מדעי־הטבע, שאינו מיחס למדע אלא ערך פונק־ציונאלי בלבד; הנה איש אורתודוקסי, הטוען שתורתו מבטאת בדיוק את עיקריה של הדת היהודית והוא מנוכר מן המוסדות המיצגים את הדת, הן מבחינה רעיונית והן מבחינה ארגונית.

מדוע אין הדתיים מקבלים את פירושו של ליבוביץ בדבר מהות הדת? הרי בדומה לו רואים הם בהלכה את העיקר, ותמוה אפוא שאינם מוכנים לומר שההלכה עיקר וכל היתר טפל. אכן, כאן לפנינו תופעה מעניינת מאד: אין הדתיים אומרים שהוא טועה בתיוה העיקרית שלו אלא אומרים הם שהיא קיצונית, ולכן פשוטה מדי. מצד שני, אין הם מעמידים תיוה נגדית לעומת זו של ליבוביץ. המענין בכל זה הוא שכנראה אין היהדות סובלת ישעמידות על עקרון אחד, ויהיה אשר יהי. כל המנסה להעמידה על עקרונות הניתנים להבנה בדרך ראציונלית נידון להיות חריג. גם הרמב"ם, הנערץ על ליבוביץ, חריג היה מבחינה זו, ואין פלא שפך מנת־חלקו של ליבוביץ עצמו.

גיפורו הארגוני של ליבוביץ מן המימסד הדתי מעניין לא פחות. כבר בספרו הראשון משנת 1954 הכריז (בעמ' 152): "...הסמכו־יות המסורתיות כבר עירערנו אותן, הסמכו־יות האלו פסקו מלהיות סמכויות בשבילנו". יש להבין זאת היטב. ליבוביץ הכריז שהעם שהקים לו מדינה בכוחות עצמו אינו כפוף עוד לסמכויות המסורתיות, ולכן עליו לנקוט יזמה ולחדש את ההלכה. פנייתו של ליבוביץ הופנתה אל איזה ציבור דתי שהוא בלתי־

טוריה ה"אירופית" היו "מודעים" לעשייה ההיסטורית שלהם: הם רקמו חיי־חברה ותרבות חדשים בתוך טריטוריה ששינתה את צביונה. לפנינו, אפוא, תהליך מתמשך ורצוף של אינטגרציה חברתית ותרבותית, שלמעשה הגיע לשיאו רק עם המהפכה הצר־פתית ומלחמות נפוליאון, עם שהתגבש כליל המבנה הלאומי (לפחות באירופה המערבית). תכופות מדי אנו שוכחים שאירופה השלווה והגינוחה של עשרים־וחמש השנים האחרונות צמחה מתוך תהליך מתמשך—רצוף־שיאים ועקוב־מדם—של קרוב לאלף ושבע־מאות שנה, ואין לדעת אם אמנם דפוסייה הנוכחיים של אירופה הם ה"טופיים".

אולם אל יטעה אותנו המושג "אינטגרציה". ברור שבאירופה נוצרה תרבות בעלת דפו־סים אחידים בתחומים רחבים מאד; אבל "אירופה" נמצאה בלי הרף בתהליך של התרחבות גיאוגרפית ובתהליך של השתנות פנימית. מה שכותב נאמן על הציביליזציה היס־תיכונית נכון גם לגבי זו האירופית: לעתים אינטגרציה היא רק דמיון בצורות ולא בתכנים. "מושגים כמו אינטגרציה יישובית וזירה היסטורית־גיאוגרפית הם מו־עילים ומבריקים, אך מסנוורים, הם בגדר הכללות ובתור כאלה מתימרים להפוך עקוב למישור, בעוד מהמורות הנעלמות מעיני המתבונן המסנוור הופכות להיות פחים להי־ווקש בהם". במעמקים מוסיפים לקנן ניגו־דים היסטוריים וסתירות חברתיות, הכוח המניע את ההיסטוריה; ההיסטוריה האנו־שית היא היסטוריה של צורות אחידות המ־קיימות בתוכן צורות סותרות ויריבות זו לזו, ובמובן זה אין ימי־הבינים תקופה יוצאת־דופן בהיסטוריה.

חיבורו של פרופ' נאמן חשוב, כמדומה, לא בגלל נקודת־המוצא שלו אלא דווקא בשל הבדיקה העמוקה והמקורית של כמה מסוג־יות־היסוד של התקופה, ומי שמכיר את ההיסטוריוגרפיה הקיימת ימצא בספר שפע הערות והערכות רבות־ערך השופכות אור חדש על התקופה הנדונה.

* ישעיהו ליבוביץ: יהדות, עם יהודי ומדי־נת ישראל; הוצאת שוקן, 1975; 431 עמ'.

חילונית אל הדת—שלא נערך אצלנו עד כה במידת היסודיות הדרושה, אף כי אין חשוב ממנו להבנת עצמנו.

ב. ח. ג.

בן-גוריון

הביוגרפיה כז'אנר מקובל ונפוץ של היסטוריוגרפיה מאז פלוטארך מתקשה מאד להשביע את רצונם של הקוראים, וזאת בניגוד מוחלט לפופולאריות של ז'אנר זה. בכל ביוגרפיה יש איאלה יסודות טוביקטיביים המונעים את כתיבתה של ביוגרפיה "אידיאלית". דרכו של ביוגרף אל האידיאל הביוגרפי זרועה חתחתים. הכרת הקשיים עדיין אין בה משום ערובה לפתרונם.

הביוגרף החרוץ והשקדן של דוד בן-גוריון, ד"ר מיכאל בר-זווהר, הכיר בקשיים, ועדות לכך דברים שפירסם באחרונה באחד מעיתוני הערב בתגובה על דברי בקורת שליוו את הופעת ספרו. עיקר זכותו בעבודה חרוצה, מסורה וראשונית כמעט שהשקיע בפעולו. כבר התפרסמו ביוגרפיות של בן-גוריון, כולל ביוגרפיה מאת בר-זווהר עצמו (בצרפתית), אבל זו פעם ראשונה נכתבת ביוגרפיה "מוסמכת" המעוגנת בשפע הרב של מקורות ארכיוניים ומסמכים ומנסה להעלות תמונה שלמה ואנאליטית—בלשון סיפורית ככל האפשר. לשון סיפורית-רפורטאז'ית זו יפה, כנראה, לתפוצתו של ספר, אולם ביוגרפיות בריטיות לא מעטות, למשל, יכולות ללמדנו כי רהינות אינה מחייבת בהכרח גלישה לגורמות עתונאיות רדודות, העלולות ליישר טעם תפל. הדמות וחייה ראויים היו לסגנון מגופה ומישיר יותר, מגוון מפאתוס ומדפוס-סייבטי שחוקים.

ביוגרפיה של דמות היסטורית כמו בן-גוריון עשויה להשתרע על-פני כרכים רבים. לזכותו של בר-זווהר ייאמר כי הצליח מאד במבחן גיפוי וקיצורו של החומר. קל היה, למשל, לתלות את פרשת חייו ופעלו של בן-גוריון

מוגדר לא רק מצדו הסוציולוגי אלא גם על-פי תורתו של ליבוביץ עצמו. שכן ליבוביץ טוען בתוקף רב שההלכה היא-היא עיקר היהדות ואילו הלכה זו מתגלמת בסמכויות ההלכיות—או, ליתר דיוק, בהמשכויות ההיסטוריות של הכרעות הלכיות מוכרות, כלומר מוסכמות. מכאן הסבר לכך שעל אף הדברים החמורים מאד שהטיח ליבוביץ בפניהם של מורייההלכה הרשמיים, נזהר מאד שלא לזווג את הידוש ההלכה בעצמו—למשל, בדרך של ארגון מרדני של קבוצת אנשים שתקבע לעצמה הלכה שונה מן המקובלת על המוסדות הדתיים הרשמיים. ליבוביץ הכניס כאן את עצמו למיטת-סדום. רוצה הוא בהלכה אחרת, ומתוך שהוא רואה עצמו כפוף לה היהו חייב להשלים עם קפיאתה על שמריה.

הספר הוא אוצר שלמרבית הצער אין דומה לו בשוק הספרים העבריים. אין אולי איש מלבד ליבוביץ המוכן להתייב בכל העוץ הדרוש לכך מול העובדה שעצם הקמת מדינה בידי יהודים משנה מן הקצה אל הקצה את כל מושגיה המקובלים של הדת ואת מעמדה בקרב העם. רק ליבוביץ מוכן לקרוא למלך הערום בשמו ולהכריז כי תיקונים קוסמיים לא יושיעו את דת היהודים במדינת-ישראל.

שאלה מעניינת החורגת ממסגרת רשימה זו היא השאלה האם חלו שינויים כלשהם בהשקפתו של ליבוביץ, על אף עקיבותו הרבה בדברים המרכזיים. לעתים דומה שהתקפנות האינטלקטואלית של ליבוביץ בראשית שנות המדינה אופטימית היתה; הנה לפנינו האפקים, קומו ועשו. לעומת זה, המאמרים האחרונים הכלולים בספר זה, בעיקר דברים שנכתבו אחרי המלחמה האחרונה, נקראים כאילו נכתבו מתוך ייאוש, ואין פלא שלי בוביץ מיחס את מחלות ההוזה לאטימות של אז: כביכול, הוזהרתיכם ולא שמעתם, ועתה עיניכם הרואות. אך, כאמור, זה ענין הוזהר בדיקה.

יש לקוות שבעקבותיו של ספר זה יבואו סוף-סוף בירורים רעיוניים מעמיקים בדבר מעמד של הדת במדינה, ויחסה של מדינה

* מיכאל בר-זווהר: בן-גוריון, כרך א, הוצאת עם עובד, 1975; 632 עמ'.

החדה של החוקר, הצופה בחכמה שלאחר מעשה, את כיוון זרימתה הבלתי-ממנעת של ההיסטוריה" וכו' (עמ' 284/5).

אמת נכון שההיסטוריוגרפיה הציונית עודנה בראשית דרכה, אבל בר-זוהר טועה בכתבו בנימה של אפולוגטיקה, כאילו החסרונות בתיאור הרקע ההיסטורי בספרו נובעים מהי עדרם של מחקריו-סוד מונוגרפיים וספציפיים יותר. האמת היא שכמה טעויות אינפורמטיביות קשות, הפוזרות בספרו, מקורן פשוט בחוסר הסתמכות על מחקרים שכבר התפרסמו ואשר יכלו לסייע לבר-זוהר לדייק יותר באי-אלה פרטים. אך בביוגרפיה גדולה ומורכבת כליכך, אי-דיק וחולשות צריכים להישקל בפרופורציה הנכונה.

הטענה הקשה ביותר שאפשר להעלות נגד בר-זוהר שייכת לתחום הפרשנות. תיאור חייה של דמות היסטורית מרכזית מחייב פרשנות; פרשנות ולא הסבר "סופי". המעשים והמאורעות אינם רק צרור של אירועים ופעולות שאין ביניהם כל קשר סיבתי. ודאי שהחיפוש אחר קשר סיבתי ופרשנות יכולים להביא את הכותב לידי שיקול מוטעה או לכפיית הערכה סובייקטיבית על עובדות היסטוריות, אך הלא זו תכליתה של היסטוריוגרפיה. הצורך בפרשנות, כמו גם הצורך בניתוח אופי ואישיות, כפויים הם על כל ביוגרף, אפילו יהיה חושש מפניהם, ובר-זוהר אכן נדרש לפעמים להסביר, לנמק ולפרש את מניעי פעולותיו של בן-גוריון, אפיין ותוצאותיהן. הצורך בפרשנות והחשש מפניה יוצרים אפוא בביוגרפיה הזאת עירוב בלתי-משכנע בין הסברים טובים, הסברים מרפרפים וקלושים ביותר, והסתפקות בהצגת העובדות בלבד. זוהי חולשה בסיסית המלווה את הספר מתחילתו ומתבלטת בעיקר בפרקים הפרובלימטיים העוסקים בשנות ה-30 וה-40.

מהו ההופך את הביוגרפיה לז'אנר פופולרי לארי כליכך?—הרצון להעמיד דמות אחת ויחידה במרכז האירועים ולמקד בכך את הסקרנות והכמיהה לדעת בתופעה אנושית אחת מתוך שפע עצום של תופעות היסטוריות, שבסופו של דבר נראה כאילו אין

על חדה של תיוה מבריקה ואפילו חדשנית (בנוסח "בן-גוריון—סיפור של כשלון", בנוסח חו של חיבור חדש המבקש לנתח את "אגדת צ'רצ'יל"), ובדרך זו להפיח "חיים" בחומר ההיסטורי הגדוש. אבל בצדק בחר בר-זוהר ללכת בדרך סלולה וישרה יותר, ומכאן שהיה עליו לעשות מאמץ גדול—אחרי המאמץ הגדול של בחינת כל החומר הארכיוני השופע ממש—כדי לצמצם ולתמצת ולהגיש סיפור רהוט ושוטף. זו הצלחתו, ובתרבות החסרה מסורת כלשהי בז'אנר הביוגרפי ראוייה היא לציון ולהערכה. אולם גם לאחר שהצליח ביוגרף למסור בדפים רבים את מהלך חייו של הגיבור, להאיר סתומות, להפריך אגדות ומוסכמות וכדו', עדיין נשארה הביוגרפיה במחצית הדרך. רצף כרונולוגי-תיאורי עדיין איננו ביוגרפיה. צריך לטעת אותה בתוך התקופה ההיסטורית, תוך איזון עדין ומורכב בין ביוגרפיה היסטוריה, בין האיש וקורות העתים. ואף אחרי-כן עוד רבה המלאכה. ביוגרפיה אין פירושה מעשים ופעולות בלבד

אלא גם האישיות, מניעה, מאווייה. אף שבר-זוהר ער היה לצורך בציון האי-שיות (והוא מביא פרטים בלתי-ידועים למכ"ביר), דומה כאילו ער היה לכך בעיקר מן הצד הסיפורי, וכאילו חשש מפני ניתוח אופי ואישיות, מפני שמה שפינה הוא עצמו נטייה לפסיכולוגיות, העשויה להכשיל בדרך-כלל. לפיכך נמנע מנסיון לאפיין את איש-יותו של בן-גוריון, ורק הטכניקה העתונאית של כתיבתו גרמה לו לגלות תכופות להערכת-אופי ופעמים גם לסגנון פסבדו-היסטוריוסופי. בשאיפתו העזה להיות "היסטוריון" מדעי, להבדיל מן הפסבדו-היסטוריונים" שטיפלו בבן-גוריון, לדעתו, נסחף בר-זוהר פה-ושם אחר נטייתו ההתייפיות סגנונית מחוספסת ולהערות מסוג של "רק לעתים נדירות מאד יכול נצחון פוליטי להיות סופי ושלם. לא פעם נצחון כזה הוא רק שלב בדרך-התחתים ארוכה וקשה; אך הושג הנצחון, וכבר ניצב לפני הנצח אתגר קשה ומסוכן שבעתים, והנצחון של היום אינו עוד אלא עמדת-יוניקו לקראת ההתמודדות של מחר... רק לימים תוזה בו עינו

משינויים בתרבות הפוליטית, וגם כתוצאה מכמה מסקנות שהסיקה ההיסטוריוגרפיה הארצישראלית והציונית ממקורות ארכיוניים שעד אז היו חסויים בפניה. כך, למשל, הופיעה התיזה של פרופ' באואר, שאותה ניסח בחריפות רבה בתקופה האחרונה ממש ובה הוריד את ה"הגנה" ואת המתחרות גם יחד לדרגת כוחות משניים (לפי דעה זו, לא מאבקו של ה"יישוב" אלא בעית ה"עקורים" והתמורות בזירה הבינלאומית הן שהניעו את בריטניה להסתלק מארץ-ישראל). בתוך כך זכו המתחרות להכרה מצד מערכת-החינוך; ההתעניינות בפעולתן גברה, ודומה כי אין לקבול עוד על הזנחה או השפחה או התעלמות מכוונת. אדרבה, יש מי שיטען כי בתקופה האחרונה ניכרת אפילו הפרזה בחשיבותן ההיסטורית, לפחות לעומת המקום המוקדש בתודעה ההיסטורית שלנו לגורמים אחרים ב"יישוב" ולתפקידם שלהם בשלהי התקופה המנדטורית.

"הביבליוגרפיה השימושית" שאסף וליקט יעקב עמרמי מגלה כי דברים רבים נכתבו על המתחרות. יש כאן "מקורות ראשוניים" ויש מספר גדול מאד של חיבורים היסטוריים והתיחסויות אחרות ברמות שונות. רק חלק מן הדברים שנכתבו עומדים על רמה מדעית נאותה, אבל הביבליוגרפיה זו באה, בעיקרו של דבר, לכוון את הקורא ואת החוקר אל המקורות הרבים שבנמצא, כדי שיוכל להסיי תייע בהם לצורך מחקר נוסף. מבחינה זו אין ספק שאכן תהיה זו ביבליוגרפיה שימורית שית ומועילה מאד. כל מי שעסק בתולדות ה"יישוב" יודע מהרוב חסרונן של ביבליוגרפיות מסוג זה, וזמתו של יעקב עמרמי, בשיתוף-פעולה עם "המדרשה הלאומית", אולי תורה דרך ותעורר גם גופים אחרים ללכת בה.

כל עוד עושה "כל אחד לביתו", אי-אפשר היה לדרוש מעורך הביבליוגרפיה שלפנינו שיכליל גם את ארגון "השומר", למשל, בביבליוגרפיה שלו כשם שהכליל בה את קבוצת "ניל". בכלל, אפשר לבוא ולטעון שאילו נועדה הביבליוגרפיה להיות ספר-עזר לתולדות המתחרות הריהי לוקה בחסר, ואם נועדו

להפריד ביניהן ואין להבינן? שאיפה תתמודעת כמעט ליחס בכל-זאת חשיבות לאי-שיות ולאדם לא פחות—ואפילו יותר—מאשר לתהליכים אובייקטיביים? סקרנות אנושית להבין איך נעשה אדם מה שנעשה, ובעיקר אם החזיק האיש בגורלות רבים, קבע ועיצב תהליכים היסטוריים?—בלי ספק כל אלה, ועוד. נדמה לי שהביוגרפיה של ברוזה תתפוס, על אף מיגבלותיה, מקום של כבוד בז'אנר הביוגרפי בהיסטוריוגרפיה הישראלית בשל חלוציותה וראשוניותה.

ב. ט

ביבליוגרפיה שימושית

אחרי 1948—ועד סופו של עידן בן-גוריון—נאבקו מחתרות "הפורשים", אצל ולח"י, על תודעתו והכרת-חובתו של הציבור הישראלי. באותה תקופה ביקשו להיחלץ מן הבידוד הציבורי שהיה נחלתן בתקופת "המאבק", להציב עצמן כראשי הלוחמים לעצמאות ישראל, ולקנות להן את כתר האחריות להסתלקותה של מעצמת-המנדט מארץ-ישראל. רבים כתבו וטרחו, גינו והירפו, הלילו וקילסו סביב פרשה היסטורית זאת בשנות ה-50 וה-60. מול האצל"י והלח"י התיצבו יורשיה של הנהגת ה"יישוב" והתנועה הציורנית מאז, שתיארו את המתחרות כקבוצות שוליות, שלא די שלא הועילו אלא אף הרעו והזיקו למאבק-העצמאות, ולכל היותר מילאו תפקיד שולי בהטרידן את הבריטים. פרקי ספר-ה"הגנה" המתחסים לתקופה זו עומדים כולם בסימן פולמוס ואפולוגטיקה, אף כי פה-ושם ימצא בהם הקורא, המעיין בדק-דקנות, כמה הערות-אגב הנותנות אשראי מסוים לאצל"י.

לאחר עידן בן-גוריון חלה התפוכה כתוצאה

* ביבליוגרפיה שימושית: ניל"י, ברית הבר-יונים, הארגון הצבאי הלאומי ולוחמי חרות ישראל; עורך: יעקב עמרמי (יואל); הוצאת ספרים "הדר" והמדרשה הלאומית ע"ש אריה בן-אליעזר, תל-אביב, 1975; 246 עמ' + מבוא ותוכן באנגלית.

צאו רבים שתוארו את חיי הפזורה היהודית מהרי האטלס עד מערות לוב, רק מעטים שקדו להסביר—ולחבין—את קשריהם של אותם קיבוצים לארץ-ישראל במרוצת הדור. רות. מחסור זה בלט נוכח השפע שהצטבר במרוצת השנים בתיאורי ה"עליות" האשכנזיות, החל בתלמידי הבעש"ט וגמור בתלמידי הגר"א. משנה חשיבות למחקרים אלה בספר זה שלפנינו, שהופיע ב"פירסומי מכון ריבלין" באוניברסיטת בר-אילן, מכון שבעבר הדביקו לו משום-מה תו "אשכנזי". עם זאת חייב היה העורך להעיר כי לעומת "הטיפול הרב בכלי-קודש", שהוא טבעי לגבי התעוררות המוארות, בולט במחסורו הצד ה"פרקי" שבקשריהם של יהודי צפון-אפריקה וארץ-ישראל. הכוונה ליחסי-מסחר הדוקים שהתפתחו בעיקר לאחר עלייתם הגדולה ליפו וממנה לירושלים וחברון. יתירה מזה: ההתפתחות החקלאית בארץ הביאה להידוק קשרים בשטח החקלאי עם אלג'יריה, למשל, ובעיקר בענף הפרדסנות. אין בקשרים החיי לוננים להעיב על קשרי-רוח, אך פירסומם יש בו לקרב לענין את הקורא המצוי. מחקרו של א. יודפת על "ועד העיר הכללי יפו ופעולותיו" קובע ברכה בפני עצמו וענין מיוחד יש בו למחפשי מקורות של "תל-אביב הקטנה". אותו ועד כבר היה רחוק כדי עשרות-שנים מ"יפו הקטנה" ורישומי יומניו מלמדים על ימי-הולדתה של העיר העברית הראשונה. עם זאת הוחמצו כמה אירועים שחייב החוקר להיוקק לפרטיהם. בענין נקרא הקטע (ע' 248) מחודש דצמבר 1912, על סירובם של קצבים נתינים זרים לשלם מסים המוטלים עליהם; הוועד החליט אז לא לפתוח בנדידון אל הקונסול הרוסי, מתוך הנחה שבעניינים יהודיים אין לערוב בארץ את הקונסול הרוסי. לכאורה מובן הדבר מאליו, ויש כאן משום "תפיסה ממלכתית", אך הפ"רשה לא תהיה שלמה בלא הסבר. מקריאת הדברים מסתבר שבעבר ניסו לנצל גוף קונסולרי להשלטת מרותו של הוועד על חבריו, שבהיותם נתינים זרים נהנו ממשטר ה"קאפיטולאציות". דחיית הפנייה יסודה בט"עמים אחרים: מזכרונותיו של מרדכי בן

פרקיה לתאר רצף גניאלוגי של מחתרות "פורשים", הרי חסרה היא כמה חוליות חסורות והיא מציגתן במנותק מרקע היסטורי ותנועתי רחב יותר. אלא שזוהי בפירוש ביבליוגרפיה חלקית, הנמדדת על-פי הדרך בה הצליחה להקיף אותו תחום מסוים ומוגדר שביקשה לחרוש ולסמן בסימני-דרך ביבליוגרפיים. ואם גם יש מקום לתיוקן פגימות בערכים אלה ואחרים ולהשלמתם של ערכים קיימים, הרי אין ספק שכל העוסק בהיסטוריה של "המאבק" ימצא בספר זה, המופיע במהדורה נאה מאד, אלבומית כמעט, כלי-עזר יסודי במהלך עבודתו.

ש. י.

ספר ותיקין

תולדות המאה ה-19 וראשית ה-20 (עד לכיבוש הבריטי) בארץ-ישראל העותומאנית הניבו ספרים כה רבים, בשפות שונות ומ"זוויות-ראייה כה שונות, עד שקיים חשש טישטוש ואבדן זהות לספר חדש. מסכנה זו נחלץ העורך ת. ז. הירשברג, שהשפיל לברור את 12 החוקרים המשתתפים וליחדם לנושאים המגוונים. אמת שחוקרים כמנחם ויג"שטיין, יהושע קניאל, נתנאל קצנבורג ויוסף טובי השתתפו באסופת חוקרים מטעם מכון בן-צבי ובמיוחד בספר האחרון על תולדות היישוב היהודי בירושלים. אולם "ותיקין" מחקרים בתולדות היישוב" מסתעף מירושלים עד יפו וחברון, ומעלה הדים ובני-הדים מפרקיהווי שלכאורה ירדו לתהום-הגששית אך לא אבדו ולא עוד אלא חשיבות אקטוראלית נודעת להארתם המחדשת.

כך המעיין במחקרים של מ. ויגשטיין לתולדות הקשרים בין יהודי אלג'יריה ובין ארץ-ישראל, או של א. בשן על יחסם של חכמי מארוקו לארץ במאות ה-18 וה-19, דומה כאילו נחשפים לעיניו שרשי אילנות שהבשילו פריים בימינו-אנו. ואכן, אף שנמ-

* ת. ז. הירשברג (עורך), בהשתתפות י. קניאל: ותיקין / מחקרים בתולדות היישוב; אוניברסיטת בר-אילן, 1975; עמ' 316 (כולל תקציר באנגלית).

עילים של המיסיון, שהשפיע לא מעט על חיי ירושלים והציבור היהודי לעדותיו—או איגרת אחת הנוגעת להתרחבות ההשפעה הרורית בירושלים. האיגרות לעצמן אינן מרבות פרטים, המרומז מרובה בהן על הנגלה. אבל כאשר מדובר באותן שנים ברור שהכוונה לבואו של הארכימנדריט הרוסי קיריל, בלוויית היהודי המומר מאוניברסיטה פטרה בורג, הפרופיסור ואסילי לוינסון, שנחשב גדול "שודדי" כתיבה היד בארץ (עלה עליו רק קונסטנטין טישנדרוף), ובהן כתבים שומרי רונים השמורים עד היום בגנזי לנינגראד. לסיכום ייאמר שברכה מיוחדת יאה לעורר על התקציר האנגלי של המאמרים והמחקרים, ועל כלל מפעלו, המשלים את "התקפת המלקחיים" שערכו מכוון בן-צבי מזה וארניברסיטת בריאילן מזה על המאה ה-19 בתולדות הארץ והאיזור.

ג"ץ

בת ירושלים הקטנה

א. לבינסון, מו"ל שהוצאה לאור אהבתו ולא אומנותו, מעלה הפעם מטמון שני מתוך הארכיאולוגיה הספרותית של ארץ-ישראל. תחילה הוציא את פרקי מסעו של מרק טווין בארץ-ישראל ועכשיו—רומן וזכרונות של מרים הרי, בתו של משה ויליאם שפירא, יהודי מומר וסוחר-עתיקות ירושלמי ידוע, שהתפרסם בשנת 1883-4 בשערויה ארכי-אולוגית גדולה, כאשר ניסה למכור למויאון הבריטי "עותק קדום של ספר-דברים". "בת ירושלים הקטנה" יש בו לא רק סיפור אלא גם סיפור שמאחרי הסיפור, שכן למעשה "רומן" זה הוא רומן-מפתח שעניינו ירושלים ברבע השלישי של המאה ה-19 וכמה מדמויותיה הידועות ובעיקר האב, שפירא. חרסי "מואב", שאותם ייצר בשביל תיירים צמאי-עתיקות וארכיאולוגים המבקשים הו-

הלל הכהן, למשל (כרך ה, ע' 180), מסתבר כי לרגל משפט בייליס שנערך ברוסיה, והמחאות שעורר בעולם כולו, ניסה הקונסול הרוסי האחרון בפרו, אנטון רוזימסקי—באמצעות ד"ר חיסין, שהיה רופא הקונסוליה—למנוע את ראשי הוועד בתל-אביב ויפו מלערוך אסיפת-מחאה בתל-אביב. העסקונה המקומית התלבטה קשה בדרכים להסרת הלחץ, ולבסוף גברו ה"קיצוניים" שתבעו לערוך אסיפת-מחאה חרף לחצו של הרוסי, אך כפשרה נערכה זו לא בתל-אביב אלא בנווה-שלום (שבתחום יפו היתה) ובבית-כנסת ספרדי. היחסים עם הקונסול הרוסי, שהיו מעוררים אז למדי בגלל המדיניות האנטי-שמית הצארית, החריפו עוד יותר, ושוב לא תוקנו עד שהצטרפה תורכיה למלחמת-העולם הראשונה כאויבת לרוסים.

לשבה מיוחד ראוי פירסום האיגרות הראשונות של סגן-הקונסול הבריטי הראשון בירושלים, ויליאם יאנג, מימי יסוד הקונסוליה בשנת 1839 ועד קיץ 1841. איגרות מאלפות, וככל הזכור הרי זה פירסומן הראשון בארץ. זמן-מה לפני מלחמת-העולם השניה, באביב 1939, הוציא אלברט חיימסון באנגליה שני כרכים של איגרות הקונסוליה הבריטית בירושלים, עם הקדמה רחבה ומפתחות של מקומות ומעשים. אך כרכים אלה נוגעים ליחסי הקונסוליה והמדיניות הבריטית במאה ה-19 בעיניים יהודיים. חיימסון, ששנים רבות היה פקיד בממשלת-המנדט ושמו נודע לשימצה כפקיד-עלייה נוקשה, ניסה שני כרכים מעניינים שלא נגעו ללא-יהודים. נ. קצנבורג מביא לנו מבהר מצומצם של איגרות, ויש להניח שהמוטע מעיד על המרובה לעתיד-לבוא ושאמנם נראה בקרוב בפירסום של איגרות הקונסוליה הבריטית, מעתיקסודה ועד נעילתה ב-1914.

לא נחרוז כאן משפט על צרור האיגרות, שדינו כדון "מקדמה" ולא כל הערות והארות שבו ממצות ותכליתיות ביותר. לדוגמה אביא רק את ההערה מס. 2 לאיגרת הראשונה (עמוד X במקור האנגלי)—על ג'ון ניקולסון, אדם שמילא תפקיד נכבד בגיבוש הקבוצה הבריטית הראשונה בארץ והיה מחשובי הפ-

* מרים הרי: בת ירושלים הקטנה / רומן של ילדה; תרגם וסיפר את סיפור הפלאים של מרים הרי: יעקב אסיא (ואליהם נוספה פרשת שפירא); הוצאת בית א. לבינסון, תל-אביב, 1975; 191 עמ'.

ביה סופרים-נוסעים שקולמוסם אמון ורהוט יותר משלה. הקצרה: שכיית-חמדה ספרו-תית, העולה מתוך תיבה ישנה ומאובקח והנה כולה צבעים וריחות וטעמים. י. ש.

לך שמיים לך ארץ

בואו נאמר כך, כרוח סגנונו של "לך שמיים לך ארץ": עזר וייצמן הוא מספר לא-נורמלי; מטר 87" ס"מ של אישיות; פצצה-של-אגו.

ועוד בואו ונאמר: הספר שאותו כתב, בסיועו של אלוף-המראיינים של "מעריב", דב גולדשטיין, משקף נאמנה את דמותו, את קומתו, את צחוקו הממזרי, את ה"דוגריות" שלו, את ה"שטארה" שבהליכותיו—אבל גם את תרומתו המכרעת לעיצובו של חיל-האוויר הישראלי, סגולותיו ותורת-הלחימה שלו, וממילא גם את תרומתו הגדולה לנציחונה המוחץ של ישראל ב-1967. אין גם ספק שכמה וכמה עדויות והערכות המובאות בכרך זה—כמו לגבי שלבי-מפתח בהתפתחותו של חיל-האוויר, מאורעות מרכזיים בתקופת-הכוננות של מאי 67 וסיכומה של מלחמת-ההתשה כנקודת-המפנה בתהליך שחיקתם של פירות מלחמת-יוני עד להיגרפותם במלחמת-אוקטובר—היו חומר חשוב לחוקרי ההיסטוריה הצבאית של ישראל, שבתוקף המסיבות הריה, במידה כה רבה, ההיסטוריה של מדינת-ישראל בכללה.

בשוק-הספרים זכה סיפורו האישי של עזר וייצמן להצלחה מסחררת, שאותה ראשי-המחבר להשוות, לפחות בינו לבינו, להצלחות שהתברך בהן הכוח שאותו גיבש וחימש במיטב הכשרון, המסירות והתושיה. אין להצר עין בהצלחה זו. אף-על-פי-כן ספק אם לא שירות-דב עשה לו עוזרו ושותפו דב גולדשטיין בשמירת-אמונים גמורה ש-שמר, ככל הנראה לעין הקוראה, למבנה האמורפי ולחיספוס הלשוני של בעל-הדבר

כחה לאמיתותם של סיפורי המקרא, בעקבות גילויה של כתובת-מישע המפורסמת, ובעיקר קר פרשת ספר "דברים", בסופו של דבר לא תהילה ועושר הנחילוהו אלא הביאוהו לבית-מלון קטן ברוטרדם, בעל שם סמלי מאד בהקשר שלפנינו ("עמק הפרחים"), בו הת-אבד ביריית אקדה.

אלמנתו, האחות הגרמניה רוזטה, ובתו מרים, הלא היא ציונה שבספר, חזרו לעיר-הולדתה של האם ובהיותה בת שמונה-עשרה נסעה מרים לפאריז והחלה לפרסם סיפורים ורומנים, שעלילתם זנופם היו הלבאנט וארץ-ישראל מאז 1898. היא נפטרה בשנת 1958 בפאריז, בגיל 83, ויש לקוות שלפחות כמה משאר חיבוריה יתורגמו עברית, שכן ענין לנו בסופרת ה"צברית" הראשונה, והרומן הזה, שראה אור בפאריז ב-1914, הוא אולי הרומן הארצישראלי הראשון.

בדרך-פלא, אחרי שתורגם בשנת 1942-1941 בידי ד"ר יעקב אסיא, בנו בכורו של אברהם משה לונץ, מארשוני חוקרי ארצנו, נדפס כתב-היד לראשונה בעברית 60 שנה ויותר אחר כתיבתו ו-35 שנה אחר תירגומו. אחרונה קורותיה של הארץ במאה שעברה ובשורה המאה הנוכחית צופן רומן אוטוביוגרפי זה הרבה הפתעות ומתנות. ספרות-המסעות בלבאנט—ובארץ-ישראל כחלק בלתי-תיינפרד, ומרכזי, בתוכו—ענפה היתה ומרו-בת-מגמות. למרים הרי היתה עדיפות רבה על מחבריהם של שאר ספרי-מסעות, שהת-רשמותם שטחית ומרפרפת יותר. ירושלים של הרבע השני של המאה הי"ט היתה מחוז-הילדות שלה ולכן תיאוריה אותנטיים יותר, מדויקים יותר, גדושי פרטים ושלל-צבעים. עיני הילדות מגלות אמנם גם את הכיעור, אך בעיקר את המור, הרבגוני והאגדי, את הקסם והפישוף.

אם כן, לפנינו אולי סיפור-הילדות הארצי-ישראלי הראשון, ויש בו כל מה שמאפיין סיפורי-ילדות ארצישראלים בתקופות מאו-חרות יותר. כמה מתיאוריה—עוליי-הרגל, הפ-נסיות, בתי ירושלים ותושביהם, הנוף וה-צמחיה—הם פנינים ממש ואין להם מתחרים בספרות של אותה תקופה, אפילו היו כות-

* עזר וייצמן, דב גולדשטיין: לך שמיים לך ארץ; הוצאת ספרית מעריב, 1975; 332 עמ'.

לדבר על בלשנות רצינית, ואכן אין הומ"ב פולטט נזכר עד ע' 60—אבל אחר־כך מתברר שבכל־זאת הומבולדט הוא שהקדים את רוב רעיונותיו החשובים של הומסקי. עתים נדמה שברונבסקי גילה את הומבולדט באמצע הכתיבה, או שהוסיף את שמו בשלב שני של כתיבת הספר. על־כּל־פנים, ראוי הומ"ב בולדט לדין מפורט יותר בכל ספר הבא לדון בלשון או בתולדות מחקרה.

דרך־כלל ייצא הקורא נשכר מן הספר. הכתיבה קלה ונעימה, ואין בה זכר לז'רגון מקצועי. עם זאת, הזכרת מלומדים הרבה יוצרת ציפייה מסוימת לדיק, וכפי שכבר אמרתי—מוטב היה לא לעורר ציפיות כאלו. הקורא את דברי ברונבסקי על אפלטון או על ברקלי ירגיש צורך דחוף לחזור ולעיין במקורות הידועים לו, כי הדו"ח על תורו־תיהם של אלה בספר זה לא ידמה למה שזכור לו. למותר הוא לומר שהזכרון יוצא וידו על העליונה.

השגתי העיקרית היא שעל אף בהירות הסגנון לוקה הספר פתרושם באי־בהירות שב־מחשבה. בפרק על לשון היחיד ולשון הכלל נאמרים כמה וכמה דברים עד שאין זה ברור כלל מה הבהנה שהמחבר מעוניין להדגיש. על המושגים של "לשון" ו"דיבור" נאמרים כה הרבה דברים עד שאין עוד ליחס להם משמעות ברורה. אולי ההסבר לטיטשוש זה הוא בכך שברונבסקי אינו מכיר את ספרו של גארדינר ולכן נאלץ להסתמך על דא־סוסירי בלבד. רייל, שאף הוא נזקק להבחנה האמורה, הסביר את הענין באמרו שיחס הליבור אל הלשון כיוחס המסחר אל ההון. הראשון משתמש במשנהו, ובעוד השני קבוע הרי הראשון כולו פעולה. זו ההבחנה שאין ברונבסקי משפיל להציגה. אם ירדתי לסוף דעתו, הרי ההבחנה מציינת אצלו בעת־יבועונה־אחת שתי הבחנות שונות לגמרי: האחת היא הסטייה של שימוש־לשון פרטי מן הנורמות המקובלות בקבוצה הלשונית, ואילו השניה היא ההבחנה של־מעלה בין דיבור ולשון, והרי זו קיימת אף אם אין סטייה כלשהי מן הנורמות. לכאן מתוסף ענין הלשון הפרטית, שגם היא מזוהה

עצמו. אולי אף היה בעל־הדבר יוצא נשכר יותר—דווקא כאדם בן 50 המעיד על עצמו בסיום מגילת־ספרו שאינו שרוי אלא ב"חג־יית־ביניים" ש"אפשר שתהיה קצרה"—אילו כבש את יצרו האוטוביוגרפי והעמיד את כוח־דיבורו ואת החומר אשר עמו לרשות איש, או אנשים, האמונים על עשיית ספרים ועל טיפול תעודי־ספרותי בעלילותיהם של אנשי־חיל־ומעשה.

כמי שמיטיב להבין את ייחודם הפונקציו־נאלי של חיללות שונים ואת חשיבותה של מקצוענות, אולי מיטיב היה לעשות אילו הניח את קולמוסו—ואת תהילתו—לזרים.

י. ע.

על הלשון

מסביר המחבר: "הספר הזה שמגמתו פופו־לאריזטורית מבקש להצביע על 'היער'—ותר־לא". הלשון היא היער שמרוב עצים במחקר הלשון אין רואים אותה. המחבר וגם המויל "עלו" כאן על ענין חשוב, אף אמנם יש ענין גם צורך בנושאים שונים בספרים המיועדים לקורא־הדיוט. 11 פרקים בספר, ואלה הם: טבע או הסכם; לשון ולשונות; לשון היחיד ולשון־הכלל; לשון הילד ולשון המבוגר; לשון וחברה; לשון ונפש; לשון ופילוסופיה; אטימולוגיה; לשון חיות ולשון בני־אדם; לשונות מומצאות; לשון השירה.

אין הפרקים דומים בגישה. יש פרקים, אולי הרוב, המפתחים את הנושא אגב סקירתן של תולדות המחקר באותו תחום, ויש פרקים המתרכזים בבעיה אחת ואינם מזכירים שמו־תיהם של מלומדים אלא להדגמה בלבד. נראה שעדיף היה אילו בחר המחבר בדרך השניה בכל הספר כולו, שהרי אין הקורא הכללי מעוניין כל־כך בתולדות הבלשנות ובשאלה מי קדם למי ומי השפיע על מי. ממילא לא יקבל הקורא מושגים ברורים מן התיאור ההיסטורי שניתן. הרושם הכללי שיוצר הספר הוא שעד דא־סוסירי אין מקום

* יורם ברונבסקי: מסה על הלשון; ספרית פועלים / דעת זמנו, 1975; 124 עמ'.

המאמר בספריה ישראלית? תחת זאת, רצוי היה לתת בסוף הספר ביבליוגרפיה מאורגנת ומוסברת שתוכל לשרת את המתעניין. ג. ו.

שירי החול של רשב"ג

יותר מחמישים שנה חלפו מאז הופיע הכרך הראשון של שירי שלמה אבן-גבירול בעריכתם של ביאליק ורבניצקי, אם נביא בחשבון רק את שנת הופעתו של הכרך הראשון (1924), המכיל את שירי-החול. בכרך ב' של אותה מהדורה באו שירי-הקודש (1925). הכרך השלישי מורכב שלש חוברות שהורעו בשנים 1927, 1930 ו-1932 והכילו חומר שנמסר לביאליק על-ידי חוקרים שונים. זו שלפנינו היא אפוא המהדורה המקיפה היחידה, המכילה שירי-קודש ושירי-חול כאחד. במשך עשרות-שנים השמיעו המומחים טענות בלתי-מוגדרות על ליקויי המדעיים של אוסף ביאליק-רבניצקי. עתה, עם הופעת המהדורה המדעית של שירי החול, נוסחו הדברים בכירור על-ידי פרופ' חיים שירמן, ביחס לשירי-החול בלבד. למהדורה מדעית של שירי הקודש לרשב"ג, כמו לשירי-הקודש של משה אבן-עזרא (ששירי-החול שלו פורסמו במהדורה טובה בשנות ה-30), אין לפי שעה אפילו תכניות.

ביסודה של המהדורה מונח כתי"ש שוקן 37, שביאליק התלונן בשעתו שלא ניתן לו להיעזר בו. אותה שעה, ערב הקמתו של "המכון לחקר השירה העברית" בברלין, כך מסתבר, כבר היו מתחשבות על הוצאת שירי-החול של אבן-גבירול, ואכן נקבע הספר בתכניתו של ה"מכון" ב-1930. עקב מותו של ד"ר חיים ברודי הופסקה המלאכה ב-1942, והתכנית קמה לתחיה רק ב-1967, "לאחר שהחליט להגשימה מכון שוקן החדש, שהוקם בירושלים על-ידי בית-המדרש לרבנים של

אי"כה (ע' 35) עם הדיבור. כאן מתעלם המחבר מוויטגנשטיין, הנערץ עליו—וחבל. כי זאת, לפחות, החדיר ויטגנשטיין לתודעת המלומדים (אף כי לא המציאו), שלשון פרטית אינה אפשרית בכלל. לבסוף נאמר, אחרי כל ההבחנות האלו, שאי-אפשר בכלל להבחין בין לשון ודיבור (סוף ע' 35). לשם מה אפוא כל ההבחנות הללו? בע' 50 מתבשרים אנו שההבחנה עולה בקנה אחד גם עם הבחנתו של חומסקי בין כושר לביצוע—ושוב הקורא תוהה אם יש כאן הבחנה בכלל, ואם כן מה?

המחבר מתלבט בקשיים גם בפרק על הפיילוסופיה. ידוע הדבר שהפילוסופיה של המאה הזאת מכירה (לעתים עד כדי תלות בלתי-מוצדקת) במקורן הלשוני של בעיות פילוסופיות. עם זאת, לא קל הוא כל-עיקר לנסח באופן מניח את הדעת מה היחסים האמיתיים בין שני העיסוקים האינטלקטואליים—בלשנות ופילוסופיה. מן ההסבר הניתן כאן בע' 83 לא ייבנה הקורא. כללית נראה לי שהמחבר לא הכריע בין שתי עמדות השונות תכלית שניו זו מזו. העמדה האחת אין עליה עוררים בכלל, והיא שהשפה בה משתמש הפילוסוף משפיעה על הפילוסופיה שהוא הוגה (כמובן, אין זה גובע מכך שקל לומר במדויק במקרה כלשהו מה טיבה או היקפה של השפעה זו). העמדה השנייה ראדית קלית יותר, ולמיטב הבנתי אינה נכונה. בעלי העמדה הזאת אומרים שהלשון קובעת באופן כוללני את השקפת-עולמם של דובריה. על כך העיר לפני שנים רבות בלשון ידוע שאמר שאם דעה זו נכונה הרי כל פצצה גרעינית חייבת להתפוצץ באנגלית (ויכולים אנו להוסיף כאן עוד כמה שפות) ואי-אפשר לה להתפוצץ בלשון נאוואהו.

אף כי מובטח בע' 9 של תפתח-דבר שיובאו "מבואות רבים ככל האפשר", אין ההבטחה מתקיימת. מראי-המקומות מקריים בהחלט ואינם יכולים לשמש אפילו הדרכה מינימלית למי שרוצה להמשיך בקריאה בתחום זה. אין טעם להביא מובאה שהיא שם של מאמר בכתבי-עת מקצועי, כי מי יילך לקרוא דברים כאלה גם אם אפשר יהיה לגלות את

* שלמה אבן-גבירול: שירי החול; יוצאים לאור על-ידי חיים בראדי וחיים שירמן בהשתתפותו של ישראל בן-דוד; הוצאת מכון שוקן, ירושלים, 1975.

(ב) נבדקו גם כל הפירסומים שבדפוס. אלה נכללו ב"מקורות וחילופי גרסאות", התופסים יחד עם המפתחות והמבוא כמחצית הספר. (ג) את הספר משלימים שמונה מפתחות, שהם כלי-עזר נדיר אף בפירסומים מדעיים. נוסף לרשימת המקורות, שמות אנשים ומ-קומות, שירים שבכתב-היד העיקרי, שירים שהושמטו, שירים לפי מפתח א"ב, ניתן מפ-תח מאלף ביותר של "סוגי השירים, נוש-איהם וענייניהם", שהכנתו איננה "טכנית" אלא מחייבת ידע רב וכושר-הבחנה שאינו מן המצויים.

מ. ג.

נבוכותיו של החניך טרלס

לימים, כאשר התפרסם רוברט מוסיל כמחבר הרומן המונומנטלי "האדם ללא תכונות", נתגלה לקהל הקוראים אף הרומן המוקדם שלו שאותו כתב בשנת 1906, "נבוכותיו של החניך טרלס". סמיכות "התגלותו" של רו-ברט מוסיל לספרות האירופית לסיומה של מלחמת-העולם השניה הפנתה את תשומת-הלב כמו מאליה לתופעה אחת ברומן המונח לפנינו: תיאורם של ניצני הברבריות המת-פתחים-ההולכים בארץ כאוסטריה, העתידים לשאת ראשם הממאיר כשלושים שנה לאחר כתיבת הרומן. מתוך רצון להבין את שאירע באירופה בשנות ה-30 וה-40 של המאה מצאו ב"חניך טרלס" שלל רב-ואגב כן דומה שהחמיצו את עיקרו. הברבריות, העולה רק בשליש האחרון של הרומן, בתיאור התעלי-לותם של נערי פנימייה צבאית בחברם החלש והתלוי בהם, אינה לגבי מוסיל אלא תוצאה של תמורה חברתית, מעמדית ורוחנית, ולי-ת-רדיוק— של תהליך התפתחות של החברה הבורגנית (א, אם תרצו, המעמד הבינוני) במעבר מן המאה ה-19 למאה ה-20.

ב"חניך טרלס" מתיחס מוסיל לתקופה ול-חברה מוגדרות ביותר—עובדה הבולטת בני-

אמריקה", כפי שכותב פרופ' שירמן במבוא לספר שהופיע עתה.

הדבר הראשון הנשאל במקרים כאלה הוא: מה נשתנה? מה היו טענות אנשי-המדע נגד המהדורה הקודמת, ומה תורמת המהדורה החדשה?

נציין קודם-כל מה אין במהדורה החדשה: הושמטו 64 שירים שאינם משל רשב"ג וכונ-סו במהדורת ביאליק-רבניצקי, בין על-פי טעותם בין מחמת שגיאותיהם של ידידים, שהמציאו להם טקסטים שלא נבדקו כל צרכם.

פרופ' שירמן, שקבע את הגושה הסופי של ההוצאה המדעית, מעיר כי עיקר הקושי במהדורת ביאליק-רבניצקי נובע מכך ש-ביקשו להכין "ספר השווה לכל נפש—גם למלומד וגם לתם משכיל—והדבר לא היה בגדר האפשר". אף-על-פי-כן, אין המהדיר חוסך שבחים ביחסו לביאליק, ש"היה בעל ידיעות כבירות בכל תחומי הלשון והספרות העברית ונוסף על כך מחונן בחוש מפותח מאד ליצירה פיוטית מכל סוג שהוא. כך ידע לעתים קרובות להתגבר על מכשולים חמורים שעמדו בדרכו, לא רק לבחור בנוסח המתקבל על הדעת, כשצריך היה להכריע בין כמה נוסחאות, אלא גם לתקן מתוך סברה נוסח משובש ולהצליח בתיקונו, ואף להציע פירוש משכנע למקום שקודמיו נתייאשו מלפרשו".

הצורך במהדורה חדשה מסתמך על נימוקים כבדי-משקל, וכבר הזכרנו את ההבחנה בין מהדורה עממית למדעית, שיש להקדים בה-כנתה. עתה מתברר שהמהדורה שבידינו יש בה לא רק רשימת שירים שהושמטו לפי שאינם משל רשב"ג אלא גם "כמה וכמה עשרות שירים שלא הגיעו כלל לידיהם של ביאליק ורבניצקי".

מעלות נוספות למהדורת ברודי-שירמן נית-נות לסיכום ברור וקצר:

(א) הטקסטים נבדקו כולם על-פי מקורות שבכתב-יד, כנאה במספר, שאחדים מהם אינם מכילים כי אם שיר בודד, שהיה ידוע גם ממקור אחר, אולם שינויי-גירסה שבו נרשמו ופורטו בדיוקנות מופתיה.

* רוברט מוסיל: נבוכותיו של החניך טר-לס; תרגום: א. כרמל; ספרית פועלים / המפעל לתרגומי מופת, 1975; 160 עמ'.

מתגבר על הקונפליקט ומשתלב בחברה ובמוסכמותיה. על המשך דרכו של טרלס כבוגר יכולים אנו לקרוא ברומן "האדם ללא תכונות". הרבה כבר כתבו על הקשרים בין שתי יצירות אלו, ובמסגרת זו בחרנו להאיר דווקא את הצד החברתי של הרומן. עם זאת, דומה כי אין לקרוא רומן זה רק כדי להתחקות אחר שרשי תופעות ותהליכים היסטוריים. הדינאמיקה החברתית וחוקיותה, על האופן שבו היא משפיעה על הפרט ומעצבת את עולמו, אינה נחלת העבר בלבד, ואת הגדרת סוגו של הסיפור כרומן חינוכי עלינו להבין במובן הרחב, כמרמז על חוקיות ופוטנציאל הנמשכות והולכות. בכך, כמדור מה, חשיבותו של הרומן לקראת בן־זמננו— וחשיבות הופעתו בלשון העברית.

ח. ש.

פול ורלן

המקילים בחשיבותה של שירת ורלן מזהים אצלו (וכאן העוול שנעשה לשירתו מאז ומתמיד) קלילות עם שטחיות. קלודל, הקאתולוגי האדוק, נזעק עם קריאת הקובץ "חכמה" לוורלן: "אינני אוהב את 'חכמה'. אחיות העיניים הנהוגה אצל ורלן גלויה מדי, ומעייבה על הקטעים היותר מוצלחים". שירי ורלן אקווארליים, שקופים, קלאסיים, מזכירים את "הקלילות העגומה" של ציורי ואטו. מסכת החג מכסה לעולם על אָבל:

נפשך הריהי נוף של פלא הוד / שם מסכות הקסם מהלכות, בנבל / הן מנגנות, ואף רוקדות ריקוד אך בתחפושת מוזרה זו—אָבל. (מתוך "חגיגות נחמדות")

ספרה של מלכה לוקר מקעקע נמרצות את מיתוס "השלנה השטחית", ה"פארנאסית", שנדבק לוורלן: "הוא לא היה חדשן, אך הליי ריום האינטימי היה שלו, ורק שלו, והגיע עד לשלמות עדינה, כמעט עד לתפילה". הפרק "ורלן והסימבוליזם" מציג את המשורר

תונים עובדתיים וביסודות אוטוביוגרפיים שהוטמעו ביצירה, החושפים את מגמתו המודעת של המספר ואת כוונותיו. מצטרף לכך אופן־הסיפור הקסאי, המשתלט בחלקים רבים של הרומן על דרכי עיצוב וסיפור אחרות. בהצטרפם יחדיו מגלים הם כי לפנינו יצירה המבקשת, ביודעים, לעקוב אחר תהליכי התפתחות ותמורה בחברה מוגדרת ולהאיר מתוך תהליך הינוכו והתבגרותו של נער צעיר (בעצם, לפנינו רומן חינוכי). דווקא בעולמם של נערים מתבגרים, המכירים עצמם לחיים, מתגלה המציאות החברתית על בעיותיה ונרמזים כיווני התפתחות שיוליכו לאשר יוליכו.

בחברה המתוארת כבר תש כוחה של השכבה השלטת (האצולה), הגם שהיא מוסיפה להחזיק ברסן השלטון. למראית־עין בלבד, דומה כי עדיין כוחה עמה, ואילו למעשה הכוח והחיות מצויים במעמד הבינוני החותר לשלטון, המאמץ לו, מעשה־חיקוי, את נורמות־החיים והערכים של האצולה (שולח בניו לבתי־ספר של בני אצילים). מיתח זה שבין המחקים למחוקים מביא לתוקפנות שמגלה המעמד הבינוני כלפי האצולה. רק בדרך זו מסוגל הוא להוכיח לעצמו את אדנותו ואת כוחו, שהרי ברי לו כי מן הבחינה הרוחנית, המוסרית והתרבותית עולה עליו המעמד שתש כוחו. כך הופכות התוקפנות והברבריות כנגד כל הנעלה מהם מתכונת נורמת־חיים הבאה לאושש את הכרת המעמד והקיום. אך תהליך זה אינו חד־קווי אלא דיאלקטי במהותו: אותן נורמות שאימץ לו המעמד הבינוני עומדות בניגוד מוחלט לערכים שקנה לו מן המסורת העתיקה של העילית השלטת; והן מציבות אותו בעמדת־ביניים, בין הערכים שהחברה מחזיקה בהם לבין הדרכים בהן היא מבקשת להכריז על כוחה ושלטונה. לא יארכו הימים וקונפליקט זה יביא להסתערות פומבית וגלויה על כל מערכת הערכים ומסורות־החיים המושרשים (ובעיקר אמורים הדברים בארצות כאוסטריה וגרמניה).

כאמור, חושף מוסיל תהליך חברתי זה באמצעות עולמו של הניכו, טרלס, עד שהלה

* מלכה לוקר: פול ורלן (מסה ומבחר משיי ריו); תרגום: אליהו מיטוס; הוצאת עקד, 1975.

לא מרגיש הנבול / המבדיל בין היה ואינו...

(ע' 53)

או :

הופעת, היית ותאבד / בשוגג... (ע' 54)
יותר ממוות סתם, מלמד האבדן על הרס
הגבולות בין החיים למוות, כהרס של משמ
עות ההבדל ביניהם. בשיר "הלילה" (ע' 55)
הגשמה משוללת משמעות-חיים, ומכאן "או-

בדת"—נפרצת לרגעי ההשראה, לנצח :
הכל שוקט... אך לרגעים / אוין רחש דבר
לא אדע / מהר חולף הוא וחדר / אל
נשמתי האנבה.

האבדן, כלומר המצב של הרס המשמעות,
הוא-הוא המתנה את הנכונות, את הפתיחות
לספיגתו של "רגע-נצח". אותה "פויטיביות"
של המושג אבדן עומדת, ללא ספק, בסתירה
למשמעות הניתנת לו בדרך-כלל ; משמעותו
היחידה בשירה היא "אי-משמעות". ויותר
מזה : אבדן פירושו קרבן, הקרבת ה"אני"
לתהום, לשוא. הוא פעולה שאין עמה
מטרה, פעולה מעגלית, חוזרת :

אך תאבדנה פגיני עינך שווא בחלל
התהום. (ע' 59)

או :

וינעו או ננסים שכורי רוש וסם / לא
לבקש את שאבד—רק לזחילה סתם. (שפ)

ומכאן—"אבדן" כהתמזגות, כהתמסרות לת-
נועה קוסמית, לאינסוף. תהי זו החשיכה או
הטבע :

ופתאום באחד המבואים / האובדים בחשי-
כה ותוהים / עירי בלילה הכבד / הש-
תקשק קול אופן האבד. (ע' 64)

הפאראדוקס של בדידות והיטמעות בקוסמוס
בעת-זבעונה-אחת, של היעלמות הזמן והי-
עלמות בזמן, מתמזגים במלת-ה"מפתח"
"אובד" :

קר ואובד הוא הערער / בערבה הנר-
דמה / אתה אחי, בן ישימון / סמל נצח
של הדממה. (ע' 67)

שוב ושוב פורצת ועולה בשירת לרנר "תמנ-
נת-היסוד" הבאה : ליל סערה ביער בלילה,
אדם תועה בדרך ונקלע לקהילת פראי-אדם,
יצורים דימוניים-למחצה. השורש אבד מלווה
בנאמנות את רמזיה של תמונה זו :

באור שונה מן המקובל עלינו מפרקי "תול-
דות הספרות", ורלן אינו שייך לשום אס-
כולה, לא חידש דבר ב"תיאוריה" של השי-
רה. הספוטאניות שלו קלטה מן הפארנאסוס,
מן הקלאסיקה, מן הרימנטיקה, מן הסימי-
בוליום—והטמיעה הכל במעין "סימבוליום
של אווירה", של חושניות :

וכאויר האנקה של סתיו רוחפת / והיא
כה ענוגה, עוגמה זו העולפת / זה ערב
חמוגי, בו נוף עייף נרדם. (מתוך "חכמה")
הבלטת הביוגרפיה של ורלן כמפתח ל"הבנת"
שירתו (לביוגרפיה מקדישה מ. לוקר את
חלקי-הארי של המסה) מתקשרת לכוונותיו של
ורלן עצמו לראות בשירה "תוצר" של הת-
ענות, של סיגופים, של הזרקות אל נחשולי
הרע. המשורר הוא זה שיצא לו התואר
"מקולל", ואז לא השירה, כסך-הכל של מלים,
מגשימה אותו אלא ההתנסות ברע, שהפי-
נמתו היא בהכרח שירה. א. ז'יד טען : "ורלן
בשכרונו היה נשגב"—אותו קישור של פשע
עם אסתטיקה ורלן הוא שמקנה אותו לסו-
ריאליסטים. ורלן האלכוהוליקן, ההומוסק-
טואל (בבית-המשפט כינה עצמו בגאנה "סדו-
מי"), הרוצח-כמעט, הוא אביהם של סורי-
אליסטים כא. בריטון, שהגדיר את השירה
כ"לצאת לרחוב באקדח טעון ולירות בעוב-
רים-יושבים ללא הבחנה".

שירי יעקב לרנר

בשירת לרנר השורש "אבד" לובש משמעות-
יות שונות ומנוגדות זו לזו בתוך הטקסט
השירי. הפועל האהוב על לרנר הופך כמ-
דומה אכזרי יותר ויותר, צעקני כעין התגש-
מות של סיוט במלה אחת. כך, למשל, מת-
פרש ה"אבדן" בשיריו הראשונים כלשון של
"תלישות", כלשון מצב של "בין החיים ובין
המוות" :

נצמד לפירור מעופש / שאבד בזווית
הלול / שבקת היותך ותעביר / לא-חולי,

* יעקב לרנר : שירים ; הוצאת אגודת הסופ-
רים ליד הוצאת מסדה בע"מ, 1974 ; 248 עמ'.

עם גילגולי קולות נגלוש אל התופת / נאכד עם הרעם, אולי ייקל אוכדן / נג' לושנא כולנו, אל יישאר זכר / פן יהי להשחית דור יולד מחר / כהישחת עולם אחרי מי המבול. (ע' 230)

כסצינות "בית-המרזח", שהפואימות הלא-נריות משופעות בהן, חוזרת וצפה אותה התמונה: סדרם המיתולוגית הופכת אמצית, והמשורר בתוכה ספק ה"צדיק" של סדום ספק אחד מרשעיה.

ב. צ.

סובב הולך

זהו ספרו השני של צבי לוז, במסגרת הטרי-לוגיה של "אגדות המקום", העוסקת בחילופי הדורות בקיבוץ. לוז מספר איך דור הראי-שונים, החלוצים, מבקש להעביר מורשתו לדורות יבואו, באמצעות הדור השני, שגדל באווירת הקרבה ומסירות-נפש, "על האדמה ועל העבודה ועל בנין הארץ". הוא בנה אפוא דמות חזקה ומגובשת, יאיר סגל, שינק מאביו את קשיות-ערפו ומכוחה הוא מבקש להנחילה לצאצאיו. אך כל שנשאר בידו הוא בבחינת אגדות, זעיר-פה ועיר-שם, שאפילו יש להן שומעים, מגשימים אין להן. אחותו של יאיר, מירה סגל-אבן, פוסעת בדרך-חייה בין הישן לחדש, ועם מותה תמות האג-דות, ולא נותרה אלא חלקה מטופשת בבית-הקברות של הקבוץ. עד סוף ימיו יוסיף יאיר לחיות לאור הזכרונות, להיעור בהם נגד רוחות הזמן, אך השפעתם רפה והולכת, ושקיעתם הגמורה בלתי-נמנעת.

תפיסה זו של בעיית אבות ובנים בקיבוץ היא מקורית ומיוחדת לצבי לוז. הוא מעלה את הדמויות ומתאר את האירועים בצמידות לאדמה ולמראות-הנוף. קיימת בספרו אח-דות הטבע והאדם והיא מוסיפה ממד מיוחד לרקע המשכרים, הפוקדים את גיבוריו. ההווי המשותף בקולקטיב הקיבוצי איננו הכל; נקודת-ההשקפה של האנשים, המרבים לטייל

לחינם הם אוזרים שארית החיל / האוב-רים בדרך באותו הליל". (ע' 75)
הפנמתו של המוות, ספיגתו האינטימית בגוף, היא גרעינה של תמונת התעייה בדרך זהה-קלעות לסערה:

לא חשו האובדים באותו הסער / איך אובן לבבם בחיקם הקר. (ע' 76)

או:

וצר לי, כה צר לי על ימי / האובדים על הינם בדהי. (ע' 81)

מ"חיצוניות" נהפכה התמונה ל"פנימית", למבטאת הלבטים האישיים, ביטוי המאבק עם הזמן, עם העולם הסובב, עם "צלמי הזענה":

ולסופות הזדון ולגאות הימים / אל תאבד, עשוקה, זה דמעת אמיתך. (ע' 94)

ועוד:

המחשת הפחד, בהיקלעות למשכן נידח של יצורים פראיים, עוברת "עיבוד" נוסף: הק-הילה הפראית אליה נקלע היחיד מנמשת את לבטיו. מעתה יהיה נקרע בין הרצון להתמג, להזדהות עם אותם "יצורים פרי-מיטיביים", לבין הדחייה, הטבעית כביכול; בשיר "מאחורי הגולה" (ע' 119) זועק יר-מיהו: "האובדים, ספחוני!"—זעקה המוצאת ביטוי מושלם בפואימה הגדולה "ביער פול-סיה". רק שם, בכעין מאמר מוסגר על "בלהות היערים וממם", מובא התיאור הבא:

מהיכלי מחילות שם אורבים גזלנים ואוכלי בשר אדם / לנצל כל עובר אורח ולבשלו על קרביו וכרעיו...

הקאניבאליזם, הסאליזם, הפריצות, חולפים בזה לאחר זה כבמטה-קסמים. התיאור שובה ודוחה כאחד:

אל קירות מחבואם כתמונות / כבר אלפי גולגולות סומרו.

ובאותה "מערה פריהיסטורית" חיים האדם וחיית-הטרף בצוות, בתוהו-ובוהו, באי-חוק; שם זאבים מסומרי רעמה... / עם חורף יגששו שם דובים לבקש מעונה לתנומת. וזהו האבדן האמיתי, כנגותו האכזרית. זהו גם ה"אני מאמין" הנסתר של המשורר. בנכבי נפשו מסתרות "סדום ועמורה", שאב-דן אינו אלא הנצחתן:

* צבי לוז: סובב הולך (רומן); הוצאת עקד, 1975; 158 עמ'.

כות ישראל מוכיחה ליאיר כי הגיעה שעתן של אגדות חדשות, שלעומתן אגדות המקום מאבדות מחשיבותן. אך הוא יודע כי שרשיו במקום הזה. הוא אחרון לראשונים, וברור לו כי עמו תמות האגדה.

אווירה של שקיעה שורה על כל עלילות הסיפור, והמחבר מצליח להביע את דקויותיה.

הגיל המאושר

הגיל המאושר של האשה, כך כותבת אידה צורית בספרה, הוא ארבעים-ושלש, וההסבר הוא שגיל זה בא לאחר ימי-הנעורים, שהם "סבל אחד ארוך, מענה ומשפיל. מאבק ממושך בין היצרים והשפיות. בין תחושת הכליון ליצר החיים הגואה על גדותיו. אבל בין כאב לכאב יש הפוגה של גיל..." כך אומרת אשה שפרת בלשון האנגלית, יהור דיה שהתחתנה עם אנגלי מטפס-הרים, הצעיר ממנה בשנים רבות. נראה כי נישואיה הראשונים לאנגלי, שאשתו הראשונה מתה, נתנו לה את תחושת האושר בשנות הארבעים לחייה, כפי שנראה לנערה מתבגרת וחושנית, המשתדלת להקדים את פריחתה הנשית. נערה זו יודעת אמנם את תורת אמה, הטוענת כי הגיל המאושר מצוי בשנים שבהן האדם מפעיל את רצונו ומנצל את כשרונותיו לרכי- שת השכלה, לשם עבודה יוצרת בשנים הבאות של חייו. אך לבה של הנערה-הילדה נוטה אל הסופרת, שבראה מן העולם הגיגול ונשואה לגבר שהיא, הנערה, מתאהבת בו.

כל הנובילה מלאה פירפורים של אהבת- בוסר בלבה של הנערה. לכאורה זורמים חייה בשבילים המקובלים של הנוער בארץ בשנות ה-30: לימודים, הווי "תנועה", קליטת הדיו של המאבק עם השלטון המנדטורי, טיפוח התרבות העברית וחדוות הימים של "שנות חייו היפות ביותר". אך כל אלה הם בבחינת קליפה בלבד. גרעין הנפש מלא אהבה יוקדת לאנגלי המבוגר, מטפס-ההרים, הנהוג בשי-

בימים, ובעיקר בלילות, "חשובה אולי מן הדברים עצמם". וכך כל דמויותיו מהלכות ונמשכות אל הנעלם, מתוך תחושה גורלית שהעיקר בחייהם עוד יבוא, והוא רחוק כל- כך מ"אגדות המקום".

אין לזו מניח למתים שינחחו בשלום על משכבם. "הם עוד מהלכים אתנו במשפחה כמו רוחות רפאים, הם היו אתנו תמיד באג- דות ועכשיו הם גם בתכניות לעתיד, הם כאילו תובעים מאתנו תביעות, מפני שהם כבר מתים"—כך מירה, המוסיפה לחיות בצלם, בדומה לאחיה, יאיר. הצעירים מור- דים ומבקשים להשתחרר, ואינם תופסים שאינם מסוגלים להרחיק לכת. הדי האגדות מלווים אותם ומוצאים את מקומם בתת-תו- דעתם, ואם ברב אם במעט מפרנסים הם את משמעות קיומם.

כדי להבליט יותר את זוהר הראשונים מכניס לזו לסיפורו את האחרונים, אלה "ער- לים חדשים" שבאים לקיבוץ לשפר את פרי- נסתם ורמת-חייהם. הללו תורמים למשק לא מעט מיכלתם הכלכלית והארגונית, אך את נפש הקיבוץ לא יבינו לעולם. האגדות אינן מדברות אל לבם והן רחוקות מן המנטאליות שלהם. אולי יהיו חברי-קיבוץ טובים ויגדילו את הכנסות המשק, אבל רוח אין בהם. העי- מות בינם לבין הוותיקים חסר דראמטיות, שהרי יודעים החברים החדשים כי הזמן פועל לטובתם והתמורות הפוקדות את הקי- בוץ נוחות להם דווקא.

לא רק הם גורסים את הקיבוץ במשמעות הכלכלית. גם איש-הצבא, בעלה של מירה, מניצולי השואה, סולד מוחן המקום, וכל הרומנטיקה של המיסדים, כפי שהיא משי- תקפת במקום, לזרא היא לו. אין הוא רוצה להשאיר את בנו היתום בקיבוץ ובטיפולם של יאיר ואשתו. הוא מבקש לגדלו חפשי מאגדות שמלפני המדינה. השואה לימדתו כי יש לחנך את הדור הצעיר לערכים אחרים לגמרי. עם כל הכאב והסבל שהוא גורם ליאיר ולאשתו, שרצו לאמץ את בנה של מירה ולגדלו בחממה של הקיבוץ, אין הוא מוותר להם, כי בנפש הילד הדבר. נפילתו של יפתח, הוא בנו של יאיר, במער-

* אידה צורית: הגיל המאושר (נובלה); ספרית פועלים, 1975; 185 עמ'.

כאחת היא הופכת להיות מעין "תורה" קסום של סופרים רבים—מעורר איוו עייפות שממנה, למרבה-הצער, עלולים לסבול גם הדברים הטובים. עייפות זו מסתלקת לה למקרא "יומנים מאתמול" של שבתי טבת, לפחות במקרה שלי, וזאת מסיבה סובייקטיבית לגמרי; לא בשל קירבת גיל אלא בגלל קירבה שאפשר לכנותה חברתית: הפגישה עם הדמויות המאכלסות את פרקי הזכרון נות של טבת היתה לי פגישה עם אנשים מוכרים לי וקרובים אלי קירבה אינטימית—קירבה משפחתית או שכונתית, או קירבה העולה מתוך זכרונות וסיפורים משפחתיים. לפיכך נדחות הערות השונות שאפשר להפנות כלפי הרשימות—הומורסקות כמעט, שמי שוך עליהן הומור עדין עם מעט אירוניה וצער מפוכח—מפני הסימפאטיה הפרטית. אמת, אין הקטעים מצטרפים לכלל היחידה ספרותית שלמה, הם מרפרפים מאד, נוגעים לא-נוגעים בדמויות ובאווירה שהם עוסקים בהן, ובוודאי אינם מתפתחים כדי סיפור אמנותי. אך לא זאת, כמדומה, היתה כוונתו של טבת. נדמה לי שבראש ובראשונה ביקש לשוב ולהעלות את בית הוריו בתל-אביב של שנות ה-40 וה-50, תל-אביב "העובדת" של חברי-הסתדרות בונים וחולמים, יציבים ותמהונים, שבדרכים שונות הם מבקשים לנסות כוחם בגדולות יותר—או שבכל כוחם הם מבקשים להתחמק מאיזה דבר שאתגר הוא להם—תל-אביב זו היא רק רקע ומסגרת המקיפים את הדיקנות המשפחתיים: האם והאב, השונים באפיים והמתמודדים זה עם זה התמודדות מתמדת, רובה שקטה ומי-עוטה מתפרצת.

בספר שנים-עשר פרקים, החוזרים אל רכיבי-היסוד של סיפורי-הילדות ארצישראלים טיפוסיים, ובעצם אל כל סיפורי-הילדות בל-שונות אחרות. לטבת יש סנטימנטים כלפי אותה תקופה לא רחוקה, אבל הסנטימנטים אינם נוהים אל המיתוס או אל האידיאליזציה. בסיכומו של דבר, היו אלה חיים קשים

קול-דעת ואינו מבקש להסתבך בפרשות-אהבים עם קטינות. בהבחנה דקה מתארת המחברת את החוויות הנפשיות העמוקות הקשורות בהתעוררות מוקדמת זו של האהבה. מבחינה זו ספרה הוא מן המעטים בסוגו בספרות העברית החדשה.

סגנון הפתיחה אימפולסיבי ומלא ועזים הבעתיים וכמו מבקש הוא לעורר רושם שהדברים נכתבים בעת ההתרחשויות עצמן, והרי זו סגולה מיוחדת של שיחזור החוויות בעיצומן ובמלוא ההתרגשות הנשית. יש בכך מן ההזדהות הרבה של הסופרת עם הגיבורה שלה, המונעת כל מירווח וכל פרספקטיבה, כמקובל. מצד אחד, מעידים הדברים על כנות הכתיבה, שהיא שבח למחברת. מצד שני, יש הרגשה של מתיקות-יתר, כאשר הסופר עושה לא רק את מלאכתו שלו כי אם גם את מלאכתו של הקורא. לא נשאר דבר לקורא, לדמיונו, למחשבתו. ברורים הדברים ומחוזרים כשמלה.

באחד הוויכוחים שבספר אומר אדם אחד כי "האנשים השפויים, שפויים אחרת מאתנו. שונאים את שפיונתו. אנו האינדיבידואליסטים מושבעים של העולם, גם השגעון שלנו שפוי". אולי יש בכך משום פתרון לבעיית שבעלילה. בשם האינדיבידואליזם אפשר לתבוע הכל ולהילחם למען הכל. ומאבקה של הנערה למען אהבתה, המתנהל במחתרת, מעורר אהדה, על כל הדראמתי שבו. מוקד המשבר הוא במעבר מגיל הנעורים והילדות אל גיל הבגרות, כאשר גשרים נשרפים מזה וסכנות וסיכויים מזה. הריחוק מן המציאות גדול ביותר, וטיפוח החלומות בא על מקום ההיצמדות לממשות הקיום. עוד לא שקעה שמש של הנערות ולא זרחה עדיין שמש הבגרות, והלב הרך כורע ומשתחוה לשתי רשויות.

י. פ.

יומנים מאתמול

הגודש של ספרי זכרונות וסיפורים המעוררים גנים בתקופת הילדות של ארץ-ישראל המנדטורית—מסיבות ביוגרפיות וכרונולוגיות

* שבתי טבת: יומנים מאתמול; הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, 1975; 107 עמ.

אינך לטעה
 שיחזור אליך. (ע' 56)
 המשורר נשאר לעולם "מקרה", "חריג"—
 לעתים מקרה של סכיופריה:
 הגראפולוגים מאיימים עלי
 הם בוחנים את תזויות ידי
 מתחת לעינה המנוסה

של זכוכית מגדלת... (ע' 42)
 הוא "האישי אשר בחלומי / כסכיופריה
 שאגו / מאד" (ע' 30). הוא "הפרה הקדושה"
 של ההודים, השעיר-לעזאזל היהודי, הכלב
 השוטה של הבורגנות:
 אני גאה בזעיר-בורגנותי / אמר האישי
 אשר נשך את הגורל. (ע' 30)
 או:

ואני כבשתי את שיני שלא לנשך אותו /
 ואמרתי לא-רומנטיקנים-אינני-לא-אוהב
 רומנטיקנים. (ע' 18)

סימו של "פרק א פרק ב" מרכז את התמונה
 של המשורר כ"אדם-חיה" במיתוס עתיק של
 הפרש המומת על-ידי סוסו שלו, כשהסוס
 אינו אלא השתקפות "נפש" של "המצפון
 המתסר"; מיתוס החוטא הנרמס ברגלי סוסיו
 מוכר לנו מתוך "פדרה" לראסין. היפוליטוס
 המגורש (הפרש או הסייס אצל ויולטיר),
 בדרכו למקדש בו מצפה לו אריקיה (המלכה
 או "בתולת-הבוקר" בשירינו), נרמס על-ידי
 סוסיו המשתוללים למראה מפלצת העולה מן
 הים. בשירים "קישקוש" ו"הירחורי לילה של
 הסייס" עולה אותו מיתוס של השלושה של
 ההגשמה באמצעות ההרס, ההשתוללות החייה
 תית כביטוי של אונטניות אנושית:
 אני היא והסוס עכשיו שילוש דואה. (ע'
 61)

שהוא שילוש של מוות, של ייסורים "גוי-
 אלים":

לבי דוהר לעומתי ושתי ידי פרושות
 וצלב תקוע בעפר

קרש-קפיצה לסוסים. (שם)
 הסייס ("הירחורי לילה של הסייס"—עמ'
 64—66) "נקרע" בין אהבתו למלכה ולבין
 אהבתו ל"סוסים"; הוא המשורר, שפן חלום
 ו"בהמיות" משמשים בו בערבוביה.

ומלאיית-הפוכות, מרים וכואבים, ופינות
 הצחוק שעלו מהם אין בהן כדי לעשותם
 נושא לאידיאליזציה. הקצרה: מוזמנים אנו
 כאן למעין דיפדוף באלכום משפחתי, קליל
 ועצוב ופאתטי.

ב. ט.

פרק א פרק ב

הצגת המשורר כמין תת-אנוש, כשלב-ביניים
 בהתפתחות האדם מן הקוף—משמע זה שה-
 חיה והאדם הם שני "פנים" שלו—היא, אם
 נרצה, עתיקה וחדשה מאד: במצרים העתי-
 קה אלהי-הכתיבה מתואר כקוף, בתרבויות
 אחרות בעלי-חיים מסוימים הם טאפו משום
 היותם בעלי "נשמה יתירה". במאה העשרים
 "מתחדשת" אותה מסורת ב"מיטאמורפוזת"
 לקפקא, למשל; הצרפתי מישל ביטור כתב
 את "דיוקן האמן כקוף צעיר", ויולטיר
 ב"פרק א פרק ב" מעגן את ה"קוף-המשורר"
 בלשון העברית.

המשורר הוא יצור המשולל, בראש-יוראשונה,
 מערכת-עצבים ו"תבויה". האוטומאטיות של
 עושה אותו מוצג משעשע, מופר, בלתי
 מוזיק:

...לו לא יכאב דבר

הוא משורר

עטו כותב על הנייר, לבו

במשאבת הדיו, ובחזהו

המלבן חלל אֵלִיפְסִי. (ע' 60)

חושיו מאובנים. הוא אילם:

כלורופיל / נשפך על עיניהם / חולמי
 העץ. (ע' 11)

הריהו עומד לניתוח נצחי בפני ה"מדענים".
 הריהו מקרה פאתולוגי:

האֵלקטְרודה היא אָמְנו / אחינו במכון
 הפאתולוגי. (ע' 57)

יעוד:

העובדה

שאם יכרתו איבר מאיבריך

* מאיר ויולטיר: פרק א פרק ב (שירים);
 הוצאת עכשיו, 1967.

תמונת מצב

מה שם ייקרא למקום הזה / שבו חילצתי
נפשי ממוות. (ע' 28)
השם הנציח את המקום, ובכך ניצל מאבדן,
משיכחה פנימית, ממוות. העלאת המוות באוב
מצילה ממוות :

בדממה ערב ערב אם תקשיב / איך עוד
עולה הקינה חרישית. (ע' 40)
שיר-הקינה יכול למוות, שתיקת השיר מק-
שרת את מחזוריות היקום לסופיותו של
האדם. סופיותו נעשתה חלק ממעגל, מקר-
מוניקציה לא-אמצעית :

כוכב אפל קורא בשמו / מתוך עלנה פת-
אומית. (ע' 71)
בשיר "כל עוד" (ע' 55) מצווה המשורר :
"כתוב את שיריך כל עוד אתה ילד". ההת-
לוות האינטימית של השיר לחיים, לגיל,
מוזהה כמעט בין השנים. ה"שיר" לבש מש-
מעות של "כוח-גבר" כמעט :

עכשיו משב רוח ברך. עוד תוכל. אחר
תכלה ותשתוק. / תרצה לחוש, ללחוש,
לומר, לצעוק.

זיקנת האדם וזיקנת השיר אחת הן. שניהם
מתרוקנים, נאלמים. אך השיר, ולא האדם,
נותנים ביטוי אותנטי לחיים : "מותם" של
השירים אינו אלא שלב, התפשטות מגש-
מיות המלה והתמזגותה ב"רוח עיוורת שאי-
נה יודעת קרוא וכתוב".

שעון של צמיחות

ברגעי בדידות, באפלה ובריקנות האופות
אדם באותם רגעים, חייו נפרצים למוות.
הרקבון, תמונת הפגר, הופכים אירוטיים,
והאדם סופג בהנאה את הנתעב מכל. כדי-
דות פירושה חלום של "לא להיות", או של
"להיות גוף נטול-חיים, בהמי". מכאן תמונת
"הכלב המת", החוזרת ועולה בשירי י. ינאי :
ילד והיו לו תלומות / בהם הוא רץ /
וכלב של פצעים / ורוח שסבבה את /
כולו. (ע' 5)

בליטורגיה, בטכס הדתי, המלה משמשת
תחליף לקרבן. במיסה הקאתולית, למשל,
נעשית המלה "פיוזית" ; סיפור מעשה-הצלי-
בה (כמו "לספר ביציאת מצרים") פירושו
לחיותו מחדש. המלה מחליפה מעשה, פעור-
לה, עליידי החייאתם בתוכה, בגילגול אחר.
רעיון הטכס המילולי כהתיאה, כהתחדשות-
חייד, עולה כך בשירי "תמונת מצב" :

שבכל הלילות היה דמי בחרבה / הלילה
הזה אולי ייצא לחפשי / ויוציא לאור את
סיפור יציאת מצרים. (ע' 43)

המילה בשיר-חוליה במעגל של חיים והת-
חדשות-חיים. מתן שם פירושו מתן חיים.
ה"בדידות ממלים" פירושה מוות, פירושה
פעולה לעצמה, מלחמה לעצמה, בניגוד לשיר,
שהוא תחליף, התעלות, ממלא-מקום, למל-
חמה :

בידוד ממלים קול לא נגע בשפתי / וראיתי
רק את מה שלא יכולתי / לראות בבהירות...
(ע' 15)

המלחמה היא הפעולה המוחלטת, הקיצונית,
האקסטאטית, השירית-כמעט. בלהות המל-
חמה כחוויה מיסטית שבות ומופיעות בכל
שיר משירי "תמונת מצב". אך החוויה האמי-
תית, הפנימית, אינה סובלת פעולה ; כל-
כולה הפנמה, התכנסות, טיפים-טיפים של
התעבות סבלנית כדי נטיף גיאולוגי :

כמו פצצות-עומק חדרו לתוכו / מלה מלה
וכאבה בשקט האילם. (ע' 18)

המלחמה ה"אמיתית", הלא-נראית, היא זו
של האב השפול ולא של הבן המת. ממבט
זה, האב הוא המשורר, הוא האתנטי, הוא
ההשתקפות האילמת במוות :
אבי ביקש לשחוט אותי / כניעה לאלוהיו
/ מה שהוא היה באמת / אני לא אהיה
לעולם. (ע' 48)

שיר הוא דרך, הוא בוקר, הוא רגע, הוא
כל מה שחוזר על עצמו "מבפנים"—משמע
כל מה שאין למוות "ממשלה" עליו :

* יצחק ינאי : שעון של צמיחות (שירים) ;
הוצאת טרקלין, 1975 ; 37 עמ'.

* אשר רייך : תמונת מצב (שירים) ; הוצאת
הקיבוץ המאוחד, 1975 ; 78 עמ'.

הרף, היא אולי המיתוס של בנות לוט, המי חיות מאביהן זרע בשנתו. השינה, כדימוי של מוות, "מכפילה" או "מדגישה" את גילוי העריות, כאליו האב אסור במגע משום היותו סמלו של מוות. הבה נעקוב אחר התפתחותו של "מיתוס בנות לוט" ב"שעון של צמיחות" ותחילה:

הנשים שלנו ערומות / ואין מי שחושק /
בהן. / בטן שטוחה / שערות נהדרות.
(ע' 14)

קריאה המהדהדת כמו זו של בנות לוט ב"מערה" למראה "האב הקדמון", מיצגו של הטאבו, של המוות:

נחפו האורח לשכב לצד מיטתו / ובגדי שחורים / היא האובתו, היחידה / האי למת. (ע' 6)

כאן הטראנספוזיציה של התשוקה—מצד אחד למיטה מסבלת את האורח ומצד שני למוות, שאותו מסמלים הבגדים השחורים. אך שיאו של "גילוי-העריות" הוא בגילוי החזותי של הערנה:

אפילו היו צוחקות / לקראתו / ומסירות חולצתו / עדיין תרדמתו היתה / כבדה / מלטיפתו. (ע' 22)

ב. ב.

בריחות למרחקים קצרים

הבריחות הן בריחת האדם מגורלו, והמרחקים הקצרים—אלה המשברים, הפותחים כביכול פתח של הצלה, כאשר נדמה לו לאדם שהנה צמחו לו כנפיים והוא יקבע לו את אורח-חיו. הגיבורים כושלים וחולמים על הרגע הגדול והמכריע, כאשר יטלו לידם את המושכות של עלגת חייהם. ובכוא היום הגדול והמכריע, באה השקיעה. התמורה והגאולה באות לפעמים רחוקות ביותר, בני גוד לכליון האורב מכל צד. שמאי גולן מו" כיה בכל שמונת הסיפורים שבספר כי "אדם

מראה של כלב עלוב, מושפל, מוכה אינו אלא השתקפות, גילוי-עצמי של הלא-נודע בתוכנו. לא רחמים מתעוררים בנו למראה אלא הודהות, תגלית אירוטית:

וכלבים נבחו באחו / נכמרו ברחיב כל /
יושבי החלד / דמעה... זלגה / ממרגלות הרי האטלס... / שערפילי שחר / כיצו ערוותה. (ע' 8)

נביחת הכלבים לא עוררה רחמים במובן המקובל אלא את התאנה למוות, לכניסה למוות. העין ש"גילתה את הערנה" הקוסמית הופכת "ערנה" אף היא. הרחמים והזלת הדמעה למראה כלבים מעונים הופכים לפע"י לות אורגאסטית:

וגבות עיניהם זולגות / טל-אשמורת. (שם)

השיר "היה כלב" מכתיר את מוטיב "הכלב המת". גם בשיר זה נשמרת בבירור זיקת גומלים בין גויית הכלב והעין הרואה אותה. יותר מתמיד מתפרשת הגוייה כטאבו והעין כעבירה על הטאבו, עבירה בעלת מטען אי-רוטי כשלעצמה:

היה כלב והיה עורו מנוקד בפצעים. בשער הגן העמידוהו ונביחתו מטפסת בצמרות. בערב היתה בת-קול יוצאת ומוחה דמעוה. בבוקר, ילדים זרקו גוייתו לנהר. (ע' 32)

ז'ורז' באטאי, בקטע מספרו "החוויה הפנימית", כך כתב: "בריקנות האפלה למופת, בכאוס עד כדי ביטולו של הכאוס... ה'אני' מצטמצם לכלל משפט-ציווי טהור, והציווי... הוא 'התפגר ככלב'... אך טהרו של ה'התפגר ככלב' הולם את צרכיה של תאנה מינית... החיים הנפנים למוות פירושם תאוות האהוב לאהובתו...". בשירי "שעון של צמיחות" רקבון ועירום שלובים זה בזה, שניהם תמונות-זוועה, שניהם טאבו שהעין חושפתו. בשיר "המים מנסרים" רקבוננו של הבגד מש" תלב במראה של עור אנושי, ושניהם אסורים במגע:

ייתכן ואשטוף את הבגדים / הירוקים /
אולי עש יכרסמם / עם החול / ילדה רצה לנגוע / באור הצבע. (ע' 17)

הדגמה תנ"כית לאותם "חסיים אסורים" עם המוות, המהדהדת בשורתו של י. ינאי בלא

* שמאי גולן: בריחות למרחקים קצרים (סיפורים); ספריית מקור / הוצאת אגודת הסופרים העברים בישראל ליד הוצאת מסדה, 1975, 135 עמ'.

בתוהו ונשארים רק הפחד והאימה שמא יסל-
קוהו מדירתו הצנועה בקיבוץ, והחבר הוותיק
יושלך החוצה.

בסיפור האחרון בא הגיבור מן השואה.
האיש ניצל בבריחות בלתי-פוסקות מן הגר-
מנים, וגם אחרי שהוא מגיע לארץ האימה
רודפתו ומדריכה את מגוחתו. גם כשהוא
מתחתן ואשתו עומדת ללדת הוא אחוז תס-
ביך של בריחה מפחד הערבים. חבריו מן
הגיטו ומהיערות הפו שרשים בארץ והם
מנסים לשחררו מן האימה שדבקה בנפשו
ואינה מרפה ממנו. תמיד נדמה לו כי הערבים
עולים מן המדבר, מגיעים לירושלים ומאיי-
מים עליו. הולדת בנו מבשרת את שחרורו
הצפוי מן הזוועות. בחיוכו הראשון גנוזה
התקוה שהנה תסתלק האימה ותרפה מקר-
בנה.

התמודדות זו עם הגורל קיימת בכל הסיפור
רים. בסיפור אחר מאתר שמאי גולן איך
חייל נכה וקטוע-רגליים שב הביתה. הזרות
שבינו לבין אשתו וילדיו מתפשטת סביבו
ומעמיקה את סבלו. לפנינו תיאור ריאליסטי
ואכזרי של מיפגשים ראשונים של נכה עם
הקרובים אליו ביותר, המבינים ואינם מבי-
נים למצבו הנפשי. אולי ירפא הזמן את
הפצעים שבלב, ואולי תעלה המציאות ארוכה
כלשהי למפתו. אך אין רפואה טובה יותר
מן האהבה, החוזרת ונדלקת בין הצעיר
הקיטע לבין אשתו. ממנה פתח התקוה לקיום
משותף במסיבות החדשות והקשות.

פציעה

סיפורו של יורם אביי-תמר על פציעתו הקשה
במלחמת-67 חורג מן הספרות המלחמתית
הישראלית ומפליג לתחומי הספרות היפה.
מקוריותו וייחודו גובעים מן האינטליגנציה
של המחבר, היודע לשוות לדיווחו ארשת
אנושית כללית במלכות הסבל והייסורים.
כתוצאה מעלייה על מוקש נפצע יורם פצעים

לעמל יולד", ואפילו כאשר יעבוד שנים רבות
לבצר לו מעמד כלשהו, הרי האמת המתגלה
לפניו לבסוף מרה היא ומאכזבת. הוא אינו
מחזובר אל החיים ותלוי הוא על בלימה. על
כן אולי מוטב לו שלא יתמרד וימשוך בעול,
כי כל נסיון להרים ראש מוליך היישר
לפורענות.

בסיפור הראשון מנסה חברי-קיבוץ זקן, מן
המיסדים, למרוד בקיבוץ. היחס של הצעי-
רים אל חבריהם המבוגרים מביאו לידי כך.
הזיקנה והמחלות מוציאות אותו אט-אט,
בדרך-הטבע, ממעגל הפעילות והעבודה, אלא
שאין הוא משלים עם כך. הוא חי בזכרונות
הגדולים של ימים ראשונים, ימים רחוקים
של גבורה. לאחר שאשתו מתה ובנו ובתו
עזבו את הקיבוץ הוא מהלך בין חבריו כצל
עובר. וכאשר בתו ובעלה, הגרים בירושלים,
באים לבקר, מתברר לו שגם יחסם אליו
אינו חורג מן היחס אל עובר-בטל. והוא
רוצה להתמרד. הרי בעירי-הבירה מצויים
חבריו מאותם הימים הגדולים—אחד תופס
מקום בעירייה, השני מנהל בנק, והשלישי
עומד בראש מוסד. והדבר פשוט כלי-כך:
הם ידאגו לו לד' אמות כלשהן, פשוטות
וצנועות כמו בעבר הרחוק, ולמקום-עבודה
כלשהו, שיספיק להחיות את הנפש ולקנות
זמן לזמן מתנות לנכדיו...

אך הדברים הפשוטים כלי-כך גם מורכבים הם
כלי-כך. החלומות מתנפצים, ונשאר הטעם
התפל והמריר של אכזבה המכרסמת בלב
ואוכלת בבשר החי. מה עוד נשאר לו?
אוסף של בולים, פרי עבודה של שנים רבות,
וחלום שהנה יבטיח לו האוסף הזה את הג-
שמת מאווייו. אך המחיר שהוא מקבל בעדו
מיצער הוא; עוד אכזבה ומפח-נפש. עכשיו
קשות המפות משוא. אם אין די בזה, באה
פנייתו למזכירות הקיבוץ, שיתנו לו סכום-
כסף כדי שיוכל להסתדר איי-כך בחוץ, והמוז-
כירות מחליטה, לאחר הטפת-מוסר חסודה,
להביא את הענין לאסיפה הכללית של החב-
רים. כך יוצא הקיבוצאי הזקן קירח מכל
חלומותיו. הטראגדיה של זקן חולה אינה
שונה בהרבה בקיבוץ מזו של האדם בחברה
הלא-קיבוצית. הנסיגנות למרוד בגורל עולים

* יורם אביי-תמר: פציעה; עם עובד / ספ"ר
רית אפקים, 1975; 171 עמ'.

וגויס ונטל בה חלק, ובר-בזמן לא היה לבו שלם לגמרי עם המדיניות. הוא מוכן לתרום את שארית כוחותיו למאבק הכולל בתנאי שאין המטרה מקדשת את האמצעים, את כל האמצעים. בביקורו ביוגוסלביה ראה גזעים גבוהים ואדירים שרוחות חזקות הפילום כש הם זקופים. כך ראה את חללי מלחמת-אוק-טובר וספג לתוכו את האימה הזאת, שעדיין לא כתבו עליה באמת.

י. פ.

עיונים במדיניות-חוץ

גוזמה שאינה מוגזמת ביותר תהיה זו לומר כי אחד מסימניה המובהקים של המחשבה המדינית הישראלית הוא היעדרה—על-כל-פנים, היעדרה מרשות-הרבים וממדת-הספרים העברי. אכן, פרופ' מיכאל בריצ'ר, חוקר קנדי-יהודי בתחום מדע-המדינה המלמד תהה בירושלים, הוציא לא מכבר כרך למדני עב-כרס על הכרעות במדיניות-החוץ הישראלית מראשיתה ועד לאביב 1973, אלא שהוא עצמו כתוב אנגלית וספק אם יעמוד אי-פעם לר-שות המשכיל העברי המצוי, ולא עוד אלא שחרף המלאכה היסודית ששוקעה בו וחרף מעלותיו המרובות הריהו לוקה כמדומה בעו-מס-יתר של פרטים, ניתוחים, "היפותיזות" ו"מודלים" של חוקר, ובעצם הוא כתוב מנקודת-מבט של "אישי-מקצוע" העומד מר-חוץ. פרופ' חיים ויטאל ופרופ' יחזקאל דבור, מן האוניברסיטה העברית, שניהם פירסמו בשנים האחרונות (בעברית) ספרים על מדי-ניות של "מדינות קטנות" ושל "מדינות מטורפות", אך גם אלה, אף כי משתמעים מהם לקחים מפורשים לגבי מדיניותה של ישראל, גישתם והיקפם "כלליים" ביותר.

פרט לכך עומדים לרשותנו בעברית עיו-נים בקטעים מסוימים בלבד של מכלול בעיות-הגורל שאנו נתונים בהן, כגון השא-לה ה"פלשתינאית" או יחסי ישראל-ארה"ב

אנושים ברגליו. המלחמה למען שתי רגליו היא המוטיב הראשי של הסיפור, כאשר מב-חינה רפואית היה דינו להיקטע. אך מזלו של המחבר זימן לו רופא גדול, שראה אתגר לעצמו ללכת נגד הזרם ולהציל את שתי הרגליים במחיר ייסורי-תופת ושלושים ניתו-חים בבתי-חולים בארץ ובאנגליה. בין ניתוח לניתוח זרם הסבל, עתים מציק ומענה ומכלה גוף ונפש, עתים מכאיב עד לבלי נשוא.

במה היה כוחו של הרוחם בן השלושים? לא במשחק הגבורה ולא בתאוות היוקרה ולא בהרמת נס המרד נגד המוסכמות. מניין שאב כוח לכבוש את הצעקה, את ההתפר-צות, את הזעקה הגדולה והמרה, בדומה לנפ-געים אחרים? איך הפך את צידוק-הדין לאהבת-הדין? יש בסיפורו משהו איובי, בבחינת "הן יקטלני לו אייחל", אלא שלא יוב-היתה אמונה גדולה שעמדה לו בייסוריו. לירם אבייתמר חסרה האמונה, ואת כוח-עמידתו מול גורלו הוא דולה ממעמקי הכבוד-העצמי. הרבה קיבל מאביו, איש "העליה השניה", הרבה למד מהווי-החיים של בני-דורו, אך יותר מכל שאב מעצמתו המוסרית, שהיתה גנוזה שנים רבות באישיותו.

יורם מספר על כך בנוסח של התנצלות, ולפעמים בנוסח של בקשת-סליחה. הרופאים באו עליו בניתוחים ובאנטיביוטיקה ובסמיי-הרגעה, והוא הלך לקראתם בהכרתו הפני-מית שעליו לשאת בכל מתוך שתיקה והת-גברות. כך נסתיימה המערכה בנצחון המ-שותף. הוא הודה פעם לפני אחד הרופאים כי רגליו הן יותר של הרופא מאשר שלו עצמו. ובתוך אותן שנים, אותם ימים ולי-לות נוראים, שקד על לימודיו ועל סיומם, והגיע לייעודו כאילו לא אירע דבר.

עם כל הגבורה הזאת יודע המחבר לספר על הערפל, שחצץ בינו לבין המציאות, ואפילו בינו לבין האנשים הקרובים לו ביו-תר. היותו נכה הטביע בו כבכל הנכים חותם מיוחד. אך הוא ידע, כי יש לפזר את הערפל באטיות, כשהוא מונחה בחבלי אהבה והבנה. אף זו עדות לעוז-רוח ואומץ-לב.

בתוך כך לינה יורם את מלחמת-ההתשה ואת מלחמת-אוקטובר. הוא התנדב למלחמה

* מאיר בראלי: עיונים במדיניות-חוץ; עם עובד / תרבות וחינוך—ספרית מן המוקד, 1975; 102 עמ'.

עתונאי—לא של מדינאי או הוגה-דעות, אף לא של נתחן מדיני. מקום שאתה מוצא בו את המעלה שבטיפול ענייני-הכליתי בסוגיות אקטואליות ביותר שם גם מוצא אתה את היעדר הממד ההיסטורי, האופק ההגותי והראייה הגלובאלית. ומקום שאתה מוצא בו את המעלה שביניקה מערכי-יסוד מוסכי-מים על רבים שם גם מוצא אתה את חסרונה של נכונות להתעלות על אותם ערכים ול- התמודד עם פתרונם ו/או אילוצים שאינם תואמים אותם.

א. ר.

מבולאנז'א עד דרייפוס

כרך "היכל בורבון", בהוצאה העברית של כתבי הרצל, הטעימנו טעם ראשון ממגד הכתבות, הפרלאמנטריות בעיקרן, שסיפק העתונאי הצעיר המכובד לעתונו הווינאי המ- כובד מפאריז. היה זה טעם חלקי בלבד, לפי ש"היכל בורבון", אף בהופיעו לראשונה כאסופה, במקורו הגרמני, הקיף רק חלק קטן למדי מפלל הכתבות ששיגר הרצל ל"גויה פראייה פרסה", בשנות שירותו כ"כתב-חוקי" בפאריז, 1891—1895. עתה, כביכול, ה"שט- רודל" כולו לפנינו—בשלושה כרכים, מלווים מבוא מאיר-עיניים של אלוף-חוקרי-הרצל, א. ביון, ונספחות ומפתחות מועילים ומח- כימים בתרגום חדש, כמובן (של שמשון מלצר), רענן ורהוט לאין ערוך יותר מקודמו משנות 30, גם אם במקומת רבים עודו "צצי", מעומן ומיכני מדי לטעמו של קורא מן השורה.

עיון בשלושת הכרכים הוא חוויה מהנה, אף בלי כל קשר לפרשת חייו ופעלו של העת- גאי המחונן לאחר-מכן. במידה רבה בזכות מקום-הפתיחה, פאריז, שלא לחינם היתה,

* תיאודור הרצל : מבולאנז'א עד דרייפוס / כתבות מפאריס 1891—1895 (שלושה כר- כים) ; בעריכת אלכס ביין ומשה שרף (עב- רית : שמשון מלצר) ; הספרייה הציונית על- יד הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים, 1974 ; 1225 עמ'.

או הפעילות הסובייטית באזורנו, או שאנו זוכים בקבצי מאמרים, נאומים וזכרונות של אישיות מדינית ישראלית זו או אחרת. כל אלה ודאי שהם קובעים ברכה לעצמם, ותכו- פות יש בהם לתרום לראייה כוללת של מצי- אות-חינו, אך לא הם—ומפל-שפן לא תוכי- רים מדיניים ו"ניירות-עבודה" מזהירים המו- עברים, אולי, משולחן לשולחן בנתיבי- המחילות של משרד-החוץ הישראלי—אין בהם כדי לספק את הצורך המורגש בביטויים של השקפה כוללת על מדיניות-החוץ, שב- מקרה ה"מוחשי" הישראלי (ולא בו בלבד) הרייה, מטבע-הדברים, בחזקת מדיניות חוץ ובטחון גם יחד.

הסבר אחד לכך, ולו גם על דרך החידוד, יימצא לנו באמרה שבמדינת-ישראל היה "עם-הספר" ל"עם-העתון". העתונות, על שלוחותיה האלקטרוניות המשתרגות עלינו לפתנו, שוטפת את מוחו של הציבור הישר- אלי, ובכלל זה גם את מוחות שליחיו ונבחי- ריו, דבריו ומאשריו, בנהריינחלי מלל מדיני. ממילא נמצא שנקיטת עמדה לצורך השעה, מצד אחד, והביקוש לאוריינטציה בלבטי השעה ומבוכותיה, מן הצד השני— יחד עם האופורטוניזם המחשבתי הבהול וקצרה-הנשימה המתפתח בקרב מנהיגים ומונ- הגים כנאחד בתנאים של לחץ ואיום מתמיד— יותר משהם קפריים את המחשבה הריהם מסרסים ומעקרים אותה, תוך שהם יוצרים אשליה של טיפול אינטלקטואלי תוסס ובלתי- פוסק בשאלות-יסוד.

ספרו הצנום של מאיר בראלי, "עיונים במדי- גיות-חוקי", דומה שהוא מבקש למלא במשהו את החסר. את שבפיו לומר הוא אומר בכ- הירות ובתמציתיות, אף גם בהגיון המתחייב בנקודת-מבטו (ה"מקסימאליסטית", כשיגרת הביטוי המקובל) ומרקעו האישי-התנועתי (רקע "פועלי" של מי שמפאיי ו"דבר", "המשמרת הצעירה" והפ"י היו בית-גידולו). עם זאת, ספק אם אפשר שלא לראות בחי- בורו תרומה "מינימאליסטית" למדי לסיפוק אותו צורך מכאיב בספרות מדינית ישר- אלית.

לא מצד הפננון בלבד הרי זה חיבור של

עתונאי, מכל-מקום של עתונאי בשליחות-חוץ, כרוך, כפי הנראה בעליל, לא רק בכש-רון לקשור "קשרים" ולרדוף סנסאציות ("סקופים", בלשון כנרינו-על-הביבים) ולהי-זון מ"הדלפות" לסוגיהן אלא גם ברגש-אחריות, במטען של תרבות כללית ושל הש-כלה משפטית-מדינית-היסטורית, בחוש לסג-גון וביכולת ספרותית ידועה. דרישת-שלום מושהית מתקופה שבה, כביכול, היו הפראק והצווארון המעומלן לא רק כסותו של הגוף אלא גם דפוס טרקליני-מחייב לנשמה. רשימה חטופה זו, שמראש היא מדירה עצמה מלסקור את התפתחות הלחן האצור בשלושת הכרכים האלה משנה לשנה, מפרשה אל פרשה, דומה כי אין טוב מאשר לחתום את הריהורי-האקראי שהיא מגלגלת בהם בשורה או שתיים מן הרשימה הפליטונית החותמת את הכרך השלישי ("בית-הספר של העתו-נאי", ע' 1108 וגו') :

בנק ישראל-אמריקה

לפתוח התעשייה בע"מ

נוסד בשנת 1956

ע"י בנק הפועלים ואמפל

המאזן ליום 31.12.1974 490.0 מיליון ל"י
הון המניות וקרנות 21.7 מיליון ל"י

לפחות משך כל המאה ה-19, או אף עד אמצע המאה הנוכחית, גם שדה-התצפית-והסתכלות אידיאלי על החיים המדיניים, חוקיותם ותמו-רותיהם, וגם כעין מלטשה לרעיונות ולהת-ארגנויות של זרים הנושאים נפשם לשינוי המשטר בארצותיהם, חורשי מהפכה חבר-תית ו/או עצמאות לאומית. מה-שקרוי מזג "גאלי", או אולי פשוט פאריזאי—שבגילומו האידיאלי הוא משלב עירנות מחשבתית, חברותיות שוקקת, ביטוי מקלח, חוש אס-תטי וחי-רגש תוססים ומתפרצים—אף הוא היה בו לשוות קסם מיוחד להווי החברתי-המדיני של בירת צרפת אפילו בימי המור-נארכיה, כל-שכן בימי פריחתו של משטר-המפלגות הבורגני-הדקלמני של "הריפובליקה השלישית", קודם לטלטלת-האימים האכזרית, המיאשת של מלחמת-העולם הראשונה. עוד גורם מהנה, גם מאלף ומעורר-מחשבה, בכרכים האלה הוא, בפשטות, הצד העתונאי-המקצועי שבו, ודווקא בהשוואה לעבודתם של "כתבי-חוף" הנחשבים בעינינו משור-בחים—שליחיהם של עתוננים ישראלים, אך לא שלהם בלבד.

ודאי, השתנו הזמנים. ודאי, השתנו הזמירות. לא הרי דרישותיהם של ה"ה בנדיקט ובאכר, עורכי ה"ג.פ.ר." בווינה האבסבורגית-ליב-ראלית כהרי דרישותיהם של... נאמר, גב' זמר או מר יודקובסקי בתל-אביב של בוקה ומבוקה וקוצר-נשימה. ולא הרי מי שבא להיכל-בורבון לבוש פראק-של-עבודה כהרי מי שבא במכנסיי-ג'ינס אל הכנסת בירוש-לים להסתופף במחיצתם של ח"כים וחברי-ממשלה בשרוולים קצרים או בחולצות-פולו מוזקפות-צווארון. ולא הרי צרכיהם של קור-אים המסובים בהרחבת-הדעת על כורסות-עור בבתי-קהו וינאיים או ברלינאיים לפני 80 שנה כהרי דרישותיהם של נכדים ונינים (מקץ שתי מלחמות-עולם, תריסר מהפכות וחצי תריסר תהפוכות מטרפות-חושים) המ-מעכים את עתונם בין תחנה לתחנה של אוטובוס ירושלמי צפוף ומיוזע.

ואף-על-פי-כן... אף-על-פי-כן, בהכרח אתה מתבסס מדרישת-שלום חוזרת זו, כמו ממרחק שנות-אור, מתקופה שבה היה מקצועו של

פילון היה אולי הראשון שניסה ידו במשי-מה בלתי-אפשרית של גישור בין עולמות האמונה-המצווה המקראית וההגות המתבר-גנת היוונית. אין איש צריך להתפלא על שבסופו של דבר נעשה מפעל זה משענת למיסטיקנים. כנגד זה, יש מקום להתפלא על

כך שעדיין כביכול שנויות במחלוקת דעות שאמיתותן מתגלה מיד עם ניסוחן. כך, למשל, אין זה חשוב כלל אם אפשר להוכיח בדרך ראציונלית שמצוות מסימות ניתנות לביסוס ראציונלי, או שסיפור מסיפורי-המקרא אמיתותו מוכחת בדרך המחקר ההיס-טורי. מאז פילון ועד היום הזה היו כל מאמצי האפולוגטיקה הדתית, בין היהודית ובין זו שאינה יהודית, מכוונים להשגת ביסוס כזה וצידוק כזה. האמת היא, כפי שהיה פרופ' ברגמן המנוח נוהג לומר, שהאמין בסיפור או המקיים מצוה משום שהדבר מוצדק ראציונלית, הרי אמונתו והתנהגותו נטולות ערך דתי, מה-גם שאדם כזה מתחייב ממנו-ובו לשנות מאמונתו ומהתנהגותו אם יתברר לו שטעה בקשר לאמיתותה של טענה תיאורטית כלשהי.

חלק-הארי בענין שאנו מוצאים כיום בפילון אינו אלא היסטורי. לפנינו מפעל-חיים ספ-רותי שגשתמר כמעט כולו והוא מעין צילום-מצב אינטלקטואלי של המאה הראשונה לס-פירה. אין פלא שמפעל זה נשתמר בידי חכמי העולם ולא בידי אנשי חכמת-ישראל, כי אלה האחרונים ודאי העדיפו להשפיע זכרה של תקופה שמבחינה אינטלקטואלית, כדברי ההסבר של העורך, היתה החפשית בכל תולדות היהודים.

הספר מכיל אינפורמציה מועילה וטריה, ערו-כה בידי המתרגם, על כתבי פילון המצויים בעברית. אף זה כלי מחזיק ברכה לקורא. ז. ז.

"אינני יודע למי זה יראה מגוחך שבתאי העתונאים נגררתי אחרי מחשבות כאלו. אבל אם אין מתעסקים בדברים אלה, לשם מה הולכים אל היכל בורבון?"

פילון

קובץ זה של קטעי דבריו של פילון, הוא "ידידיה האלכסנדרוני", יצא בראשונה בשנת 1946 באנגלית. עורכו, ד"ר יוחנן לוי, הלך לעולמו בשנה שלפני כן, והמקור האנגלי הכיל דברי-אזכרה פרי עטו של פרופ' משה שואבה הלא-נשכח. דברים אלה מובאים גם בתרגום זה ויש בהם לשוב ולהזכירנו דור מלומדים יוצאי-גרמניה שספק אם נראה עוד כמותם.

העורך הקדים מסה-מבוא לקובץ זה ובו הוא מרצה את עיקרי תורתו של פילון אגב תיאור מקצה של תקופתו. לציון מיוחד ראויה העובדה שהנה חוקר שהקדיש שנים רבות לחקר פילון ועם זאת עמד לו שיפוטו העצ-מאי בכך שבבואו לתת סיכום ממצה של התורה לא היסס לומר שפילון, חרף ההש-פעה הפבירה שהיתה לו על דורות שלאחריו, לא היה אלא פילוסוף שמקוריותו מפוקפקת, שבדרך המליצה השלים את שהחסיר בטיעור-נים בדוקים ומשכנעים. כאן לפנינו עדות גוספת לכך שלא תמיד הראשון במעלת ההישגים נזכה להשפעה וגם שהשפעה כש-לעצמה אינה מעידה על יתרון-מעלה של ממש.

* יוחנן לוי (עורך): כתביו הפילוסופיים של פילון (מבחר); תרגום; יהושע עמיר; (הוצאת-הספרים ע"ש י"ל מאגנס) ירושלים, 1975 (מהדורה שניה מצולמת); 102 עמודים.

זמורה, ביתן, מודן הוצאה לאור

על השירה ת. ס. אליוט	תוף הפח גינטר גראס
מרד ההמונים חווה אורטגה אי גאסט	מרת דאלוויי וירגיניה וולף
תמונה קבוצתית עם גברת היינריך בל	הכבוד האבוד של קתרין בלוס היינריך בל
מהלך ההיסטוריה הגרמנית א. ג'. פ. טיילור	קרל מרקס ישעיה ברלין
מנזר פרמה סטנדל	אור ירח גי דה מופאסאן
לפתע בלב המזרח רות בונדי	יוני והסוס נורית זרחי
דוקטור פריגו אריק אמבלר	החפרפרת ג'ון לה־קארה
ילדים מבשלים רות סירקיס	מהמטבח באהבה רות סירקיס

המשתתפים בחוברת

"הכינור והחרב" יהיה כלול בצרור דברי-פרווה שמכין אהרן אמיר לדפוס. שמעון בלס, שסיפורו "פרידה" זכור לקוראינו (ר' "קשת"-העשור, חוברת מ), הוא בן 45, ועד כה הוציא שני רומנים ("המעברה" בספריה-לעם של עם-עובד, "התבהרות" בספרית-פועלים) וקובץ-סיפורים אחד ("מול החומה" בספרית "מקור") וכן היה עורכה ומתרגמה של אנתו-לוגיה בשם "סיפורים פלשטיניים" (הוצאת "עקד", 1970). אשתקד הוכתר בתואר-דוקטור בסורבון בעבור מחקר על "השתקפות המפלה בספרות הערבית". יצחק זילברשלג, מוטיקי קבוצת המשוררים כותבי-העברית בארצות-הברית, הוא עתה פרופיסור באוניברסיטת יוסטון, טקסאס. נודע לשם כמתרגם מן הקלאסיקה היוונית (בייחוד הקומדיות של אריסטו-פאנס) וממחזות שקספיר. הוא נולד ב-1903, עקר ב-1920 לארצות-הברית, ומ-1947 עמד שנים רבות בבית-המדרש העברי למורים בבוסטון. מרים יחיל פירסמה עד כה ב"קשת" רק משיריה וזה לה הפעם פירסום-בכורה בפרווה. פנחס יסעור פירסם כבר משיריו ברבעונו (ר' "קשת" סא). בהוצאת "עקד" יצאה אסופה אחת משיריו (ר' סקירה ב"קשת" סד) ושניה קרובה אף היא להופיע באותה הוצאה. על קובץ שיריה הראשון של שלו מית כהן, "שש ביד שמאל", נדפסה הערכה בחוברתנו האחרונה. איווט לוריא, חוקרת פרוסטיאנית ומרצה באוניברסיטה העירונית של ניו-יורק, היתה מן המש-תתפים בחוברת-פרוסט (סו) של "קשת". ראו בן מירן הוא מקפר מופר היטב לקוראינו. רבקה מרים כבר פירסמה משיריה ב"קשת" (ר' חוברת סה). מסותיו ומחקריו של ד"ר פאול נוימרקט, כיום מרצה לספרות גרמנית באוניברסיטת פיטסבורג שבארה"ב, מופרים לקוראינו היטב. ששון סומך, כיום פרופיסור לספרות ערבית חדשה באוניבר-

סיטת תל-אביב, ערך את החוברת המיוחדת של "קשת" (מו) שעסקה בספרות הערבית לאחר 1967, ולפני כן היה עורך חלקי של "קשת" כא (המזרח התיכון). אשתקד, בהיותו פרופיסור-אורח באוניברסיטת פרינסטון שבארה"ב, כתב מחקר על המשורר הלבנוני אבו-שכפה ובעבורו זכה באחרונה בפרס חשוב מטעם אוניברסיטת קמברידג'. גיל עשרוני כבר פירסם כמה פעמים משיריו ברבעוננו. פ'ת חי' פ'וראני מפרסם זו פעם ראשונה משיריו ב"קשת". הוא תושב חיפה, הכותב שיריו עברית וערבית לסירוגים. ה"מקרא" של לייב קופרשטיין ביצירתו של אלבר כהן עובד בעקבות סדרת שיחות ששודרה אשתקד ב"קול ישראל". לעתים מזומנות הוא מפרסם במוספים ובכתבי-עת ספרותיים מחיבוריו בענייני ספרות, בפרט ספרות צרפת החדשה. מסתו של נסים רגואן על ההסטוריון אלי כדורי היא השלמה למסה שפורסמה בחוברתנו הקודמת. שני שיריו של אבי שושני הם פירסום-בכורה לצעיר בן 21 מקרית-ביאליק, תלמיד שנה א' באוניברסיטת תל-אביב. דוד שיץ פירסם כבר סיפורים ב"קשת" לט ומט ועיון בהיסטוריה של ממלכת-הצלבים ב"קשת" נ. קובץ שירים ראשון של אנטון שמאס, "כריכה קשה", ראה אור ב-1974 עלידי ספרית-פועלים (ר' סקירה ב"קשת" סג), ובאותה שנה הוציא קובץ משירתו בערבית. תירגם לערבית מיצירת ק. צטניק, וכיום הוא שוקד על כתיבת רומן ומשלים תרגום ערבי של "עיר ימים רבים" לשולמית הראבן. פירסם משיריו ב"קשת" נט. עליזה שנהר פירסמה משיריה באחרונה ב"קשת" סג.

העטיפה, תצלום ועיצוב: גד אולמן.

מודעות

הוצאת מסדה בע"מ

דרך ז'בוטינסקי 21, רמת-גן

לוי גינצבורג

אגדות היהודים

תירגם וערך: הרב מרדכי הכהן

הושלמה המהדורה העברית של המפעל המונומנטלי, בששה כרכים — למן בריאת העולם ועד שיבת-ציון ואסתר — המשמש ספרי-סוד ואבן-פינה בשדה החקר בכל הנוגע לאגדות ישראל והעמים. בנוסח העברי הוחזרו האגדות למקורן, וקיבלו משנה-חן ע"י השפע הלשוני המבורך של הספרות המדרשית הרחבה.

אנרי פירן

היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה בימי הביניים

תירגם: אהרון אריאל

עריכה מדעית: יהושע פראוור

הספר שהיה מאז ומתמיד ספרי-סוד לכל לומד תולדות ימי-הביניים. פשטות ההרצאה ובהירותה נוסכת חן מיוחד על חיבור היסטורי זה, שעיקר תוכנו — התהוותה של התרבות האירופית שהפכה נחלתו של כל העולם הנאור.

דב יוסף

יונה וחרב

תיאור מקיף של המאורעות הסוערים וההכרעות הדרמטיות, למן קום המדינה ועד לאחר מלחמת יום-הכיפורים. המחבר מתאר את ההצלחות ואת הכשלונות של מדינת ישראל בבעיותיה הצבאיות, המדיניות והפנימיות, ללא הסתייגויות ובגילוי-לב מלא.

ויליאם שקספיר הסוחר מונציה

תרגום, מבוא והערות : אברהם עוז

המבוא מציג בפני הקורא העברי את העובדות ההיסטוריות והתיאטרוניות הקשורות במחזה, ותוך כזו: כך מקדיש מקום מיוחד לראיית היהודי, כפי שהוא עולה מהקשרו ההיסטורי והתיאטרוני של המחזה.

עוזר רבין בטרם תעבור

ספר שירים בסידרה "ספריה קטנה לשירה".

אנטוניס סאמאראקיס הטעות

נייוונית : יחיאל קמחי

רומאן על אזרח קטן בצבת המשטרה החשאית במדינה טוטליטרית, שהמחבר אינו נוקב בשמה. המחבר פורש עלילה קפקאית העלולה להתרחש בכל עת, בכל מקום. הספר, שתורגם ליותר מ-20 שפות, זכה בפרס לספרות מטעם ה-"12", ובפרס הגדול לספרות בלשית בצרפת.

מאיר לוי המתנחלים

מאנגלית : רפאל ברק

רומאן אפי מקיף, מרגש וצבעוני המבטא, בסיפורו של משפחה אחת, את עניינו הגדול של המחבר ביהודים ובשיבתם למולדת. "המתנחלים" הוא תיאור מקיף ומרתק של העוצמה וההגשמה של החלום הציוני.

יעקב ופיליס-פזנר מלכין אמנות כאהבה

בספר זה נתאחדו שני ספרים : ספר ציורים מאת פיליס פזנר, המוקדשים לדיוקן ולדמות האנושית, וספר מסה על האסתטיקה של החוויה מאת יעקב מלכין, המוקדש להשוואה בין אהבת אדם לרעו ואהבתו ליצירת אמנות.

עם הספר

ת"א, רח' ביאליק 9, טלפון : 53040

ראובן אבינועם / עלים לזכרו
בעריכת פרופ. ש. הלקין וק. א. ברתיני
176 עמ'. 15 ל"י

עלי שיח (ב)

שיח ספרות * דברי בקורת * דברי ספרות
בעריכת ידידיה יצחקי
הוצאת החוגים לספרות שע"י ברית התנועה הקיבוצית ותנועת-המושבים בשיתוף
"עם הספר"
280 עמ'. 15 ל"י

משה אונגרפלד :

במעגלי יצירה (2 כרכים)

הוגים ומשוררים

מסות על 236 הוגים, משוררים, מספרים ומסאים
1000 עמודים. שלושת הספרים : 70 ל"י

מחקרים ביהדות

(ספר-היובל לדוד קוטלר)

בעריכת פרופ. מ. ראבילו

יופיעו בקרוב

הדרמה המודרנית

(מהדורה ג)

מתי מגד

(בשיתוף עם "מסדה")

מטבעות היהודים בימי בית השני

מהדורה אנגלית שניה

מאת ד"ר יעקב משורר

(בשיתוף עם "מסדה")

חי יוס-יוס בישראל בימי המקרא (א—ב)

מהדורה שניה

מאת רולאן דה-ו

(בשיתוף עם "מסדה")

ספר-היובל של תנועת הצופים בארץ

ספר האחים

מעזבונם של אפרים וצבי גובר

(מהדורה רוסיית)

ספרים חדשים בעם-עובד

ג'יימס בולדווין: סיפורו של רחוב ביל
רומן מרגש ומרתק, פרי עטו של הבולט שבין הסופרים הכושים באמריקה כיום, וספרו הראשון המתורגם לעברית. (הספריה לעם)
182 עמודים. המחיר: 10 ל"י

זיגפריד לנץ: שיחת העיר
חיי עיר קטנה באחת מארצות צפון אירופה הכבושות בידי הנאצים והווי המחותרת הפועלת שם, משמשים למחבר רקע להעלאה דרמתית של בעיית האמת והשקר. (הספריה לעם)
187 עמודים. המחיר: 10 ל"י

אדוארד קוזנצוב: אני אזרח ישראל!
יומן שרשם המחבר בכלא הסובייטי בסתר, ואשר הוברח למערב. המחבר (בעלה של סילה זלמנסון), שגתייתם בגיל צעיר מאביו היהודי, גודל על-ידי אמו כרוסי, ללא כל זיקה ליהדות, ורק בהתבגרו החל להזהות עם העם היהודי והחל ללחום על זכותו לעלות לישראל. ("אפקים")
190 עמודים. המחיר: 14 ל"י

גרשם שלום: דברים בגו
פרקי מורשת ותחיה, פרי מחקריו והגותו של אחד מגדולי חכמת-ישראל בדורנו, אשר חשף והאיר את מהותה ותכניה של תורת-הסוד היהודית. ("אפקים") (כפול)
600 עמודים. המחיר: 35 ל"י

*

בכל חנויות הספרים
להזמנות: עם-עובד, רח' מזא"ה 22, תל-אביב, טל. 291526

ספרית-פועלים

כשיתוף עם המועצה הציבורית לתרבות ולאמנות שליד
משרד החינוך והתרבות, המפעל לתרגום ספרי מופת — הופיע

אלבר קאמי הנפילה; גלות ומלכות

עברית: צבי ארד
המחבר, מגדולי סופרי אירופה במאה העשרים. סיפורים אלה זיכו אותו בפרס נובל לספרות.
העימות עם שאלות הקיום האנושי, החירות, הבדידות, הזרות, מצבו של האדם, משמעות החיים — אלה הם מוקדי יצירתו ההגותית והספרותית.

סילביה פלאת פעמון הזכוכית

מאנגלית: יואב הלוי
פעמון הזכוכית הוא כרומן אוטוביוגרפי של משוררת מופלאה שעקת גורלה ותהפוכות נפשה דחפוה לשים קץ לחייה, והיא בת שלושים ואחת, בעצם פריחת שירתה.

אלישע פורת חושניה, המסגד

קובץ שירים ובו שלושה שערים:
א) שירים שנכתבו במלחמה ובמקומות המלחמה — והם מאדמת צער ואמונים נכאבים;
ב) שירים על אבא שאיננו עוד — והם שירים אל שורש ומורשה; ג) שירים אל אשה ועל בית — ובהם ניחות האהבה.

זה עתה הופיע

עז 77

מאת אביגדור קהלני

ספר ראשון מאת מפקד בכיר בשריון על מלחמת יום-הכיפורים. אביגדור קהלני, מי שהיה במלחמה מפקד גדוד בחטיבה 7, עמד בראש כח שבלם את הסורים ברמת הגולן ואחר כך הבקיע ופרץ אל תוך סוריה וכבש את מזרעת בית ג'אן. המפקד אשר קיבל את אות הגבורה על לחימתו, מתאר את המלחמה מנקודת ראותו האישית. כוחו של הספר מדהים הן בתיאור האוטנטי של הקרבות, כפי שרק מפקד שהיה במקום מסוגל לתאר, והן באנושיותו של המפקד ובאהבתו לחבריו בקרב, למפקדיו ולבני משפחתו.

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

בסדרת „מבחר ספרותנו לעם“

היוצאת לאור ע"י

הוצאת ספרים „יחדין“

ואגודת הסופרים העבריים

הופיע הספר ה-22

ילקוט סיפורים

מאת

יהודה בורלא

רשימת הסיפורים: הצלה, אתנן, הדודה ג'ויה, זוג, ויתור, גורל, רומנטיקה, שטוש. בנתיב ההצלחה, סובבתהו בכחש, אויבי בנפש, בת בחצר, כהרף עין, הנדיבות הרוממה, צדיק בכפירתו.

לילקוט הקדים מבוא והוסיף הסברים וביבליוגרפיה :

ראובן קריץ.

238 עמודים * 11x17 ס"מ * כריכה רכה — 14 ל"י.

* * *

בחדשים האחרונים הופיעו בסדרה זו :

● יצחק שמי — נקמת האבות

● דוד פרישמן — ילקוט מסות

להשיג בחנויות הספרים ובהוצאת „יחדין“

רחוב קרליבך 29, טלפון 284191, תל-אביב.

רב המכר - השלום שלי
עתה גם באנגלית!

my shalom
my peace

Paintings and poems by Jewish and Arab children

ספר אידיאלי לכל המשפחה ושי לידידים בחו"ל
וללקוחות שמעבר לים

להשיג בכל חנויות הספרים או ישירות - בבית ההוצאה:
ספרי סברה - רח' קרליבך 15, תל-אביב, טל: 280251

עירית תל-אביב—יפו
מוזיאונים עירוניים בתל-אביב—יפו

מוזיאון תל-אביב

שדרות שאול המלך 27*29, טלפון 257361
פתוח לקהל בימים א, ב, ד, ה — בשעות 10 עד 17; ביום ג בשעות 10 עד 13,
16 עד 22; ביום ו בשעות 10 עד 14; מוצ"ש — 19 עד 23.

קרית "מוזיאון הארץ"

רמת-אביב, טלפונים: 415248 — 415244
מוזיאון הזכוכית / מוזיאון קדמן למטבעות / מוזיאון הקרמיקה / מוזיאון
לאתנוגרפיה ולפולקלור / הפירות תל-קסילה / בית נחושתן — מימצאי
חפירות תמנע / מוזיאון הכתב / מוזיאון המדע והטכנולוגיה

הפלנטריום ע"ש לסקי

הצגות יומיות: 10, 11, 12, פרט לשבתות ולחגים; ביום ג גם ב-15.19.
הקרנת סרטי מדע ביום האחרון בכל חודש, בשעה 20.15.

המוזיאון לעתיקות ת"א—יפו

רחוב מפרץ שלמה 10, יפו, טלפון 825375
שעות הביקור: בימים א, ב, ג, ד, ה — 9 עד 16; ביום ו — 9 עד 13; בשבתות
ובהגים — 10 עד 14.

כשאתה חושב על משפחתך
 אתה חושב על ביטוח
 כשאתה חושב על ביטוח
 אתה חושב על **מגדל-בנין**

בנק עצמאות למשכנתאות ולפיתוח בע"מ

רח' מונטיפיורי 39, ת. ד. 29600, תל-אביב

טל. 292776-7-8 מיקוד : 62190

1. הלוואות נגד משכנתא ראשונה
לרוכשי דירה ולקבלנים לצרכי מימון בנייה

2. הלוואות לרוכשי דירות
ניתנות לתקופה של 8 שנים

מדוע אתה מתעקש לקנות דוקא ופלים של עליית?

עכשיו אוחזו יודעים
למה אחת מתעקש לקנות
את הופלים של עליית.
אתה פשוט אומר:

טוב לי עם ופלים
עליית

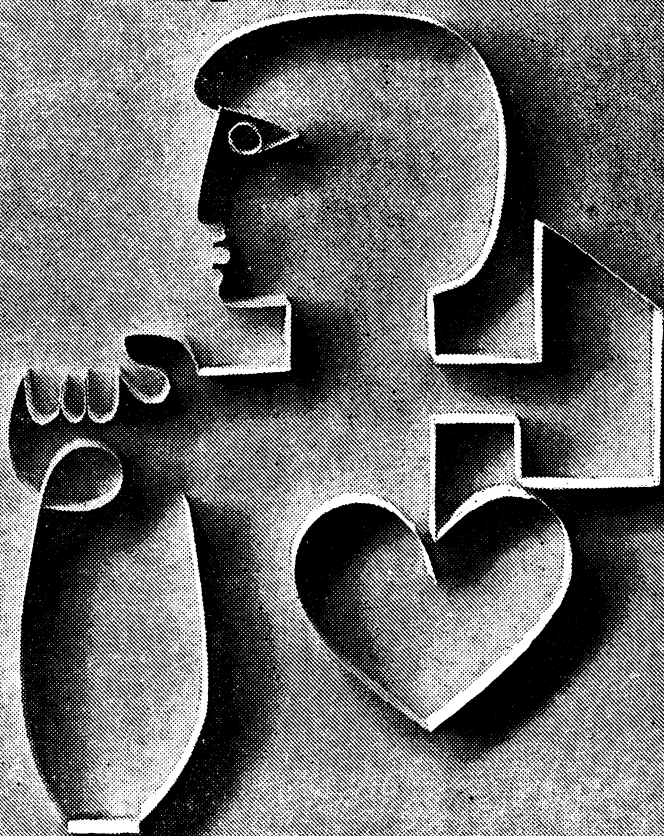
הם טריים. זה זכין.
הם טעימים. זה וראי זכין.
הם של עליית.
מה שמבטיח את איכותם המעולה
ואת עדיפותם על כל ופל אחר
במעם לימון. במעם שוקולד
או בציפוי שוקולד.
אם אתה זכנס לחנות.
דורש דוקא ופל של עליית.
ולא מסכים לשום ופל אחר.
המוכר יודע שלפניו עומד
אדם המבין בוופלים.

ALGL-ᄁ

jǎjǎ ᄁᄁ ᄁᄁᄁ-ᄁᄁ
 ᄁ, ᄁᄁ ᄁᄁᄁ: ᄁᄁ ᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁ-ᄁᄁ ᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁ:
 ᄁᄁ ᄁᄁᄁ ᄁᄁ ᄁᄁᄁ (ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁ)
 ᄁᄁ-ᄁᄁ ᄁᄁᄁ-ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁ, ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁ-ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ, ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ-ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ, ᄁᄁᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁᄁ-ᄁᄁᄁᄁᄁ
 ᄁᄁᄁᄁᄁ, ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁᄁᄁ: ᄁᄁᄁᄁᄁ, ᄁᄁᄁ ᄁᄁᄁ

ראש פתוח
אגרוף יוצד
לב מסוד
זוהי כור

הדבה ררווח ומטע מילים.
הסנה מציטה לך ררווח משולש
ב-ררווח-תכנית ביטוח חיים חדשה:

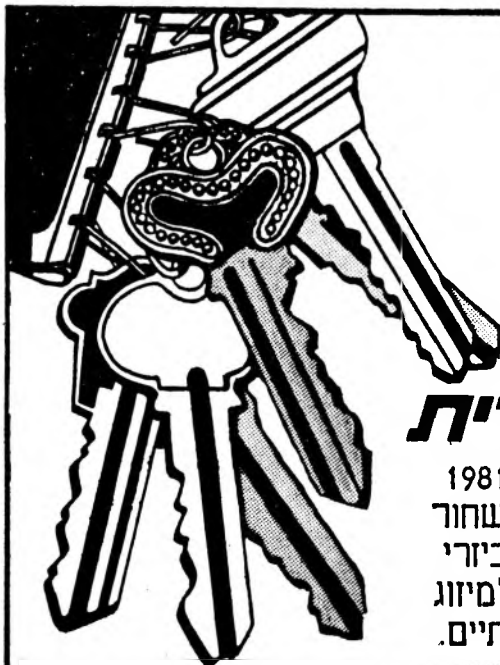
ררווח בטוח-הצמדה מלאה של סכום הביטוח
ררווח נמי-השתתפות ברווחים
ררווח מלא-הגדלה אוטומטית
של סכום הביטוח במקרה מוות

מה על ה'ררווח' שלך?
פנה עוד היום לסוכן "הסנה" שלך לקבלת פרטים

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

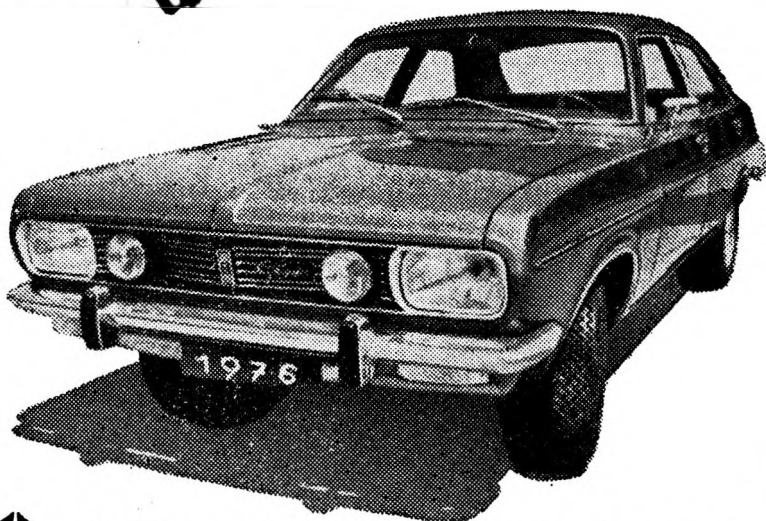

קרייזלר 2 ליטר

דגם 1976

מסירה מיידית

המכונית המהודרת. מנוע 1981 סמ"ק. אוטומטית. גג זיגל שחור וגימור מפואר עם שפע אביזרי נוחות ובטיחות. אפשרות למיזוג אויר. במבחר צבעים אופנתיים.

CHRYSLER
INTERNATIONAL

בית קרייזלר-מכשירי תנועה בע"מ

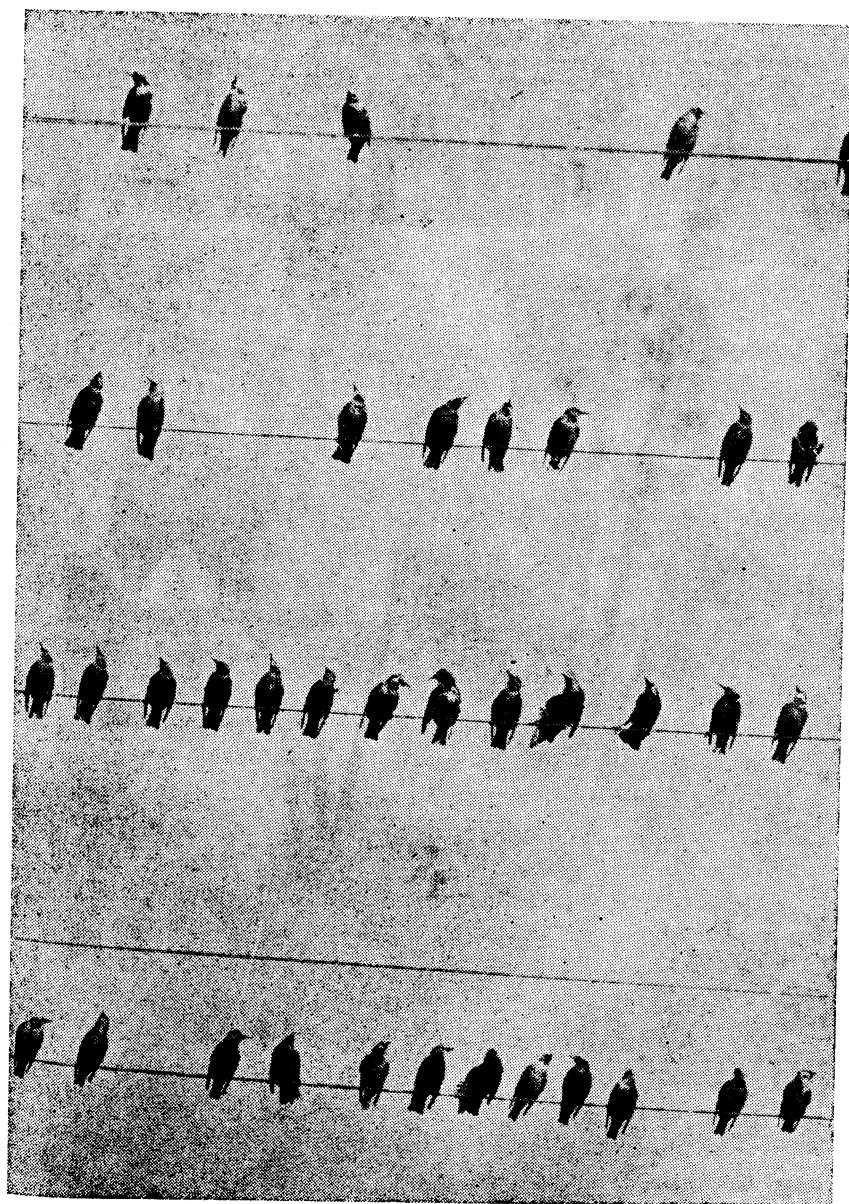

"דלק" לשרותיך!

המלצה
בינלאומית
לשמן
ישראלי

ציפרים על חוטי החשמל

חברת החשמל לישראל בע"מ

